

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT TARİHİ ANABİLİM DALI

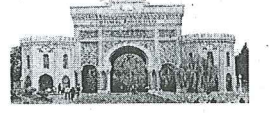
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERV ŞEHRİNİN-ŞEHRİSTANIN
KURULUŞU VE GELİŞİMİ
(ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE)

Rahym ORAZBERDIYEV
2501160298

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ahmet KALA

İSTANBUL, 2018

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : RAHYM ORAZBERDIYEV

Numarası : 2501160298

Anabilim/Bilim Dalı : İKTİSAT TARİHİ

Danışman : PROF. DR. AHMET KALA

Tez Savunma Tarihi : 03.10.2018

Tez Savunma Saati : 14:00

Tez Başlığı : MERV ŞEHRİNİN-ŞEHRİSTANIN KURULUŞU VE GELİŞİMİ (ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE)

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. AHMET KALA		kabul
2- PROF. DR. MEHTAP ÖZDEĞER		
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ ÇİĞDEM GÜRSOY		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜYESİ ERCÜMENT BALCI		kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ İBRAHİM MURAT BOZKURT		Kabul

ÖZ

MERV ŞEHRİNİN-ŞEHRİSTANIN KURULUŞU VE GELİŞİMİ (ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE)

Rahym ORAZBERDIYEV

Bu çalışmada, Merv şehrinin kuruluşundan Moğol istilasına kadar olan şehirleşme tarihi analiz edilerek bölgeye İslam'ın ve Türklerin gelmesi ile şehrin geçirdiği fiziki değişimi ele almak amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamındaki tarihi bilgiler, Merv'e dair yapılmış arkeolojik çalışmalar ile birlikte karşılaştırmalı şekilde analize dahil edilmiştir. İlk bölümde önemli kaynaklardan olan V. A. Jukovski'nin "Razvaliny Starago Merva" eserinin Merv arkeolojik raporunu içeren bölümü Rusça aslından Türkçeye tercüme edilmiştir. İkinci bölümde son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmaların bulguları verilmiştir. Son bölümde ise tercümesi yapılan eserin değerlendirilmesi ve Türk-İslam Şehirciliğinin dinamikleri, unsurları Merv şehri özelinde gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Merv, Türk-İslam Şehirciliği, Jukovski, Gavur Kale, Sultan Kale.

ABSTRACT

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE MERV CITY-SHAHRISTAN (ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL REPORTS)

Rahym ORAZBERDIYEV

In this study, it was aimed to discuss the physical change of the city following the arrival of Islam and Turks in Merv city through the analysis of the history of urbanization from the establishment of Merv city to the Mongol invasion. In line with this purpose, historical information within this scope has been included in comparative analysis with archeological studies on Merv. In the first chapter, the section containing Merv archeological report in the work of V. A. Zhukovsky's "Razvaliny Starago Merva", which is one of the important sources has been translated into Turkish from Russian. In the second chapter, findings of recent archeological studies are presented. In the last chapter, the evaluation of the translated work, the dynamics and elements of the Turkish-Islamic urbanism have been examined specifically in Merv city.

Key words: Merv, Turkic-Islamic Urbanism, Zhukovsky, Gyaur Kala, Sultan Kala.

ÖNSÖZ

Türkmenistan kültür ve medeniyetinde önemli bir yer tutan Merv şehri 2500 yıllık tarihi ile araştırılmayı hak eden önemli bir Türk-İslam şehridir. Bu çalışmada Merv şehrinin kuruluşundan Moğol istilasına kadar olan dönemde İslam ve Türk etkisiyle geçirdiği fiziki değişim, tarihi kaynaklar ve arkeolojik bulgular eşliğinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma kapsamında Merv ile ilgili yapılan ilk akademik eser olan V. A. Jukovski'nin "Razvaliny Starago Merva" adlı eserinin Merv arkeolojisini içeren bölümü Türkiye'de yapılacak Merv çalışmalarına faydası olması için tarafımızca tercüme edilmiştir. Tercüme ettiğimiz eser ve son dönem Merv'de yapılan arkeoloji çalışmaları kullanılarak günümüzde harabe olan Merv şehrinin şehirleşme tarihi teorik bir çerçevede izah edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın konusunun belirlenmesinde büyük pay sahibi olan ve kendi ülkem adına bir araştırma yapmam için beni gayretlendiren değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Kala'ya teşekkür ederim. Çalışma sürecinde değerli görüşlerini ve eleştirilerini esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ercüment Balcı'ya teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Çalışmanın ortaya çıkmasında en az benim kadar emeği geçen Araş. Gör. Tuğrul Eroğlu ve Baha Mücahid Şahin'e değerli vakitlerini ayırıp yardım ettikleri için en içten minnettarlığımı bildirmek isterim. Çalışmada kullanılan haritaların çizimini üstlenen değerli arkadaşım Jennet Çilgezkuliyeva'ya, arkeolojik raporların okunmasında yardımını aldığım Araş. Gör. Çağrı Sürek'e, Türkmen kaynaklarına ulaşmamı sağlayan değerli arkadaşım Ojarmyrat Gandymov'a ve tercümesini yaptığımız eserin Arapça metinlerini yazan değerli arkadaşım Şuvlam Kerimov'a emekleri için teşekkür ederim. Böylesine zor bir metnin tercümesinde danışmanlığımı üstlenen, aramızda mesafe olmasına rağmen her daim yardımlarıyla beni destekleyen sevgili babam Seyidli Orazberdiyev'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak çalışmanın bitmesini sabırla bekleyen sevgili annem ve abime her zaman yanımda oldukları için teşekkürü bir borç bilirim.

Rahym ORAZBERDIYEV

İSTANBUL, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

V. A. JUKOVSKI'NİN 1894 TARİHLİ ARKEOLOJİK RAPORU

1.1 Raporun Tercümesi.....	19
----------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇ UNSURLU MERV ŞEHİRİ

2.1. Erk Kale: Kühendiz.....	92
2.2. Gavur Kale: Şehristan.....	95
2.3. Sultan Kale: Yeni Şehristan.....	99
2.4. Ribat.....	104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

3.1. Eserin Değerlendirmesi.....	106
3.2. Türk-İslam Şehri olarak Merv.....	109

SONUÇ.....	112
------------	-----

KAYNAKÇA.....	114
---------------	-----

EKLER.....	119
------------	-----

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Ana Bilim Dalı
A.e.	: Aynı eser
A.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Karş.	: Karşılaştırınız
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: Sayfa Aralığı
vs.	: Vesaire
Vol.	: Volume
Ed.	: Editör

GİRİŞ

Horasan'ın dört havarisinden biri olan, Horasan bölgesindeki "İslam'ın kubbesi" olarak adlandırılan ve Türk-İslam medeniyetinde önemli bir yer tutan kadim Merv şehri, Türkmenistan'ın güneydoğusunda bulunmaktadır. Merv, günümüzde bölgesel olarak beş büyük vilayete ayrılan Türkmenistan Cumhuriyetinin en kalabalık vilayeti olan Marı vilayetinin sınırları içerisinde yer almaktadır.

2500 yıllık tarihi ile Orta Asya ve İran coğrafyasındaki birçok medeniyete ev sahipliği yapan Merv şehri, 1999 yılında UNESCO'nun Dünya Mirası listesine girmiştir. Merv vahası verimliliği, bol suyu ve bereketli toprağı ile tarih boyunca dikkatleri üzerine çekmiş ve zamanla genişlemiştir. Merv vahası, bronz çağından itibaren insanlık adına büyük medeniyetler doğurarak tarımla uğraşan yerleşik ve yarı göçebe toplumlara kucak açmıştır.

Klasik İslam Düşüncesinin önemli seslerinden biri olan İbn Haldun'un kültür eseri "Mukaddime"de bahsettiği umran ve hadarete doğru ilerleyiş iddiası, cemiyet hayatının şehir tipi örgütler ile kendisini idame etmesi gerektiğini, medeni olanın bu şekilde sağlanabileceğini kapsamaktadır. İnsanlık tarihi, mekan olarak şimdiye kadar şehrin üzerine çıkamamıştır. Medeniyet iddiasındaki her odağın coğrafi olarak içerdiği şehirlerinin şehirleşme tarihi, beşeri medeniyet açısından da önemli bir ölçüdür. Ölçü olan bu birim, bizlere hesap etmeyi ve karşılaştırma yapabilmeyi sağlamaktadır.¹ Dolayısıyla teze konu edindiğimiz Merv şehrinin tarihi sıçramasını "şehirleşme dinamiğinin tarihi" ölçüsü ile tanımlamak zaruridir. Sonuç olarak yapılan bu çalışma, Merv'in şehirleşme tarihini teorik düzlemde bir tez olarak ortaya koymayı amaçlamıştır.

Tezin amacı çerçevesinde, Merv'e dair tarihi ve arkeolojik anlamda yapılan ilk derli toplu çalışma olan V. A. Jukovski'nin "Razvaliny Starago Merva" eserinin ikinci bölümündeki Merv'e ait arkeolojik raporu, kazı bulguları ve sonuç kısmı Rusçadan Türkçeye tarafımızca tercüme edilerek Türkçe akademik literatüre kazandırılması istenmiştir. Bu eser Rusçadan herhangi bir dile çevrilmemiştir. Tercüme yapıldığında

¹ Ahmet Kala, **Şehir Ekonomisi Ders Notları**, İstanbul, 2017.

esere sadık kalarak, aslından sapmamaya gayret edilmiştir. Orijinalinde olmayan fakat bizim tercümemizde bulunan bölümlendirmeler, okuyucuya kolaylık olsun diye yapılmıştır.

Yapılan çalışmanın ikinci bölümünde kronolojik sırada Merv şehrinin kaleleri, tarihi kaynaklar eşliğinde ve yapılan arkeolojik çalışmaların katkısıyla incelenmeye gayret edilmiştir. Bu sayede karşılaştırmalı bir bilgi ağı elde edilmeye çalışılarak teze yönelik teorik altyapının inşa edilmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışma boyunca teze yönelik toparlanan kaynaklardan elde edilen bilgilerin belirli bir disiplin halinde sunulması için dönemlendirme yapmak ve bir zaman sınırı koymak gereklidir. Yapılan çalışmanın konusundan ve tezinden uzaklaşmamak için Merv şehrinin, kuruluşundan Moğol istilasına kadar olan tarihi süreci incelenmiştir.

Merv şehrinin tarihi ile ilgili yazılan el yazmaları ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Bu el yazmalar ise şunlardır: Ebul Hüseyin Ahmet b. Seyyar el-Mervezi'nin "Ahbar-ı Merv", Ebu Salih Ahmet b. Abd-al Melik el-Nişapuri'nin "Tarih-i Merv", Ebu Muhammed Abd-al Cabbar b. Muhammed el-Haraki'nin "Tarih-i Merv", Ebu Sa'd Abd-al Kerim b. Ebu Bekir Muhammed el-Sem'ani'nin "Tarih-i Medine-i Merv", Mecd el Din Ebu Tahir Muhammed b. Ya'kub el-Firuzabadi'nin "Tarih-i Merv"², Abdullah b. Ahmed b. es-Sadık el-Mervezi'nin "Tarihu'l-Meravize", İbn Ebi Ma'idan'nın "Tarih-i Merv" ve Abbas b. Musab el-Mervezi'nin "Tarih-i Merv" adlı eserleridir.³

Çalışmada ilk kaynak mahiyetinde Arap coğrafyacıların eserleri kullanılmıştır. Bu eserler Türkçe'ye çevrilmiş olup, Merv şehrinin fiziki yapısı ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Yararlandığımız bu kaynakları kronolojik sıraya göre şu şekilde sıralayabiliriz: İbn Hurdazbih'in şehirler arası mesafelere ve haraç bilgilerine yer veren "Yollar ve Ülkeler"⁴, Yakubi'nin "Ülkeler Kitabı"⁵, Merv'in fiziki yapısıyla

² V. A. Jukovski, *Развалины Старого Мерва*, St. Petersburg, 1894, s. 2

³ Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri: Fethinden Tâhîrîler Dönemine Kadar*, Ankara, Gece Kitaplığı, 2017, s.30

⁴ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitabevi, 2008

⁵ Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2002

ilgili ilk detaylı bilgileri veren İstahri'nin "Ülkelerin Yolları"⁶, yine İstahri'nin yazdığı eseri kaynak alan İbn Havkal'ın "X. Asırda İslam Coğrafyası"⁷, Merv'in su sistemi ile ilgili detaylı bilgiler aktaran Mukaddesi'nin "İslam Coğrafyası"⁸ adlı eserlerdir.

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan, Merv'le ilgili yapılmış ilk arkeolojik çalışma olan ve çalışmada tercümesi yer alan eser İmparatorluk St. Peterburg Üniversitesi Ord. Prof. V. A. Jukovski'nin 1894 tarihinde Sankt-Petersburg'da basılan "Razvaliny Starago Merva"⁹ adlı çalışmasıdır. Bu araştırma "İmperatorskaya Arheologičeskaya Kommissiya"nın isteği üzerine Hazar ötesi ülkelerdeki şehir harabelerinin incelenmesi için yazılmıştır. Araştırma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm kaynaklar esasında Merv tarihine odaklanmakta olup, ikinci bölümde ise Merv ve Merv'e yakın bölgelerde günümüze kadar ulaşmış olan anıtların raporlarını, aynı zamanda Erk Kale'de yapılan kazıların sonuçlarını ulaştıran bilgiler aktarılmaktadır. Merv'deki bir diğer arkeolojik çalışma Dr. Schmidt tarafından yapılmıştır ve Pumpelly'nin 1908 tarihinde basılan "Explorations In Turkestan"¹⁰ isimli eserinde bu kazıyla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Bu çalışma Gavur Kale ve Erk Kale'de yapılan kazıları ele almaktadır ve Jukovski'nin kazı çalışmasına nazaran daha detaylıdır.

Türkolog V. V. Barthold'un vefatından sonra basılan "Soçineniya" adlı eserinin 1966 yılında yayımlanmış olan IV. cildindeki "K istorii Merva" başlıklı bölümü¹¹, konumuz açısından önem arz eden Merv şehrinin fiziki yapısı ile ilgili kendi çıkarımlarını aktarmıştır. Barthold'un bu çalışması 2016 yılında Gurban Hüseyinov tarafından Türkçeye "Merv Tarihine İlişkin"¹² adıyla tercüme edilmiştir.

Türkmenistan sınırları içerisinde yapılan önemli arkeolojik çalışmalardan birisi de 1945 yılından sonra ЮТАКЭ¹³ (YuTAKE) isimli proje kapsamında M. E. Masson'un öncülüğünde yapılmıştır. Yaklaşık 45 yıl süren bu projenin sonucunda

⁶ İstahri, **Ülkelerin Yolları**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2015

⁷ İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2017.

⁸ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm)**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.

⁹ V. A. Jukovski, **a.g.e.**

¹⁰ Hubert Schmidt, "Archeological Excavations in Anau and Old Merv", Ed. Raphael Pumpelly, **Explorations In Turkestan: Expedition of 1904** Washington, Press of Gibson Bros., 1908.

¹¹ V. V. Bartold, **Сочинения**, Moskova, Наука, 1966.

¹² Gurban Hüseyinov, "Merv Tarihine İlişkin", **Tarihin Peşinde**, Vol. No. 15, 2016, s. 207-230

¹³ Труды Южно-Туркменистанской Археологической Комплексной Экспедиции.

toplamda XIX ciltten oluşan bir çalışma meydana gelmiştir. Merv'in arkeolojik kazı bulguları ise bu kaynakların XII (1963), XIV (1969), XV (1974) ve XVI.¹⁴ (1978) ciltlerinde sunulmuştur.

Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra Merv'de modern teknolojiler kullanılarak daha kapsamlı bir arkeolojik çalışma yapılmıştır. Bu çalışma "International Merv Project" adı altında University College London, YuTAKE ve Institute for the History of Material Culture (St. Petersburg) işbirliği ile hayata geçmiştir. Bahsedilen çalışmada Gerorgina Herrmann, Tırkeş Hojanıyazov ve V. M. Masson gibi tecrübeli arkeologlar yer almıştır. Çalışmalardan elde edilen bulgular ve raporlar IRAN (Journal of The British Institute of Studies) dergisinde yayımlanmıştır. Bu raporlar toplamda 9 tanedir (1992-2000). Bahsedilen bu çalışma da tez konusu itibariyle en çok yararlanılan kaynaktır.

Türkmen tarihçiler Orazpolat Ekäyew ve Öwez Gündogdyýew 1998 yılında "Mary Şalaryň Kalby"¹⁵ adıyla Merv'in tarihi, sanayisi ve anıtlarını içeren bir eser yayımlamışlardır. Bu kitap Türkmençe ve Rusçadır.

Türkiye'de yapılan çalışmalardan biri ise Mehmet Mahfuz Söylemez'in 2016 yılında yayımlanan "Horasan'ın Bilim Merkezi Merv"¹⁶ adlı eseridir. Merv'in kuruluşundan Selçuklu dönemine kadar olan tarihi süreci kapsayan bu çalışmada Merv, tarihi, ilmi, kültürel, sosyal ve ekonomik açıdan incelenmiştir. Ayrıca bahsedilen çalışmada, arkeolojik raporlara dayanılarak ortaya çıkarılmış şehirdeki kaleler ve anıtlar ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Türkiye'de yapılan diğer bir çalışma ise Mesut Can'ın 2017 yılında yayımlanan "İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Fethinden Tahiriler Dönemine Kadar)"¹⁷ adlı eseridir. Bu kitapta Merv şehri, Tahiriler dönemine kadar ele alınmıştır. Eserde Merv, siyasi, coğrafi, fiziki yapısı ve sosyo-kültürel açıdan incelenmiş ve İslam fethinden sonra Merv şehrinin gelişimi ortaya konmuştur.

¹⁴ Труды ИЮТАКЭ - Материалы по археологии Мерва (XII, XVI, XV и XVI).

¹⁵ Öwez Gündogdyýew Orazpolat Ekäyew, **Mary Şalaryň Kalby**, Aşgabad, 1998.

¹⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016.

¹⁷ Mesut Can, **a.g.e.**

Merv Şehrinin Kısa Tarihi

Merv'in bahsedildiği en eski eserler, Perslerin kutsal kitapları ve Ahameniş krallarının kitabeleridir. İlk olarak Merv, Vendidad'ın ilk fargardında, Ahuramazda'nın yaşamak için yarattığı bolluğun üçüncü yeri olarak, "Mouru" şeklinde geçmekte ve güçlü, kutsal, saf olarak adlandırılmaktadır.¹⁸ Mouru kelimesi "sudan mahrum, çöl" anlamına gelmektedir.¹⁹

Behistun Yazıtlarında, Ahameniş İmparatorluğunun Baktriya vilayetine bağlı olan şehirde çıkan isyanın bastırıldığı ve şehrin Ahameniş devletine boyun eğdirildiği yazılmıştır. Bu olay yazıtlarda şu şekilde geçmektedir: "Kral Darius diyor: Marguş, fitnecilerin ülkesi oldu. Frada isimindeki Marguşlu birini kendilerine serdar yaptılar. Bundan sonra ben, Dadarşiş isimindeki Persin yanına kendi kuluma, Baktriya Satrapına: " Kendilerini benim ordumdan saymayanları yok et" diye emir verdim. Ondan sonra Dadarşiş ordu ile gidip, Margiana ile savaştı. Ahuramazda'nın* lütfu ile benim ordum fitnecileri darma dağın etti. Atriyadiya ayının yirmi üçüncü günü savaş yapıldı. Kral Darius diyor: Ondan sonra ülke benim oldu".²⁰ Ayrıca, Behistun yazıtının kopyası olan Mısır papirüsünde isyancılardan 55243 kişinin öldürüldüğü, 6572 kişinin ise esir alındığı söylenmektedir.²¹ Rawlinson, yazıtlardan ve klasik "Marguş" isminden yola çıkarak, şehrin isminin Farsça "marc" veya "marz" – "sınır, ülke" kelimesinden türediğini belirtmektedir.²²

XIII. asrın meşhur İslam coğrafyacısı Yakut el-Hamevi, "Merv" kelimesinin anlamını "ateş elde etmek için kullanılan beyaz taş" olarak açıklamıştır.²³ XV. asırda Herat'da yaşamış alim Hafız-ı Ebru, şehrin isminin Murgap nehrinin yanında yetişen "magra" adındaki bir bitkiden geldiğini yazmıştır. Günümüzde bazı bilim adamları

¹⁸ James Darmesteter, "The Zend-Avesta", Ed. F. Max Müller, **The Sacred Books of The East** London, Oxford University Press 1880, s. 6.

¹⁹ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 1

* Zerdüştlerin ana tanrısının ismidir.

²⁰ Leonard William King, Reginald Campbell Thompson and Ernest Alfred Wallis Budge, **The sculptures and inscription of Darius the Great: on the rock of Behistûn in Persia**, British museum, 1907, s. 44-46.; Richard Nelson Frye, **The history of ancient Iran**, CH Beck, 1984, s. 366.

²¹ Öwez Gündogdyew Orazpolat Ekâyew, **a.g.e.**, s. 7.

²² V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 1.

²³ **A.e.**, s. 33

“magra” kelimesini “çimenlik” veya “yeşillikle kaplı alan” şeklinde değerlendirip bu anlamı kuvvetlendirerek “mur” (“kuş”) şeklindeki bir sonuca ulaşmışlardır.²⁴ İranlı leksikograf Dehhuda, kelimenin Farsça olduğunu ve “kokusu son derece güzel bir bitki olan ‘reyhan’” için kullanıldığını, hatta kadim devirlerde reyhana “Merv-i hoş” denildiğini söylemektedir.²⁵

Büyük Merv’e, Orta Çağda küçük Merv denilen Merverrud’dan ayırt etmek için Mervü’ş-Şahican denilmiştir. Yakut ve diğerleri “Şah-ı Can”ı, “Şah’ın canı” anlamında izah etmelerine rağmen, “Şahican” büyük ihtimalle “Şah’a yaraşır” veya “Şah’a ait” manasındaki eski Farsçadaki “Şahgan” kelimesinin Arapça biçimi olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.²⁶

Yukarıda bahsi geçen yazıtlar, Ahamenişlerin yenilmez olarak adlandırdıkları Kral Büyük Darius’un ünlü seferlerini övmek amacıyla eski Fars, El’am ve Akad dillerinde kayanın üzerine yazılmış metinlerdir.²⁷ İsyanın bastırıldığı yer kesinlikle Merv’in en eski yerleşim yeri olan, Erk Kale diye adlandırılan surlu şehirdir.

M.Ö. IV. asırda büyük komutan Makedonyalı İskender Ahameniş ordusunu mağlup ederek Merv’e geldiğinde, bu yerin güzelliğine hayran kalmıştır. M.Ö. I. asırda yaşamış Roma tarihçisi Kirtsiya Rufa’nın aktardığına göre, Aleksandr, şehrin yanına altı tane kale yaptırmış ve imar edilen şehir ise Margiana İskenderiye’si olarak isimlendirilmiştir.²⁸ Bazı kaynaklarda ise İskender, İran’ı fethettikten sonra burada 12 tane şehir kurduğu ve bu şehirlerin İskenderiye diye adlandırdığı geçmektedir. Merv’de bu şehirlerden birisidir.²⁹

Makedonyalı İskender öldükten sonra büyük imparatorluğu dağılmış ve güney Türkmenistan bölgesi yeni Selevki Devletine bağlanmıştır. Vahada büyük askeri

²⁴ Öwez Gündogdyýew Orazpolat Ekäýew, **a.g.e.**, s. 7.

²⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 26.

²⁶ Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri: (Mezopotamya–İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamana Kadar**, Çev. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015, s. 485.

²⁷ A Yazberdiyev, Tülin Ege ve Ahmet Karataş, **Eski Merv ve kütüphaneleri**, TC Kültür Bakanlığı, Millî Kütüphane Başkanlığı, 1998, s. 5.

²⁸ Öwez Gündogdyýew Orazpolat Ekäýew, **a.g.e.**, s. 8-9.

²⁹ Институт изучения и исследования культуры ИРИ, **Мерв–Наме (Книга о Мерве)**, Çev. Г. Курбанов, Ашкabad, Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003, s. 42.

çarpışmaların olduğunu ve dolayısıyla Merv şehrinin viran edildiğini yazılı eserler belirtmektedir. Selevki Kralı Antioh Soter zamanında ise (M.Ö. III. yy.) şehir yeniden inşa edilmiştir. Büyük Plinius'un (M.Ö. I. yy.) dediğine göre, Margiana İskenderiyesi olan şehrin ismi bundan sonra Antiohya olarak anılmaya başlanmıştır. Bir diğer Roma tarihçisi Gay Julius Solin'in (M.Ö. III. yy.) yazdığına göre ise, İskenderiye şehrinin adı, Antioh'un atalarının, yani soyun başı olan Selevki'nin hürmetine Selevfiye diye anılmaya başlanmıştır.³⁰

Selevki kralı sadece şehri yeniden inşa etmekle kalmamış, aynı zamanda ülkesinin doğu tarafını güven altına almak için büyük bir sur yaptırmıştır. Gavur Kale'nin inşası da Antioh zamanında olmuştur. Büyük Strabo (M.Ö. I. yy.) "Coğrafya" adlı eserinde: "Bu ülke (yani Ari) ve Margiana düz bir kum çölü ile kuşanmış gibi; düzlüğün sıradışı verimliliğini gören Antioh Soter onun dışını 1500 stadyum (230 km) uzunluğunda surla çevrelemeyi emretti ve Antioh şehrini kurdu" demektedir.³¹ Antioh'un yaptırdığı bu surun kalıntıları Mary vilayetinin kuzeyinde hala görünmektedir.

M.Ö. III. asırda Orta Asya halkları, yabancı yönetimine karşı ayaklanmaya başlamıştır. Baktriya kralları köken olarak Grek olmuşlardır. Bu Grekler yerli hanedana, yani Arsakitli genç Part devletine karşı gazaplı savaşlar sürdürmüşlerdir. M.Ö. II asırda Part hükümdarı I. Mitridat Merv vilayetini fethetmiş ve kadim Merv şehrini Part İmparatorluğunun parçası haline getirmiştir.³²

Part devri Merv'i ile ilgili ekleyebileceğimiz bir başka bilgi de M. Ö. 53 yılında Kare'de (Harran) Part ve Roma arasında gerçekleşen ve Romalıların yenilgisiyle sonuçlanan savaşta 10,000 Romalı lejyonerin esir edilerek Merv'e gönderilme hadisesidir. Bu lejyonerlerden çoğu zamanla vatanlarına geri dönmüşler, diğerleri ise Merv'e yerleşmişlerdir.³³

³⁰ Öwez Gündogdyýew Orazpolat Ekäýew, **a.g.e.**, s. 9.

³¹ Strabo, **The Geography of Strabo V**, Çev. Horace Leonard Jones, London, Harvard University Press, MCMLXI, s. 279.

³² Öwez Gündogdyýew Orazpolat Ekäýew, **a.g.e.**, s.10.

³³ Институт изучения и исследования культуры ИРИ, **a.g.e.**, s. 45.

Part İmparatorluğunun dağılması ile Merv, Sasani İmparatorluğunun bir parçası haline gelmiştir. Tahminen 465 yılından 494 yılına kadar Eftalitler Merv’de hüküm sürmüşlerdir ve Sasanilere karşı başarılı bir şekilde mücadele etmişlerdir. Fakat V. asrın sonlarına doğru Sasaniler Merv vahasını yeniden hükümlerlikleri altına alarak, devletleri yıkılana kadar şehri ellerinde tutmayı başarmışlardır.³⁴

Sasaniler döneminde en gelişmiş iki endüstri kolunun ipekli dokuma üretimi ve cam sanayisi olduğu ifade edilmektedir.³⁵ Sasani ülkesine ipek satan Çinliler onlardan ipekli dokuma ürünleri almaktaydılar. Hatta Çinliler, Sasani dokuma ürünlerini ve üzerindeki resimleri bile taklit etmekteydiler.³⁶ Sasani ülkesinin bütün şehir ve kasabalarındaki büyük ve küçük dokuma atölyelerinde yünlül, pamuklu ve ipekli dokuma ürünleri dokunulmaktaydı. Özellikle Nişabur ve Merv, pamuk üretimi ile kaliteli ipeğin bol miktarda üretildiği önemli merkezler arasında yer almaktaydı.³⁷

Partlar karşısında galip gelen Sasaniler, Partlardan kalan idare sistemini kaldırarak yeni bir yapılanmaya gitmişlerdir. Bu yeni sistem ile birlikte Part devrinde tek bir merkezden idare edilen Horasan bölgesini dört merzubanlığa bölmüşlerdir. Bunlar; Merv-i Şayegan, Belh ve Toharistan, Maveraünnehir ve Herat, Puşeng ve Bağdis merzubanlıklarıdır.³⁸ Sasani İmparatorluğunun gelişmiş bir tarım toplumu olduğu ve Sasani coğrafyasına kompleks bir sulama sistemini getirdikleri bilinmektedir. Sasani Kralı Piruz, Merv nehrini farklı kollara ayırarak burada kanallar yaptırmış ve tarımın canlanmasını sağlamıştır. Yedi yıllık kıtlık döneminde Sasani devleti, tahıl ihtiyacını bu bölgeden karşılamıştır.³⁹ VII. asrın ikinci yarısında gerçekleşen İslam fethiyle Merv şehrinin Sasani dönemi de sona ermiştir.

Merv’in İslam fethi sulh yolu ile gerçekleşmiştir. Son Sasani hükümdarı III. Yazdicerd’in 651 yılında Merv civarında trajik bir şekilde öldürülmesi akabinde, Hz. Osman devrinde Horasan’ı idare eden Abdullah b. Amir, Horasan’ın şehirlerini tek tek

³⁴ Öwez Gündogdyýew Orazpolat Ekäýew, **a.g.e.**, s.11-12.

³⁵ Ahmet Altungök, **İslam Öncesi İnan’da Devlet ve Ekonomi: Sâsâni Dönemi- (M.S. 226-652)**, Ankara, Hikmetevi Yayınları, 2015, s. 345.

³⁶ A.e., s. 348.

³⁷ A.e., s. 349.

³⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 37-38.

³⁹ Ahmet Altungök, **a.g.e.**, s. 301-303.

boyun eğdirmeye başlamıştır. Bizzat Herat şehrini, kendisi fethetmiştir. Bunun üzerine Merv Merzubanı, şehri sulh yoluyla teslim etmek için Amir'e elçi göndermiştir. Bu olayın ardından Amir, Hatem b. Numan Bahili'yi merzuban ile anlaşma yapması için göndermiştir. 651 yılında yapılan bu anlaşmaya göre Merv halkı Müslümanlara 2.200.000 dirhem, diğer bir bilgiye göre 1.000.000 dirhem ve 200.000 cerib buğday ve arpa, bazı anlatılara göre ise 1,000,000 dirhem ve 100,000 ons buğday ve arpa karşılığında Merv İslam hakimiyetine geçmiştir.⁴⁰

İslam fethinden sonra İran ve Türkistan'ın sınırını oluşturan Merv, Türkistan'ın fethi için askeri garnizon olarak hizmet etmiştir. Meşhur İslam komutanları Muhallab ve Kuteybe, Paykent, Buhara ve Semerkant şehirlerini fethetmek için buradan yola çıkmışlardır.⁴¹ Merv'in fethinden sonra Araplar şehir duvarlarının dışında, çadırlarda yaşamayı tercih etmişlerdir. Yerli halkın surlardan yararlanarak kendilerine karşı gelmemeleri için kalenin birkaç yerini yıkmışlardır.⁴² Bu bilgiye dayanarak Merv'in ilk rabatının daha o zamanlar oluşmaya başladığını söylemek mümkündür.

Arapların Merv'e gelmesiyle Gavur Kalenin merkezinde, Merv'in şehristanında inşa edilen ilk cami olan Beni Mahan Camii yapılmıştır.⁴³ Bu caminin kalıntıları arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda gün yüzüne çıkarılmıştır.⁴⁴

Faydalanılan kaynaklarda Merv'in Emevi dönemi, daha çok idari açıdan anlatılmaktadır. Emevi döneminde, Muaviye tarafından Horasan'ın idaresine getirilen Ziyad b. Ebihi, bölgeyi Merv, Nişabur, Merverrud-Fereyab-Talakan ve Herat-Bagdis-Buşenc olarak dörde ayırmıştır. Merv'de kabri bulunan sahabe el-Hakem b. Amr el-Gifari, 665 yılında Ziyad tarafından Horasan valisi olarak atanmış ve Merv'e gönderilmiştir.⁴⁵ Hakem, Horasan valiliği sırasında 670 yılında Merv'de vefat etmiştir. Bunun üzerine Ziyad, 671 yılında Horasan valiliğine Rabi b. Ziyad el-Harisi'yi atamıştır ve onunla beraber Basra ve Kufeliler'den oluşan 50.000 aileyi Horasan'a

⁴⁰ Ahmed B. Yahya El-Belazuri, **Fütuhu'l-büldan**, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, 2013, s. 465-467.

⁴¹ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 10.

⁴² Öwez Gündogdyew Orazpolat Ekäyew, **a.g.e.**, s. 12.

⁴³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 374, İstahri, **a.g.e.**, s. 224, Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 485.

⁴⁴ V. V. Bartold, **a.g.e.**, s. 178., 32. dipnot bkz.

⁴⁵ İbnü'l Esîr, **İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi**, C:3, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, s. 459.

göndermiştir.⁴⁶ Bu gönderilenler arasında Büreyde b. el-Hüseyb el-Eslami de vardır. Horasan'da vefat eden son sahabelerden olan Büreyde, 681 yılında Merv'de vefat etmiş ve defnedilmiştir.⁴⁷ Büreyde'in oğullarının kadılık yaptığı bilinmektedir. Kaynaklarda belirtilmemiş olsa da Büreyde b. el-Hüseyb, Merv'in ilk kadısı olabilir.⁴⁸

Emeviler döneminde merkezi hükümete karşı isyanlarla gündeme gelen Merv, Horasan bölgesinin muhalefet merkezi gibi gözükmektedir. Abbasi ihtilalinin gerçekleşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. 745 yılında Abbasi hareketinin lideri İbrahim b. Muhammed, ihtilali başlatmak için Horasan'a genç Ebu Müslim el-Horasanî'yi göndermiştir. Böylece Ebu Müslim'in liderliğindeki Abbasi ihtilali ilk olarak Merv'de başlamış, buradan da batıya doğru hızla yayılmıştır. İhtilal, Merv'de Ebu Müslim taraftarlarının da çoğalmasıyla giderek güçlenmiştir. Son Emevi valisi Nasr b. Seyyar, yürüttüğü yanlış siyaset sonucunda yenilmiştir ve bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu olayların ardından Ebu Müslim, kısa zaman içinde Horasan'ın tamamını hakimiyeti altına almıştır. 750 yılında Mervan'ın öldürülmesiyle Emevi hilafeti sona ermiştir.⁴⁹

Abbasilerin hilafeti ele geçirmesinden sonra Ebu Müslim Horasan'ı idare etmeye başlamıştır. Ebu Müslim, Horasan'ın idare merkezi olarak Merv şehrini seçmiştir ve onun döneminde Merv fiziki değişimler yaşamıştır. Ebu Müslim döneminde şehir Macan'a doğru, yani batıya doğru genişlemiştir. Ebu Müslim, Macan'da yeni bir cami inşa etmiştir. Hükümet merkezini Macan'a taşımıştır ve burada çarşı kurmuştur.⁵⁰ Bunların dışında Merv ve Semerkant surlarını tamir ettirmiştir. Ebu Müslim'in devlet içindeki itibarını ve nüfuzunu, dönemin Halifesi Mansur kendine tehdit olarak görmüştür ve 755 yılında Ebu Müslim'i öldürtmüştür.⁵¹

Ebu Müslim el-Horasanî'nin ölümünden sonra bölgede birçok isyan çıkmıştır. Bunlar Maverâünnehir'de İshak et-Türki, Herat ve Sistan'da Üstazsis ve Merv'de

⁴⁶ A.e., s. 491

⁴⁷ V. A. Jukovski, a.g.e., s. 11.

⁴⁸ Recep Uslu. "Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. İstanbul: Uludağ Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları ABD, 1997. s. 114; Mesut Can, a.g.e. s. 147.

⁴⁹ V. A. Jukovski, a.g.e., s. 11; Mehmet Mahfuz Söylemez, a.g.e., s. 53-56; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 1, s. 32-34.

⁵⁰ İstahri, a.g.e., s. 224; İbn Havkal, a.g.e., s. 374.

⁵¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu Müslim-i Horasanî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 10, s. 198-199.

Mukanna (Peçeli) isyanlarıdır.⁵² Bu isyanlar zamanla bastırılmıştır ve Halife Harun er-Reşid, oğlu Me'mun'u Merv valisi olarak atamasından sonra Merv için yeni bir dönem başlamıştır.

Merv, Me'mun'un Horasan valisi olarak buraya gelmesiyle şehzade şehrine dönüşmüştür. Me'mun, babası Harun'un vefatından sonra kardeşi Emin ile sürdürdüğü taht kavgasında Merv'i merkez seçmiştir. Taht mücadelesi Me'mun'un lehine sonuçlanmıştır. Kardeşi Emin'in kesilmiş başı Merv'e gönderilmiş ve Me'mun'un emriyle burada defnedilmiştir.⁵³ Bundan sonraki süreçte Me'mun, Merv'i başkent haline getirmiştir. Merv 813 yılından 817 yılına kadar hilafetin başkenti olmuştur. Fakat ortaya çıkan siyasi gelişmeler sonucunda Me'mun Merv'den ayrılarak Bağdat'a gitmiştir.⁵⁴

Merv, Halife Me'mun döneminde fiziki değişimler ve ilmi gelişmeler yaşamıştır. Me'mun, Ebu Müslim tarafından kullanılan hükümet konağını kullanmak istememiş, kendisine Dermuşkan kapısının yakınlarında yeni bir saray inşa ettirmiştir. Böylelikle Ebu Müslim zamanında başlayan genişleme Halife Me'mun döneminde de devam etmiştir.⁵⁵ Tarihçilerin alim, filozof, zeki ve ilme değer veren bir hükümdar olarak nitelendirdikleri Me'mun'un saltanat devri, yıpratıcı siyasi olaylara rağmen İslam tarihinin en parlak dönemlerinden biri olmuştur.⁵⁶ Me'mun, Merv'e beraberinde bazı ilim adamları ile gelmiştir ve bu alimlerin önünü açarak şehrin ilmi seviyesini yükseltmeleri için olanak tanımıştır.⁵⁷

Me'mun kendisini hilafet yolunda destekleyen komutanı Tahir b. Hüseyin'i ödül mahiyetinde Horasan'ın valiliğine getirmiş ve ona sınırsız hak tanımıştır. Tahir ise bununla yetinmeyip, Cuma namazında kendi adına hutbe okutmuştur. Bu olay, Merv'in Tahiriler döneminin başlangıcı olmuştur.⁵⁸ Tahiriler döneminde Merv'de olan merkezi idare, Nişabur'a taşınmıştır.⁵⁹ Merv, idari merkez statüsünü yitirse de ticari

⁵² Mesut Can, **a.g.e.**, s. 115.

⁵³ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 58-59.

⁵⁴ Nahide Bozkurt, "Me'mun", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, s. 102.

⁵⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 375; İstahri, **a.g.e.**, s. 226.; Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 57.

⁵⁶ Nahide Bozkurt, **a.g.e.**, s. 104.

⁵⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 61.

⁵⁸ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 12.

⁵⁹ Mesut Can, **a.g.e.**, s. 128

ve sinai yönden hep göz önünde olmuştur. Tahirilerin ardından Horasan'ı ve Merv'i sırasıyla Saffariler, Samaniler, Gazneliler ve son olarak Merv'in ihtişamının zirveye ulaştığı Selçuklular yönetmiştir.

Selçuklular zamanında Merv onların başkenti olmuş, büyümüş, zenginleşmiş ve hanedanın sonuna kadar gelişmiştir.⁶⁰ "Melikül Müluk" unvanıyla Davud Çağrı Bey'in hürmetine Merv camilerinde ilk hutbe 1037 yılında okutulmuştur.⁶¹ 1040 yılındaki Dandanakan muharebesinde, Selçukluların Gaznelileri mağlup etmesinden sonra Tuğrul Bey, Selçukluların ilk sultanı olmuş ve Serahs, Belh ve Gazne Merv'e bağlanarak Çağrı Bey'in idaresine geçmiştir.⁶² Bu dönemde Merv, Saffarilerden sonra tekrar Horasan'ın merkezi olmuştur. Selçuklu döneminden önce batıya doğru kaymaya başlayan şehrin ilk surlarının inşası (Sultan Kale'nin) Çağrı Bey döneminde başlamıştır. Şehrin merkezi haline gelen Macan'a yeni binalar inşa edilmiştir.⁶³ Çağrı Bey 1060 yılında Serahs'ta vefat etmiştir ve naaşı oğlu Sultan Alp Arslan tarafından Merv'e getirilmiştir.⁶⁴ Tuğrul Bey'in vefatından sonra tahta Alp Arslan geçmiştir. Saltanatı zamanında Sultan Alp Arslan Merv'e önem vermiştir. Alp Arslan, sultan olduktan sonra Merv'in idaresini oğlu Aslanşah'a bırakmıştır.⁶⁵ 1072 yılında Maverünnehir'de öldürülen Alp Arslan, vasiyeti üzerine babasının yanına, Merv'de defnedilmiştir.⁶⁶ Bu iki büyük Türk komutanın türbeleri halen bulunamamıştır fakat kaynaklar, türbelerinin Merv'de olduğunu belirtmektedirler.⁶⁷ Alp Arslan'dan sonra tahta geçen Melikşah, Çağrı Bey zamanında başlayan sur inşaatını tamamlamıştır.⁶⁸ 1092 yılında Sultan Melikşah'ın ölmesinden sonra hanedan mensupları arasında taht kavgası baş göstermiştir.⁶⁹ 1097 yılında Horasan'ı idare etmesi için Berkjaruk, kardeşi

⁶⁰ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 27.

⁶¹ İbnü'l Esîr, **İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi**, C:9, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, Bahar Yayınları 1991, s. 366

⁶² Osman Turan, **Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti**, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969, s. 67.

⁶³ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 64

⁶⁴ Ali Sevim, "Çağrı Bey", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 8, s. 185.

⁶⁵ Erdoğan Merçil, Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 52.

⁶⁶ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 27.

⁶⁷ Kamâl ad-Dîn Ibn-al-'Adîm, **Biyografilerle Selçuklular tarihi: İbnü'l-Adîm bugyetü't-taleb fi tarihi Haleb (seçmeler)**, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s. 23-24.

⁶⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 66.

⁶⁹ Abdülkerim Özaydın, "Sencer", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 36, s. 507.

Sultan Sencer'i atamıştır.⁷⁰ Sencer 1118 yılında Selçuklu Sultanı olmuştur.⁷¹ Selçuklu sultanları arasında özellikle Sultan Sencer, Merv'i diğerlerinden daha çok sevmiştir, hatta Prof. Jukovski eserinde Sultan Sencer'i "Merv'in ikinci İskenderi" olarak nitelendirmektedir.⁷² Sultan Sencer döneminde Merv, Selçukluların başkenti olmuştur.⁷³ Sencer dönemi Merv için imar faaliyetlerinin en çok yaşandığı zaman dilimidir.⁷⁴ Sultan Sencer 1153 yılında Oğuzlara esir düşmüştür, bunun sonucunda Oğuzlar iki ay boyunca Merv'i yağmalamışlardır.⁷⁵ Sencer üç yıl Oğuzların esareti altında kaldıktan sonra kurtulmayı başarmış, fakat 1157 yılında ölmüştür ve sağlığında yaptırdığı "Darülahiret" adını verdiği türbeye defnedilmiştir.⁷⁶

Sultan Sencer, Selçuklu hanedanının son güçlü hükümdarı olmuştur. Horasan Selçukluları, Sencer'in ölümünden sonra adım adım gerilemeye başlamış, bölgede etkinliğini kaybetmiştir ve 40 sene daha ayakta kalmıştır. Bölgeye Harzemşahlar yerleşmiştir ve Harzemşahlara Horasan yolunu Selçukluların kendileri açmıştır. Sencer'in esaretinde halkın diz çöktüğü Sencer'in yeğeni Süleyman Şah, Oğuzlara karşı mücadelede yardım etmesi için Harzemşah Atsız'ı Merv'e çağırmıştır. Bu olaydan sonra Harzemşahlar bölgeyi terk etmemişlerdir.⁷⁷

1172 yılında Harzemşahlardan Sultan Şah, Merv'i hakimiyeti altına almıştır. Sultan Şah'ın ölümünden sonra Harzemşah Tekeş büyük oğlu Melikşah'ı onun yerine getirmiştir ve aynı sene son Büyük Selçuklu mensubu III. Tuğrul'u öldürmüştür. Harzemşah Tekeş'in veziri Nizamül Mülk Mesud b. Ali, Merv'de Şafi Camisi inşa ettirmiştir.⁷⁸ 1217 yılında Tekeş'in oğlu Alaeddin Muhammet birçok bölgede ve Merv'de Bağdat halifeleri adına okunan hutbelere son vermiş ve Merv'i Moğol

⁷⁰ Erdoğan Merçil ve Ali Sevim, **a.g.e.**, s. 204.

⁷¹ **A.e.**, s. 205.

⁷² V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 29.

⁷³ İlhan Erdem, "Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092)", **TAD**, Vol. 35, No. 60, 2016, s. 70.

⁷⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 68

⁷⁵ İbnü'l Esîr, **İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi**, C:11, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, Bahar Yayınları 1991, s.157; Erdoğan Merçil and Ali Sevim, **a.g.e.**, s. 224; V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 29.

⁷⁶ Erdoğan Merçil ve Ali Sevim, **a.g.e.**, s. 225.

⁷⁷ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 31

⁷⁸ **A.e.**, s. 33.; V. V. Bartold, **a.g.e.**, s. 180.

istilasına kadar tamamen hakimiyeti altına almıştır.⁷⁹ Harzemşah devrinde Oğuzların yağması unutulmuş ve Merv Moğol istilasına kadar tekrar refaha ermiştir.⁸⁰

Harzemşah Alaeddin Muhammet, Moğolların Merv'e gelmesinden önce Horasan'dan ayrılmıştır ve bunun sonucunda Merv saf ve maceraperestlerin eline geçmiştir.⁸¹ Gelişen bu olaylar neticesinde Merv, 25 Şubat 1221 yılında Cengiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından 80.000 kişilik ordusuyla işgal edilmiştir ve 400 sanatkar hariç bütün Merv halkı katledilmiştir.⁸² İbnü'l Esir, önde gelen Mervlilerin işkence edilerek, halkın gözü önünde öldürüldüğünü, bütün bu zulümlerden sonra şehrin ateşe verildiğini, üç gün süreyle şehrin yağmalanıp yakıldığını ve dördüncü gün bütün şehir halkının katledildiğini yazmaktadır.⁸³ Merv'i işgal ettikten sonra Tuluy, Merv surlarını yıkma emri vermiştir.⁸⁴

Cüveyni, aynı şekilde Hafız-ı Ebru, Mirhond ve Muhammet İsfizari'nin verdikleri bilgilere göre, Merv'de 1,300,000 (İbnü'l Esir'e göre 700,000)⁸⁵ insan ölmüştür. Bu bilgiler iki kat arttırılmış olsa dahi, Moğolların gaddar tutumundan dolayı insan kayıplarının çok olduğu bellidir.⁸⁶

Moğol istilasından sonra, Mervü's-Şahican – “Şah'a yaraşır” – olarak adlandırılan bu şehir bir daha eski ihtişamına ulaşamamıştır. Ortaçağ Arap coğrafyacılarının “överek, hayranlıkla” anlattıkları⁸⁷ Merv şehri, Moğol istilasından sonra “Harabe” haline gelmiştir. Merv'in bulunduğu bölge, Türkmenistan Cumhuriyetinin 1991 yılında bağımsızlığına ilan etmesine kadar istila sonrası sırasıyla Timurlular, Özbekler, Safeviler, Buhara Emirliği ve son olarak Rusların idaresinde kalmıştır.

⁷⁹ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 31-32.

⁸⁰ **A.e.**, s. 33.

⁸¹ V. V. Barthold, "Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. Hakkı Dursun Yıldız", **Ankara: TTK**, Vol. 1990, s. 471.

⁸² **A.e.**, s. 471-472.; V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 48.

⁸³ İbnü'l Esir, **İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi**, C:12, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, Bahar Yayınları 1991, s. 352.

⁸⁴ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 51.

⁸⁵ **A.e.**, s. 53 bkz; Bizim baktığımız İbnü'l Esir'in tercümesinde öldürülen kişi sayısı yoktu.

⁸⁶ **A.e.**, s. 52; Öwez Gündogdyew Orazpolat Ekäyev, **a.g.e.**, s. 17.

⁸⁷ İstahri, **a.g.e.** ; İbn Havkal, **a.g.e.** ; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, **a.g.e.**

Merv'in bu acı durumundan yakınan Hafız-ı Ebru: “Dünyanın direği olup (büyük insanları ile), süsleyen bu şehir, talihsizliği başından geçirerek, sırtlanların ve vahşi hayvanların yaşadığı bir yere dönüştü, ağaçlardan bir tane dahi bütün dal kalmadı, onun köşklerinden bir tane dahi sütunlu taraça kalmadı. Böyle şöhretli şehir düz, yalız bir yere dönüştü” diye yazmaktadır.⁸⁸

Ortaçağ İslam Coğrafyacılarının Anlatımıyla Merv Şehrinin Fiziki Yapısı

Merv'in fiziki yapısına geçmeden önce, coğrafya alanında öncü olan meşhur İslam alimlerinden İbn Hurdazbih ve Yakubi'nin eserlerinde Merv ile ilgili söyledikleri bilgiler vurgulanmalıdır. Giriş mahiyetindeki bu vurgulardan sonra Orta Çağ İslam alimlerinin Merv'in fiziki yapısı ile ilgili aktardıkları bilgiler izah edilecektir. Bu izah sırasında alimlerin eserleri kronolojik sıralamayla ele alınacaktır.

İbn Hurdazbih, Merv Şehri ile ilgili sadece bir kalesinin bulunduğu ve Horasan'ın dört vilayetinden biri olduğundan bahsetmektedir.⁸⁹ İbn Hurdazbih 846-847 yılında yazdığı eseri “Yollar ve Ülkeler Kitabı”nda Bağdat ile Merv arasındaki mesafenin 375 fersah olduğunu söylemektedir.⁹⁰ Merv'deki iki kanaldan (Macan ve Razik) bahsetmiştir.⁹¹ Mervü'ş-Şahican'ın haracının 2.147.000 dirhem ve diğer gelirlerinin 67,144 dirhem olduğunu yazmaktadır.⁹² Horasan bölgesinin diğer büyük şehirlerinin ödedikleri haraç miktarına bakıldığında en çok haracı Merv şehrinin ödemesi dikkate değerdir.

Yakubi'nin 891 yılında kaleme aldığı “Ülkeler Kitabı” adlı eserinde, Merv'in Horasan yerleşimlerinin en görkemlisi olduğunu ve Hz. Osman devrinde fethedildiğini, ayrıca Merv'de bulunan Zerk, Varim, Kilbak, Savsakan ve Cerara

⁸⁸ Öwez Gündogdyýew Orazpolat Ekäýew, **a.g.e.**, s. 18.

⁸⁹ İbn Hurdazbih, **a.g.e.**, s. 35.

⁹⁰ **A.e.**, s. 35.

⁹¹ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 13; Bu bilgi yararlandığımız İbn Hurdazbih çevirisinde yoktur.

⁹² İbn Hurdazbih, s. 42; Prof. Jukovski'nin eserinde 1.147.000 olarak geçmektedir, s. 14, karşı.

köylerinden bahsetmektedir.⁹³ Horasan'ın bütün yerleşim yerlerinden her sene 40,000,000 dirhem haraç toplandığını da eklemektedir.⁹⁴

İstahri'nin 951 yılında yazdığı "Ülkelerin Yolları" adlı eserinde ve İstahri'den faydalanan İbn Havkal'ın 987 yılında yazdığı "Surat el-Arz" adlı eserinde, Merv şehrinin fiziki yapısıyla ilgili çok değerli bilgiler verilmiştir. İstahri, şehirde bulunan dört tane kanaldan bahsetmektedir. Bu kanallar Macan, Hurmuzferre, Razik ve Es'adi el Horasani kanallarıdır. Ebu Müslim'in yaptırdığı hükümet merkezi, cuma camisi, çarşı, muhdes* ve hapisane Macan nehri etrafında bulunmaktadır. Bunların dışında şehrin dört kapısı olduğundan da bahsetmektedir. Bu kapılar, Babu Medine, Babu Sincan, Babu Balin ve Babu Muşkan kapılarıdır. Bunlardan başka şehirde bulunan Ra'sü'ş Şabay, Babu Sincan ve Beni Mahan mahallelerinden de bahsedilmektedir ve son ikisinin su ihtiyaçlarını Es'adi el Horasani Kanalı'nın karşıladığı söylenmektedir. Ayrıca Şeyh Celil Ebi'l-Fadl b. Ubeydullah'ın evinin Ra'sü'ş Şabay mahallesinde bulunduğu söylenmektedir. Dört kanalı kuşatan bir kale duvarı ve yerleşim yerlerinin hepsini kuşatan al-Ray duvarı, eserlerde zikredilmektedir. Eserlerde, Merv şehrinde üç tane cuma camisinin olduğu vurgulanmaktadır. Beni Mahan olarak bilinen ilk cami, şehrin içerisine inşa edilmiştir. Daha sonra bu cami terk edilmiş ve şehrin kapısının yanında Mescidü'l Atik Camisi inşa edilmiştir. Merv'in Dandanakan, Kuşmeyhen, Başan, Harak, Sesvekan ve Fehzeh minberleri vardır. İbn Havkal, "Kuşmeyhen" minberinden de bahsetmektedir.⁹⁵

Mukaddesi'nin 985 yılında yazdığı "Ahsenü't Tekasim" adlı eserinde, İstahri ve İbn Havkal'ın verdikleri bilgilere ek olarak Merv'in sulama sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Mukaddesi'ye göre Merv Şehri'nde garnizon komutanından daha güçlü bir komutan vardır ve bu komutanın elinde 10,000 paralı asker bulunmaktadır. Bu komutan nehri pay etmektedir ve nehrin çok güzel pay edildiği, başka bir yerde böyle bir taksim olmadığı vurgulanmaktadır. Mukaddesi'ye göre Murgap Nehri'nden gelen suyun toplandığı baraja, arpa boyutlarına göre üzerinde enine ve

⁹³ Ya'kubi, **a.g.e.**, s. 60.

⁹⁴ **A.e.**, s. 88.

*Muhdes, konuşulup sohbet edilen yer anlamında kullanılmıştır; İstahri, **a.g.e.**, s. 225, 323. dipnot bkz.

⁹⁵ İstahri, **a.g.e.**, s. 224-227; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 374-376.

boyuna işaretler çizilmiş ağaç bir levha konularak, barajda toplanan su ölçülmeye çalışılmıştır. Eğer su, boyuna işaretlenen derecelerden bir tanesini geçerse; yani 60 arpa boyu yükselirse, o yıl bereketli geçer, fiyatlar artarmış. Ama su seviyesi 6 arpa boyu yükselirse, o yılın kıtlık yılı olacağı düşünülmüş. Bu bilgi ile Merv’de düzenli bir tarım rejiminin olduğunu çıkarmak mümkündür. Murgap Nehri’nden ayrılan dört kanal, şehrin içine girmektedir. Zark kanalı, banliyöler tarafından akarak şehir kapısı önünden geçip içeri girmekte ve fazla derin olmayan birkaç sarnıca akmaktadır. Es’adi adındaki ikinci kanal, Babu Sencan ve Miremahan mahallerinin içme suyunu karşılamaktadır. Hurmuzferre kanalı ise Serahs tarafından gelmekte, şehrin önemli kesimini ve köylerini sulamaktadır. Macan kanalı şehrin ortasından akarak pazarların içinden geçmekte ve şehrin sonunda birkaç küçük kanala ayrılmaktadır. Şehrin içinden geçtiği güzergah boyunca bu kanalın üzerindeki birkaç köprü, mahalleleri birbirine bağlamaktadır. Ayrıca Merv’de tatlı su kuyuları bulunmaktadır. Mukaddesi’nin aktardıklarına göre Merv’de gelişmiş ve kompleks bir su sisteminin var olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁶

⁹⁶ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 340-341.

BİRİNCİ BÖLÜM

V. A. JUKOVSKI'NİN 1894 TARİHLİ ARKEOLOJİK RAPORU

1.1 Raporun Tercümesi

Günümüzde* Çarlık Mülkünü bir bölümünü oluşturan Murgap Bölgesindeki kadim Merv Harabeleri, Bayram Ali - Hazar Demiryolunun yanında, Yeni Merv'den (Mary şehri) 26 verst uzaklıkta bulunmaktadır. Merv Harabeleri günümüz Mervliler'in bölük pörçük yerleştikleri yerlere göre onlarca verste** kadar yerleşmekte ve günümüzdeki Merv Harabelerinin korumasız parçaları, sulama kanalları boyunca uzamaktadır, genel olarak 40 kare verst büyüklükte bir alanı kaplamaktadır.⁹⁷ Harabeler dil formu şekle sahiptirler, kuzeydoğudan güneybatıya doğru daralmakta ve daha çok Yusuf Han Yab*** ile Heylebad Yab arasında yoğun bir şekilde bulunmaktadır. Harabeler haritada kumlarla örtük şekilde gösterilerek, kuzeyde büyük Gilyakin-Çilburç Şaftı**** ile bitmektedir. Benim düşünceme göre, harabelerin arası biraz koptuktan sonra güneye ve azar azar batıya doğru da uzanmaktadır. Bu şafttan yukarıya ve batıya doğru harabeler seyrekleşmektedir. Eski Merv'de dağılmadan kalan hiçbir yapı yoktur, fakat birçok kule ve duvar çok uzaktan, hatta Yeni Merv'den Bayramali'ye yaklaşırken vagonlardan bile gözükmektedir.

Eski Merv'in daha doğusuna doğru ayrı duran binalar seyrek gözükmektedir. Ancak eskiden kocaman kanallardan olup günümüzde ise Şaim Yab ve Yanar Yab diye adlandırılan kanallar ve genel olarak sulama sistemi, burada çok uzun zamandan beri yaşam olduğunu göstermektedir. Şaim Yab üzerinde, Gilyakin-Çilburç Şaftına yakın, höyükler zinciri uzanmaktadır. Buhara'ya uzanan kervan yolu, harabeleri eni boyunca kesip geçmektedir ve tüm bu alan kadim şehirlerin, kalelerin, duvarların,

* "Razvaliny Starago Merva" eserinin 111-173 ve 193-199 arası sayfaları Rusçada aslından tercüme edilmiştir ve 97-219 numaraları arasındaki dipnotlar tercüme edilen esere ait dipnotlardır.

** Bu Rus ölçü birimlerinin karşılıkları verilmiştir; Ek:1, s. 120. bkz.

⁹⁷ *Obruçev, Zaskaspiskaya nizmennost. Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşevtva po obşey geografii, XX, III, s. 58*

***Yab Türkmen dilinde hendek anlamına gelmektedir.

**** "Şaft" diye tercüme edilen kelime eserin aslında "вал" olarak geçmektedir. Вал: savunma amaçlı yapılmış/yükseltilmiş uzun toprak yığını anlamına gelmektedir.

surların, evlerin, camilerin, mezarlıkların, buzhanelerin ve sulama kanallarının kalıntıları ile örtülmüştür. Burada yaşayanların, buraya bir anda göç ettirilerek yerleştirildiklerine inanmak zordur. Yerleşke kalıntılarının farklı asırlara ait olduğu şüphesizdir.

Şimdi surlu şehir harabelerini inceleyebiliriz. Bu şehir harabeleri birkaç tane olup açıkça fark edilmektedirler. Surlu şehir harabelerini taşınma sırasına göre, en doğudakinden, yani “Gavur Kale – Kafirlerin Kalesi” şehriden başlayarak inceleyelim.

Erk Kale ve Gavur Kale

Bu kare şeklindeki alan tahminen 4 kare verst olup, her taraftan kum toplanarak yapılmış, bazı yerlerde eğime göre 15 sajene kadar yükseklikte ve temelde 6 sajene kadar eni olan şaft ile etrafı çevrilmiştir. Bununla ilgili bazı bilgiler, şaftın doğu tarafını canlandıran 1 numaralı resimden elde edilebilir. Bu şaftın bazı yerlerinde alanı 10 kare verşok ve kalınlığı iki buçuk verşok olan çığ kerpiçten örülmüş duvar kulelerinin kalıntıları⁹⁸; şaftın kalınlaşmış yerleri, çıkıntıları ve yüksekliği oyulmuş şekilde gözükmektedir. Kulelerin mesafesi, sonradan yapılmış eski kalelerdeki ve surlu şehirlerdeki kulelerin mesafelerine eşit değildir, daha büyüktür.

Şaftın batı tarafı diğerlerine kıyasla daha kötü durumdadır ve iki tarafından şaftın eteği boyunca giden kanaldan harabenin içine doğru kıvrım oluşmuştur.

Tahminen Kuzey duvarının merkezinde, nizami bir halkayı andıracak şekilde iç kaleyi bulduk. İç kale sadece şehrin şaftına çıkınca gözükmektedir. İç kale duvarının, şehir duvarının eğimine göre 6 sajen daha yüksek olan bölümü “Erke Tepe – Kreml* Tepesi” olarak adlandırılmaktadır. Tepede bulunan kuleden, yukarıda bahsedilen boyutlardaki çığ kerpiçlerden örülmüş, içinde ise sıvanın izi gözükten,

⁹⁸Buna benzer boyuttaki çığ plakaları Tus ve Meşed’in arasındaki, Meşed’ten 3 fersah uzaklıktaki Kaka pers şehrinde de görmek bana nasip oldu. *Muhammet Hasan Han*’ın *مطلع الشمس* I eserinde, 277, onları 40 santimetre uzunluğunda ve genişliğinde ve 7 santimetre kalınlığında saptıyor.

* Кремль: Eski Rus şehirlerindeki şehir kalelerine verilen ad. Aynı zamanda “iç kale” anlamına da gelmektedir.

büyük olmayan bir binanın harabesi gözükmemektedir. Bana anlattıklarına göre, bu binanın çatısına Sayın Komarov tarafından derin olmayan kazılar yapılmış.

Erke Tepe şehir harabesinin içine bakmaktadır. Kreml içerisinde üç tepe günümüze ulaşmıştır: A) tahminen dış şaft yüksekliğinde olan ve şimdi ise bir tarafı ile Kreml Tepesine zorlukla yerleşen ve Kreml'in ortasını tutan tepe; B) Kuzey duvarındaki tepe ve C) Şaftın doğu tarafındaki tepe.⁹⁹ Bu iç kalenin bir zamanlar yapay çukurlarla sarılı olup olmadığını söylemek zordur. Çünkü günümüzde öyleymiş gibi gözükken bu derinlikler, dik şafttan kuvvetle akan yağmur sularının etkisiyle de ortaya çıkmış olabilir; bu duvar o kadar diktir ki tırmanmayı göz önüne getirmek bile çok zordur.

Kreml Şaftı dolaşıldığında şehrin hiçbir yerinde Kreml'e doğru geçit izleri gözükmemektedir ve ben bu duruma okuyucunun özel olarak dikkatini çekmek istiyorum. Gavur Kale Harabesinin kendi içinde daha farklı boyutlarda ve şekillerde toprak yükseltilerinin, tepeliklerinin, tümseklerinin büyük çoğunluğu günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlar daha çok batıda, özellikle de güney ve güneybatı yönünde daha yoğun bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve güneybatı köşelerindeki tepelikler gözden kaybolmuş ve üzeri sefil bitkilerle örtülmüştür. Burada ise yolu veya büyük caddeyi oluşturan birçok geniş düzlük, doğu duvarının ortasından batıya doğru uzayıp gitmektedir.

Genel olarak bu yerin eski yerleşimi, yani tepelik boyunca uzanan şehrin planı, şekli ve büyüklüğü hakkında bir sonuca varmak mümkün değildir. Hayal etmek ve her türlü varsayımda bulunmak için büyük bir genişlik açılmıştır. Aynı şekilde eski kale kapılarının yerini ve onların sayısını ikna edici bir varsayım ile saptamak oldukça zordur. Hatta bunu saptamak bile mümkün olmayabilir. Bana göre bunları doğu şaftının ortasında aramak daha uygundur. Çünkü buradaki belli derinlikteki oyuğun içe ve dışa doğru daha geniş olması, kerpiç parçalarının kalıntıları; bu olguların hepsi, iki taraf boyunca şaftın dışına çıkan bir yapının olduğunu varsaymamı sağlıyor. Buna benzer başka bir yer de Kreml'den sağda kuzey şaft yönünde bir yerde olabilir.

⁹⁹ Onların hepsini ayrı harflerle not ediyorum çünkü bunlarla ilgili aşağıda bahsedeceğiz.

Kadim Şehir Harabesi, Kremlin Şaftları ve bu shaftlarla dışı çevrilmiş olan bütün bu alan, çok sayıda kilden yapılmış çömlek kırıkları, farklı ölçülerde pişmiş topraktan yapılmış kap çanak parçaları ile örtülmüştür. Zeminin üst tabakası alüvyonlu toprak gibi yumuşaktır. Testi kırıkları ile birlikte toprak ile atılmış farklı büyüklükteki kumlu kürelerin veya gülle kalıntılarının, aynı zamanda şehir kuşatıldığında yakılmış ve atılmış tüplü küçük fitiller ile donatılmış yağ veya başka yanıcı madde ile doldurulmuş kapların parçası olan kumlu tüpler karşımıza çıkmaktadır.

Ben, zeminden bulduğum böyle bir güllenin bir kısmını İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'na örnek olarak ulaştırdım. Bu segment formunda, yüksekliği 6½ cm, üst kaidesinin çapı 20 cm ve ağırlığı 5 fun. 14 zolottur. Hesaplamalar sonucunda genel olarak güllenin büyük çemberinin çevresinin 75 cm; hacminin ise 6639 cm³ olması gerektiği ve bu parçanın, güllenin 1/3'ünden biraz daha büyük olduğu ve bu yüzden güllenin 15 fun. civarı ağırlığının olduğu söylenebilir.

Buna benzer parçacıklar ve çömlek kırıkları ile aynı sırada olan pişmiş kerpiçler, bütün ve kırık halde seyrek ve sadece belirli yerlerde karşımıza çıkıyor.

Sohbet etme şansı yakaladığım Türkmenler, Gavur Kale şehri hakkında hiçbir rivayet ve hikaye bilmiyorlar, hatta Gavur Kale'nin, "Kafirler Kalesi" anlamına gelmesiyle ilgili de hiçbir şey bilmiyorlar. Türkmenler'e göre bu isim sadece Murgap Nehri'nin "Sultan Bent" adlı bendi ile bağdaşıyor. Gavur Kale gibi bir hisarı yerle bir etmek mümkün olmadığı gibi Sultan Bendi de restore etmek mümkün değildir; Sultan Bendi olması gerektiği gibi eski haline getirmek için gösterilen tüm çabalar başarısız olmuştur. Bu yüzden bahsedilen rivayetin çok eski olmadığını tespit etmek zor değildir ve eğer bu rivayet tarihte gerçekleşmiş ise son yetmiş yılda olmuştur.

Bu şehirde herhangi bir antik buluntu hakkında bir şeyler duymak bana kismet olmadı.

Şimdi benim anlatmış olduğum şehir, Fraser'in haritasındaki "Gubr Kila", Abbott'un "Köllet Gebba" şehridir. Burada Conolly sağlamlaştırılan dört eski şehir görmüştü. Gavur Kale, Pers mühendisinin haritasındaki Sultan Sencer'in büyük kalesidir ve O'Donovan'ın notlarında "Kafirlerin Hisarı" olarak belirttiği şehirdir.

Şimdi şu soru ortaya çıkıyor, bizim denememizde sözü geçen Mervlerimiz'den biri olan bu şehir nasıl şehir olmuştur, kim tarafından, ne zaman kurulmuş ve ne zaman terk edilmiştir?

İstahri'nin (İbn Havkal) ve Mukaddesi'nin¹⁰⁰ yazdıkları okunduğunda Gavur Kale'nin, Arap seyyahlarının anlattığı Merv şehri olduğu kolayca anlaşılıyor ve Araplar, büyük bir olasılıkla şehri Pers Sasaniler'den miras almış olsa gerek. "...Şehir hemen hemen tepenin üstüne yerleşmiştir, iç kale büyüklük bakımından şehre eşittir, iç kaleye çıkmak oldukça zordur ve sadece özel bir rehber yardımıyla çıkmak mümkündür; genellikle kerpiç binaların olmaması, olanların ise sadece pişmiş kerpiçten olması oldukça özgün bir hadisedir...", – bu bahsedilenlerin hepsi bizim söylediklerimize çok yakındır. Eğer gerçekten de böyleyse, o zaman bizim Gavur Kalemiz yukarıda sözü edilen "iç şehir" – الداخلة المدينة – olmuş oluyor. Bu iç kale kendi sırasında hepsi birleştirilerek "al-ray" diye adlandırılan büyük duvarla etrafı sarılmış kenar mahalleler, banliyö evler, kasabalar, semtler ve köyler ile kuşanmıştır. Al-ray'ın kalıntıları İstahri zamanında, yani M.S. X. asrın ortalarında da var olduğunu bilmekteyiz.¹⁰¹ Bu eski al-ray duvarının, Gilyakin-Çilburç şaftında da görülebilir olduğuna inanıyorum. Duvarın şimdiye kadar şehrin kuzeyinde bulunan ve ayakta kalan kısmı, güneydeki ve batıdaki büyük olmayan iki parçası ile devam ettirildiğinde nizami bir halka oluşmaktadır, bunun tam merkezine de Gavur Kale sığmaktadır.

Şaftın doğu ve batı yönünden neredeyse iz kalmayacak kadar düzleşmiş olması, ilk olarak şaftın çöle doğru açıklığı ile, çölün ise bu ülkede rüzgar ile birleşerek, her şeyi yağıştan beter yok etmesi ile; diğer yandan ise – doğu ve batı yönünden Merv şehrinin ve ona bağlı ilçelerin taşınması ile açıklanabilir. Bunların haricinde, doğu yönünden Merv topraklarına istilacıların çok kez saldırarak girdiğini de unutmamak gerekir.

¹⁰⁰ Yukarıda 18, 19, 23, 24. sayfalara bkz.

¹⁰¹ Bu iç Merv'in içinde doğanlara *medini* – مديني mahlasını (*nisbe*) vermişler, iç şehrin dış mahallelerinde doğanlara ise *mervezi* – مروزي mahlasını vermişler. Sem'ani k. 397b bkz. Merv yayımlarını ve özellikle de kumaşlarını *Mervi* – مروی diye isimlendirmişler. Mervezi mahlasının nerden geldiği ile ilgili "Horasanlıların Merv'i "M.r.v.z" (Mervez?) diye isimlendirdiklerini söylersek fazla ileri gitmiş olmayız. *Rıza Kulu Han*, ناصری آرای انجمن فرهنگ، s. 339a ve *Muhammet Taki Han*, رانش گنج، s. 145. Bkz.

Eğer biz Al-ray duvarı ile oluşturulan bu halkanın yarıçapını tahminen 4 verst, hatta 1800 sajen olarak alırsak, halkanın çemberi 22.6 verst, alanıysa 40 kare verst civarında olur. X. asrın ortasında iç Merv, mahalleri ve banliyöleri ile böyle olabilir. Daha o zamanlar şehrin “kreml”i harabeye, bağlara ve kavun bostanına dönmüştür, üstelik bunları sulamak için gerekli olan su, şehrin yüksekte yerleşmiş olmasına bakılmaksızın, şehre götürülmüştür. Bu asrın sonunda (Mukaddesi zamanında) iç şehrin üçte biri berbat haldeydi, yani viran olmuştu.¹⁰² XII asrın ikinci yarısında Sem’ani devrinde şehir varlığını sürdürüyordu, fakat şehirde nüfus yoktu ve kimse yaşamamaktaydı.¹⁰³ Merv’de doğmuş ve yaşamış biri olan Sem’ani’nin bizim şehrimiz hakkındaki şahitlikleri kesinlik taşımaktadır ve tam olarak inanılmaya layıktır. Bunlara dayanarak, Gavur Kale’nin XII asrın ortasından itibaren tabii sebeplerle terk edildiğini onaylayabiliriz.

Doğu halklarının çoğunda bizden oldukça farklı bir özellik var – bunu Pers ülkesi ve Orta Asya bölgelerinde geçirdiğim hususi tecrübeme dayanarak söylüyorum. Onlar eskimiş anıtları, binaları, evleri düzeltmek yerine yenileriyle değiştiriyorlar. Bu durumun gerçekleşmesinde belli bir ölçüde siyasi hadiseler de belirleyici olmuş olabilir. Bizim durumumuzda Selçuklu’ların başkent olarak Merv’e yerleşmeleri böyle bir hadisedir. Onların inşaat faaliyetleri için eski iç şehri değil de iç şehrin sınırları dışında yer alan şehrin eteklerini seçmeleri olağan bir durumdur. Böylelikle şehir dış bir etken olmadan, olağan bir şekilde ve “Sultan Kale” şehrinin bize işaret ettiği gibi batıya doğru kaymıştır. İlk başta, elbette, bütün şehrin kayması söz konusu değildi; şehrin daha canlı, önemli olan kısımlarının, yani pazarlarının, camilerinin, yönetim binalarının bir yerden başka bir yere taşınması söz konusuydu. Bu durum Gavur Kale için Ebu Müslim zamanında oldu, Ebu Müslim pazarları ve diğerlerini “şehir kapısından” Macan kanalına taşıdı; Hüseyin b. Tahir ise kendince onları yeni bir noktaya taşımak istiyordu. Tam da bu yüzden kadim şehrimizin yavaş yavaş eskimesi, yukarıda bahsedildiği gibi kerpiç buluntuların Gavur Kale’de bulunmasıyla hiçbir

¹⁰² İbn Havkal’ın yazısına yapılan daha sonraki opsiyonların (Paris kodeksi) biri de aynı şu anlamı veriyor: “Bizim zamanımızda yani 580 (1184) yılında Merv’in iç kalesi dağılmıştır ve hiç nüfus yoktur. Bana Merv’in ihtiyarlarından biri sadece bu camiyi ana ibadet yeri olarak kabul ettiklerini, diğer camilerin ise yok olduğunu söylüyorlar”. İbn Havkal, s. 314 bkz.

¹⁰³ L. 354b s. v. “القهنذی”

şekilde çelişmiyor. Bu buluntuların Gavur Kale'nin Merv'in merkezi olmasını bırakıp, sade bir mahalleye döndüğü zaman buraya düşmüş olması mümkündür.

Şimdi şu soru ortaya çıkıyor, eğer Gavur Kale "İç" Merv şehri ise, o zaman bu şehirde Arap seyyahlarının anlattığı anıtları, binaları ve mahalleleri isabetli biçimde haritalandırabilir miyiz? Hayır, bu düşünceden tamamen vazgeçilmeli, çünkü bu seyyahların bilgileri ne kadar ilgi çekici ve tartışılmayacak kadar kesin olsalar dahi bu hedef için söylenenlerin gerekli miktarda açık olmaması ile farklılaşıyor. Seyyahlar, şehri onun içinden akan kanallar ve şehirdeki dört tane kapı boyunca tarif ediyorlar, fakat kanalların yönünü ve kapıların yerleştikleri yerleri günümüzde farklı farklı düşünülebilecek şekilde beyan etmişlerdir. Örneğin, İstahri Hurmuzferre Kanalının "Serahs'a doğru yönlendirildiğini, (Kanalın) Serahs'tan şehre doğrudan giren birinin adım attığı yerde olduğunu" söylüyor. Kanal şehre hangi duvardan akmış? kuzey duvarından mı yoksa güney duvarından mı veya bu duvarların hangisine yöndeş olarak akmış? Duvarların ikisi de, neredeyse aynı gibi, Serahs'a doğru yönlendirilmiş olabilirler, kuzeydeki duvar mı daha çok yoksa güneydeki duvar mı daha az yönlendirilmiş? Ya da İstahri "Razik Kanalı "şehir kapısının" eteğinden akarak geçiyor" demektedir. Peki, bu kapı hangi duvarda? Bu durumda Razik Kanalının Yakut tarafından söylenen daha kesin olan yönü de yardım etmiyor. Yakut, bunun yanında Büreyde el-Eslami'nin kabrinin bulunduğunu söylüyor (= sahabelerin kabirleri bizim haritamızda eski Merv'in harabelerinde bulunmaktadır). Bu kanal kabrin kenarından nasıl akıp geçmiş – batıdan doğuya mı yoksa güneyden kuzeye mi? Ve bu kanal şehre hangi duvardan girmiş? Bu sorular yine de belirsizliğini koruyor, bu yüzden de "şehir kapısının" yeri de belli değildir. Veya Merv'in kapılarından biri Der-Muşkan diye adlandırılmış, "bu kapıdan Transoksiana'ya (çöle doğru) çıkılıyordu ve onun yanında Mem'un'un köşkü bulunuyordu". Transoksiana'ya şehrin kuzey ya da doğu duvarından çıkmak benzer şekilde uygundur, fakat bu saptamada Mem'un'un köşkü şimdiki Gavur Kale'nin sadece kuzeydoğu kısmında aranmalıdır. Verilmiş örneklerin iki farklı şekilde anlaşılabilmesi, sadece Arap seyyahların Merv tariflerinde (diğerlerinde de yapıldığı gibi) bizim için daha anlaşılır olan "kuzey, güney, doğu ve batı" gibi ifadeleri kullanmamalarından kaynaklanmaktadır.

Kadim Merv şehrinin en eski şehri Gavur Kale'nin kapıları yapıldığında, aynı şekilde sonradan yapılan Bayramali'deki kapıların yönlerini oluşturan durumların ve gerekliliklerin bulunduğunu varsayarsak, o zaman, elbette, kapıyı Transoksiana'ya açılan doğu yönüne ve Horasan'a bakan kuzey yönüne yerleştirmeliyiz. Aynı Arap seyyahlar sayesinde şehrin, kendi kanalları olacak şekilde belli çeyrekliklere bölündüğünü biliyoruz, bu delil şehri haritalandırmada büyük öneme sahiptir, fakat yine de anlaşılması güçtür, çünkü kanalların şehir içindeki yönü gösterilmemiş, sadece "Macan" Kanalı hakkında onun şehri kesip geçtiği ve ana sokağa çıkan köprülerinin olduğu söylenmiş, diğer kanallar hakkında ise – birinin şehre girerek sarnıçlara bölündüğünü, diğerinin ise şehrin bir ucunu ve şehir dışını su ile beslediği, üçüncü kanalın ise belirli mahallelere su vermiş olduğu söyleniyor. Tüm bu anlatılanlardan sadece şu sonuçlar çıkarılabilir: 1) şehir içindeki kanallar aynı uzunlukta değildir¹⁰⁴, ve 2) kanallar şehrin belli olan duvarları ile aynı yönde akmamışlar ve kendi aralarında paralel olmamışlar, çünkü bu durumda şehri dörde değil de beş kısma ayırırlardı. Merv kanallarının sayılan sırası Arap seyyahları arasında farklılık göstermektedir. Bu durum tesadüfen mi olmuştur yoksa Arap seyyahlardan herhangi biri belli bir şeye dayanarak mı sıralamıştır? Böyle de olsa, İstahri'nin şehirdeki Cuma namazının kılındığı yeri anlattığı sözlerden, "Hurmuzferre" ve "Macan" kanallarının birbirleriyle bittiği hakkında sonuca varabiliriz.

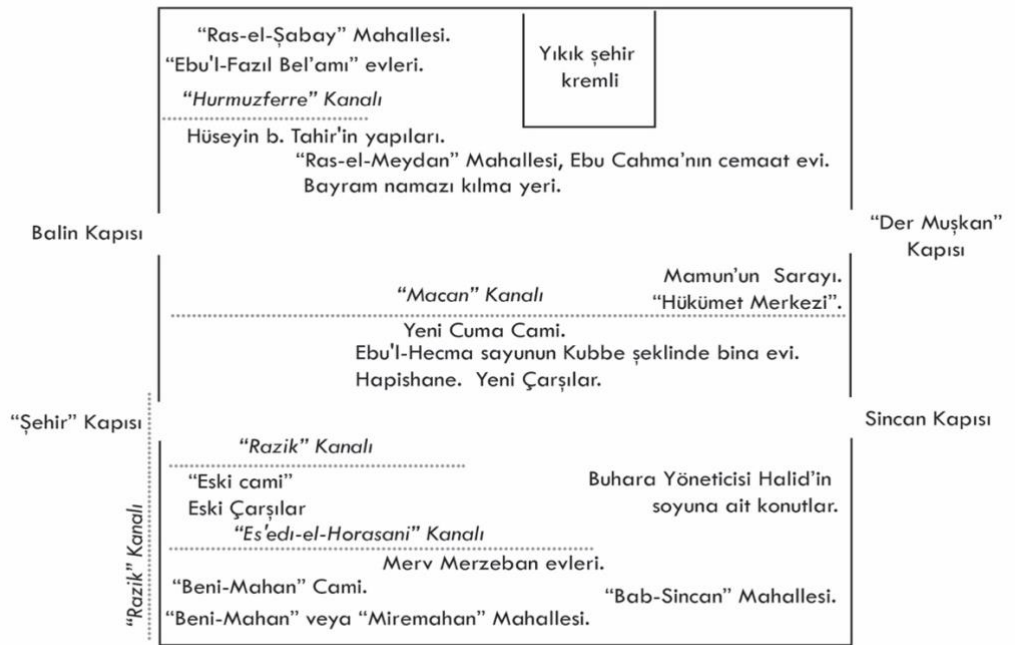
Yukarıda bahsedilen şartların uygulanmasıyla yapılan çok sayıda girişimden sonra, bana Arap seyyahların bilgilerini grafik halinde bir çerçeveye koymak mümkün gibi gözüktü.

Diyelim ki: 1) İstahri kanalları sıraladığında, onların her birinin ard arda takip ederek gittiğine dayanmış, Mukaddesi ise İstahri'den farklı olarak; 2) "Hurmuzferre" Kanalının ismi şehirden kuzeye doğru bir durak mesafede, şimdiki Kışman'ın soluna bir fersah uzaklıkta bulunan, aynı isimle anılan köye bağlamış; bu durumda kanalın kendisini şehrin kuzey duvarına yakın olacak şekilde yerleştirmek makul olur ve Serahs'dan gelen yol, seyyahı Merv'in kuzeybatı köşesine getirmelidir; 3) "Şehir

¹⁰⁴ Aynı zamanda İbn Hurdazbih'in ve İbn el-Fakih'in sadece iki kanaldan bahsettiklerini söylemek gerek: – Razik ve Macan ise, onlar şehrin süsüydüler. Yukarıda 13, 16. s. bkz.

Kapısının” yanından akarak geçen ve şehre giren “Razik” kanalı günümüzde Gavur Kale ile Sultan Kale arasında yerleşen kanalın eski yerine denk gelmektedir.

Bu varsayımlara dayanarak Arap seyyahlarının Merv kanallarının, kapılarının ve yapılarının bulunduğu yerler hakkında bilgileri grafik olarak bu şekilde ifade edilebilir:

Eğer "Hurmuzferre" kanalının ve köyünün isimlerinin aynı olması tesadüfse ve Serahs'dan gelen yol, şehrin güneydoğu köşesine çıkıyorsa, o zaman sunduğumuz planı kuzey yönünden değil de güney yönünden başlatmak gerekir, o zaman, elbette, kapı da yerini değiştirecektir.

Benim için ilk ihtimal hakikate daha yakın gibi gözüküyor.

İstahri ve Mukaddesi'ye dayanarak çizilen planda gösterilen binalardan başka, İbn el-Fakih, Ahmet Tusi ve Zekeriya Kazvini'nin söylediklerinden bildiğimiz gibi, Merv'de iki erkeği ve iki kadını temsilen dört tane ağaç figürü ile süslenen, "key merzeban" adında göreni hayran bırakan bir bina varmış, bu binayı halk sökmüş ve onun ağaçlarını kullanmış.

Gavur Kale’yi terk etmeden önce, ben İstahri’nin Merv hakkındaki hikayesinin¹⁰⁵ en başında söylediği bir cümlesinin üzerinde durmadan geçemiyorum: “Merv’in iç kalesinin Tahmuras tarafından, eski şehrin ise “İki Boynuzlu” (yani Makedonyalı İskender) tarafından kurulmuş olduğunu söylüyorlar”. İstahri'nin "eski şehre" atıfta bulunarak, o ayrıntıda daha sonra betimlediği¹⁰⁶ bu iç şehirden bağımsız, kendi başına, özel bir şeyi göz önünde bulundurmuş olması doğal değil mi? Başka bir deyişle, daha İstahri devrinde “antik Merv” diye adlandırılan böyle bir yer zaten yok muydu? XV. asrın daha geç yazarı olan Hafız-ı Ebru’nun söyledikleri, benim İstahri’yi aynen bu şekilde anlamamı pekiştiriyor. Hafız-ı Ebru, Şahroh devrinde Merv’in restore edildiği hakkında yazmış, özellikle de şöyle belirtmiştir “...n.d.k – عندق – köyünün yanında bent kuruldu, ona “Eski Merv” diye isim koydular. Ve şimdi burada şiddetli rüzgar olup, kum savrulduğunda, burada yerleşim olduğuna şahitlik eden duvarların ve binaların izlerinin ortaya çıktığını söylüyorlar”.¹⁰⁷ Hafız-ı Ebru’nun Kuşmeyhen kapısından – bu kapının Merv’in Gavur Kale şehrinde veya sonraki Sultan Kale şehrinde olması fark etmez – Harezmi’e doğru geçen suların aşırı çokluğu hakkındaki sözlerinden sonra, hemen “Eski Merv” hakkında söz etmesi, beni yazarın bu bendi, en azından, eski şehirden kuzey yönüne dahil ettiği hakkında düşünmeye mecbur bırakıyor. Bunun sebebi ilk olarak, Hafız-ı Ebru “duvarların ve binaların izleri” diyerek, şimdiki Gavur Kale’yi ve o zamanki Gavur Kale’ye en yakın binaları – harabeleri düşünemez, çünkü onlar kuma gömülmüştür diyebilmek için halen de aşırı büyüktürler, bahsedilen devirde ise – daha da büyüktürler. İkinci olarak, Merv’in güneyinde Murgap’ın büyük bendinden başka bir bent hakkında herhangi bir kaynaktan hiçbir şeye rastlamıyoruz. Demek ki, n.d.k. köyünün yakınındaki bent, sadece daha önceden Merv’den geçen suyun arta kalan kısmını tutmuş olabilir ve Merv’den kuzey ya da kuzeydoğu yönündeki belli bir mesafede bulunmalıdır. Hafız-ı Ebru’nun yazdığına göre, n.d.k. köyü hiçbir doğuyla ilgili coğrafi sözlükte bilinmiyor, fakat yukarıda gördüğümüz gibi (s. 35), Yakut ve Sam’ani عندق – şeklinde yazılmış Andak

¹⁰⁵ Yukarıda 18. s. bkz.

¹⁰⁶ Mukaddasi de eski şehri yeni şehirden ayırıyor olsa gerek. Yukarıda 23. s. bkz.

¹⁰⁷ Yukarıda 67. s. bkz.

Köyünü biliyorlar, büyük ihtimalle bu aynı köydür. Bu köy Merv'den iki fersah (15 verste yakın) uzaklıkta bulunmaktadır.

Eğer söylediklerimizin tümü doğruysa, o zaman Hafız-ı Ebru zamanında “Eski Merv” adını taşıyan yer ile İstahri'nin “Eski Şehir” diye anladığı yerin, Merv'den kuzey ya da kuzeydoğuda 15 verstlik mesafede bulunan, al-ray duvarının sınırının dışında, yani şimdiki Gilyakin-Çilburç şaftından ötede bulunuyor olması mümkündür.

Böylelikle, Gavur Kale'nin – Arapların “İç” Merv'i, Sasani çağının İran'ından miras kalmış olması ihtimaldir. Tabii sebeplerden dolayı XII. asrın ilk yarısında terk edilmiş, yani harabeye dönmüştür. Gavur Kale'nin kuzeyinde ya da kuzeydoğusunda 15 verstlik mesafede, şimdiki Gilyakin-Çilburç sınırından ötede, daha o zaman “eski Merv” adını alan harabelerin bulunmuş olması ihtimal dahilindedir.

Sultan Kale, Sultan Sencer Türbesi ve Sahabelerin Kabirleri

Şimdi “Sultan Kale – Sultanın Kalesi” adlı diğer şehir kalesine geçelim. Bu kale bizim biraz önce sözünü ettiğimiz Gavur Kalemize paralel şekilde batıda ve Gavur Kaleye o kadar yakın bulunmaktadır ki doğu duvarı neredeyse Gavur Kale'nin batı duvarıyla bitişmektedir – bu duvarları sadece kanalın oyuğu ayırmaktadır . Bu şehir kalesi de kare şeklini andırmaktadır, aynı büyüklüktedir, sadece daha az nizamidir ve her bir tarafı tahminen iki verste eşittir. Bu kare kuzey ve güneyde yine nizami olmayan yarım daire şeklinde fazladan eklenen duvarlarla çevrilmiştir – kuzeydeki duvar güneydekine göre biraz daha büyük – ve sonuç olarak bahsedilen iki taraftan şehrin içine sadece bu iki duvar dolaşarak girilebilmektedir. Asıl şehre ilave edilen bu kısım, bizim harabeleri gösterdiğimiz haritamızda “İskender Kale” adını taşımaktadır (yani Aleksandr'ın kalesi) fakat ben bu ismi Türkmenler'den hiç duymadım. Türkmenler şehrin tamamına, ilave binaları ile birlikte, benim yukarıda yazdığım adı söylüyorlar. Karenin kuzeydoğu köşesi şehirden düz bir duvarla ayrılmış ve “Şehriyar-Ark” adını alan (yani Devlet Kremli) iç kaleyi oluşturuyor. Sultan Kale'nin genel karakteri tamamen başkadır; duvarlar çığ materyaldendir, bazı yerleri, özellikle baypasları (dairesel sur hattı) – balçıktandır. Daha iyi korunan kuzey duvarında, özellikle, kremlin parçasını oluşturan kısımda şehir kulelerinin kalıntıları

ve aynı zamanda iç duvarlı geçitler gözükmektedir. Sultan Kale'nin ve kuzey baypasının iç kısmı, tamamen boştur ve pişmiş kerpiçten örülmüş ve bunların parçacıklarıyla örtülen sıralanmış tepeler oluşturmaktadır. Kremlde balçık ve çığ materyalden inşa edilmiş binalar (2. Resim) görülmektedir, onların arasında dikdörtgen biçiminde olan, çığ materyalden yapılmış, balçık ile sıvanmış, kıvrımlı, dış tarafı yarım kolonlar ile işlenmiş, yağmur ve rüzgar ile aşınmış olağan yükseklikte bir bina (3. Resim) dikkat çekmektedir.

Pencerelerini ve girişini ilk haline göre restore etmek zordur, çünkü pencereleri neredeyse duvarda yok gibidir; kapılarının ise – temelinde delik vardır – yakın zamanda oluşmuş olması mümkündür. Duvarların iç tarafı çitli gibi örülmüştür, – çığ materyal devamlı örülmemiş, boşluklu şekilde örülmüştür, bu yüzden kuş yuvaları veya küçük ocaklar oluşmuştur. Harabenin içinde ciddi bir yükseklikten düşmüş çok sayıda dam parçaları, iyice ezilmiş hayvan izleri, dış tarafının bazı yerlerinde aynı buna benzer düşmüş parçalardan oluşan ve binanın temelini kapatan kalıntılarda ise çok sayıda kırık kerpiç, hatta mavi kırık çini parçacıkları vardır; bunlara dayanarak, bu özgün binanın dış sıvasının kerpiç ve çinilerden örüldüğüne yönelik bir sonuca varmak mümkündür.

Bu durum, yani böyle bir üslup ve böyle bir dekorasyon yalnız değildir – bunlar şehrin sınırları dışında da tekrarlanmaktadır ve bizim bunlara tekrar dönmek için fırsatımız olacaktır. Fakat bu binanın kullanım amacını anlayamadım. Bu konuyla ilgili yerli halka sorduğum sorular sonuçsuz kaldı.

İç karedeki devasa büyüklükte olan boşluğun tam ortasında bir tek anıt duruyor; ölçüleri ve şekline göre oldukça büyük, kubbe şeklinde olan bina “Sultan Sencer” binasıdır. Bu binanın adı Sultan Sencer'in camisi ya da onun kabrinin bulunduğu türbeyi anlatıyor olabilir (4-5. Resim). Binanın günümüzdeki temeli nizami kare şeklindedir, tüm kenarları 12 sajen 2 arşin, kapladığı alan 1444 kare arşindir; nizami yarım küpü andıran, 14 arşin yüksekliğinde yuvarlak bir tambur yerleştirilmiş ve üstü 5 arşinlik oldukça düz bir kubbe ile kapatılmıştır. Bütün binanın yüksekliği dış temelinden başlayarak, 40 arşinden fazla ya da 14 sajene yakındır. Tamburun çevresinde farklı derecede, her tarafından kayda değer galeri kalıntıları günümüze

kadar ulaşmıştır. Galeri, ufak odalarla ve yollarla birleşmiştir, binanın içine güneş ışığının girmesini sağlayan kubbe şeklinde pencereler ve mazgallarla kesişmektedir. Dışa doğru pürüzsüz ve nakışlı nişler, zarif kolonlar ve ince pilastrlar ortaya çıkmaktadır; bu şekildeki dış odalar ve yollar üç katman olarak, kubbenin başına kadar ulaşmaktadır ve tamburun dış yüzeyinin derin, farklı yükseklikteki nişleri bunu kanıtlamaktadır. Binanın bütün alanı ve galeriler boyunca arkların ve nişlerin mazgalları – sade balçıktan ve kızıl balçıktan zarif formlarda ve farklı şekillerde yapıştırılarak yapılmıştır. Bazı mazgallarda bu süsler, aynı materyalden yapılmış Arapça yazılar ile karışmaktadır, fakat bu yazılar öyle kötü durumdadır ki, aşağıdan tek tek kelimeleri incelemek mümkün değildir. Ben sadece burada bulunan bir motifin kenarına tutunduğu için uzun süre düşmeden kalmayı başarmış, yazım şekli olarak daha uzun olan, kırılmadan kalan bazı harfleri okuyabildim, bunlar *elif* ٰ , *lam* ٰ ve son olarak *mim* ٰ harfleridir. Genişliği 7 arşin 8 verşok ve yüksekliği tahminen 9 arşin olan, doğuya ve batıya bakan iki giriş boyunca binanın içine girilebilmektedir. Binanın içine, kuzey ve güney duvarlarına, aynı bu büyüklükteki derin nişler yapılmıştır. Binanın kubbesi ard arda duran mızrak şeklindeki arkların üzerinde durmaktadır, kubbe anahtarı ise nizami kare olup, dürbün yardımıyla bakıldığında, büyük boyutlu bir kerpiç plakası olarak görünmektedir. Arkların direkleri kırılmış, aynı tambur ve duvarlardaki gibi çatlaklar oluşmuştur. Yağmur yağdığı zaman bunlardan su sızmaktadır, bu yüzden de iç sıvası büyük bir hızla yok olmaktadır. Duvardaki pencerelerin üstünde ahşap kiriş kalıntıları vardır; binanın iç kısmında nizami yerleştirilmiş iki sıra yuva vardır, kiriş kalıntılarının zemini tutan kirişlerden kalmış olması ihtimal dahilindedir. Duvarlar sıvanmış ve tamburun etrafında beyaz fon üstüne mavi ile yazılmış Arapça nakışlı yazılar bulunmaktadır. Bu yazılar kil katman üzerine yazılmıştır. Yazıların rengi öyle bir solmuş, sıvası öyle bir kopmuş ya da oluşan çatlaklardan akan pis sular ile üstü öyle bir yıkanmış ki, bu yazının harflerinin ayrı bölümlerini ayırt etmek imkansızdır (6. Resim). Aynı buna benzer yazılar pencerelerin mazgallarında da vardır, fakat onlar da kötü durumdadırlar. Yazılar soluk icra edilmiş, binanın iç süsünün genel karakterine hiçbir şekilde uymayan kabalığı hemen göze çarpmaktadır ve bundan yola çıkarak, bu yazıların son yıllarda yapılan restore çabaları sonucunda koyulduğunu kesin bir şekilde söylemek mümkündür. Yerli ihtiyarlar bu

durum ile ilgili imalarda bulunmuşlardı, yazıların 2-3 sene önce daha iyi durumda olduğunu ve Çarlık Mülküne bizden önce gelmiş birilerinin bu yazıları fotoğraflamaya çalıştıklarını da ekliyorlardı. Binanın iç duvarları ile ilgili, nişlerin birinde bulunan terakota üzerine yazılmış harflerin kalıntılarında yola çıkarak şöyle bir tahminde bulunabiliriz: sanki kalıpsız desen ile örtülmüş ve renkli seramikler onlara zorla eklenmiş gibi. Hiç kuş yuvasına rastlamadığımız için onların düşmüş olduğunu söyleyemeyiz. Bu türbeyi onunla aynı dönemde yapılan (Serahs, Tus ve Talhatan-Baba'da) diğer türbeler ile kıyasladığımızda, iç kısmındaki terakota dekorasyonunun o dönemin ruhuna ve tarzına uygun olduğu söylenebilir.

Bütün binanın etrafında çok sayıda cilalı, renkli çini parçalarına rastlanmaktadır. Bu çinilerin bütün binanın değilse de, kuşkusuz, kubbenin dış kaplaması olarak hizmet etmiş olması mümkündür. Çimento yarıkları açıkça görünen, artık pilastrsız ve frontonsuz ayakta duran çinileri ve belki de tamburun ve kubbenin bazı kısımlarını ve batı girişinin kapısını tutan; her iki tarafında, kesinlikle, resimde bile açıkça ayırt edilen asma duvar nişleri bulunmaktadır.

Binanın dışı temelinden birkaç arşin toprak ile örtülmüş, bu nedenle temeli gizlenmiştir, böylece binanın içinden zemine baktığımızda daha derin gözükmektedir. Bu toprak birikintisi yüzünden bina yüksekliğinden birkaç arşin yitirmektedir. Kuzey tarafında bu şekilde üzerine serpilmiş toprak ve her türlü çöp daha azdır, çünkü temizlenmiştir. Binanın temelini açığa çıkaran çukurun formuna, belki de nizami olmayan kazı çalışmaları sonucunda oluşan ve binanın yanında bulunan tepeye dayanarak bu durumun sebebini açıklayabiliriz. Bütün bina tuhaf ölçülerde, daha doğrusu, kireç çözeltilisinden yapılan, 1 verşok kalınlığında ve 6½ verşok x 6½ verşok kerpiçten örülmüştür.

Binanın içinde, tam olarak ortasında, kuzeyden güneye doğru kerpiç örülerek yapılmış ve mezarın üstünde, yakın zamanda her tarafı balçık ile sıvanmış üç katmanlı büyük bir sanduka vardır. Söylediklerine göre, bu mezar Sultan Sencer'in kabriymiş. Bu sandukanın alt katmanının uzunluğu 7 arşin 14 verşok, genişliği 4 arşin 7 verşok ve yüksekliği 1 arşin 11 verşoktur. İkinci katmanı 6 verşok yükseliyor ve üçüncü katmanı yine 7 verşok yükseliyor, yani bütün sandukanın yüksekliği 2,5 arşindir.

Sandukanın baş ucunda, yani kuzey tarafında (Müslüman kabridir ve gömülenin yüzü batıya yönlendirilmiştir) özel örülen kerpiçle desteklenen uzun bir direk yerleştirilmiştir, ona değişik renkte kumaşlar bağlanmıştır. Kabrin baş ucundaki bütün yükselti yakın zamanda yapılmıştır. Ayrıca bana iki sene önce bunların yerinde yalın bir çukur olduğunu söylediler.

Sultan Sencer anıtı yerli halk arasında büyük saygınlığa sahiptir ve Sultanın kabri sık sık ziyaret edilmektedir. Buna kabirden dönen ve başka yönlere ayrılan, basa basa patika haline gelmiş küçük yollar da şahitlik etmektedir. Ben, Merv’de deney amaçlı kazı çalışmaları yaptığım sırada, “Sultan Sencer’in” yanındaki bir binaya ilişkin kazı yapmaktan bahsettiğimde, işçilerim söylediklerimin ne ile ilgili olduğunu anlamadan, bu anıtın yanında kazı çalışmaları yapmayacaklarını, Sultan Sencer’in aziz birisi olduğu için, onun yanında kazı yapmanın günah olduğunu söylediler.

Halk arasında bu türbe hakkında her çeşit söylenti mevcut, özellikle, kubbenin merkezindeki, yukarıda bahsettiğimiz kubbe anahtarının yerine, güya bir kutu örülmüş, bu kutuda birilerinin dediğine göre Sencer’in altından tarağı, diğerlerinin söylediklerine göre, bu türbeyi yaptıran Sultan Sencer’in eşinin hazinesi varmış.

Rivayete göre, Sultanın, ona üç şart ile gökten indirilen güzeller güzeli bir peri eşi varmış. Bu şartlar şunlardır: Sultan hiçbir zaman eşinin saçını nasıl taradığını görmemelidir; eşi yürüdüğünde, eşinin arkasından topuğuna bakmamalıdır ve hiçbir zaman eşini belinden kucaklamamalıdır. Bu şartların herhangi biri yerine getirilmediği zaman peri geri alınacaktır. Birkaç zaman Sultan olağanüstü eşi ile mutlu yaşamış, fakat neden böyle garip şartların koyulduğuna ilişkin düşünceler Sultanı rahat bırakmamış. Böylece eşinin saçını nasıl taradığına gizlice bakmayı aklına koymuş. Sultan, eşinin kendi başını boynundan ayırıp, masasının üzerine koyarak, altın tarak ile taradığını kapının deliğinden izlemiş. Bundan birkaç gün geçtikten sonra, bir gece Sultan eşine gördüklerini anlatmış ve neden böyle yaptığını sormuş. Eşi bu duruma kızarak Sultanı terk etmek istemiş, fakat Sultan gitmemesi için onu uzunca bir süre ikna etmeye çalışmış ve başarmış. Birkaç zaman daha geçmiş. Sultan dayanamamış, eşinin topuğuna bakmış ve onun yürümediğini, havada süzüldüğünü görmüş ve gördüklerini yine eşine anlatmış. Güzel peri kırılmış, bir öncekinden daha beter

kızmış. Bu sefer Sultanın bütün yalvarmalarına rağmen, göğe uçmuş ve gitmiş. Sultan üzülmüş, alimlerini çağırması ve onlardan eşini geri getirmeleri için yardım istemiş. Alimlerin kalpten ettikleri dualar Sultanın biricik hazinesi olan eşini geri getirmiş. Bundan sonra iki yıl geçmiş ve Sultan yine dayanamayarak, eşini kucaklamış ve kemiğinin olmadığını fark etmiş. Sultanın kucakladığını hisseden peri sinirlenmiş ve bu sefer hiçbir zaman dönmek üzere Sultanı terk etme kararı almış. Sultan ona ne kadar yalvarsa da, onu kararından vazgeçirememiş, ne dualar ve ne de dilekler Periyi kendine verdiği sözden döndürememiş. Veda zamanı geldiğinde Peri, Sultana: “Sen beni görmek istersen, bütün camilerden daha yüksek cami yaptır ve yukarısına delik açtır. Ben her Cuma günü bu delikten sana görünürüm” demiş. Sultan böyle de yapmış. Caminin inşası bitince, Sultan yukarıdaki delikten eşini görmüş; bu şekilde buluşmuşlar. Sultan ölümünün yaklaştığını hissedinceye kadar buluşmaya devam etmiş. Eşi kubbenin deliğinden görünerek tarağını atmış, fakat tarak düşmemiş, kerpiçlerin arasına sıkışıp kalmış. Sultan bu tarağı almayı ve kutuya koymayı, kutuyu da kubbenin merkezindeki hazine değerinde olan deliğe yapıştırmayı emretmiş.¹⁰⁸

Bundan birkaç zaman önce talanla geçinen Asyalılar’ın bu rivayetine Rusların da inanmış ve hazinevi sandığa sahip olmak için denemeler yapmış olmaları mümkündür. Rus Çarlığının Murgap mülkünde hizmet edenler, kutuyu vurarak almak için kubbenin merkezine ateş eden kişilerin olduğunu, fakat bu denemelerin başarısız olduğunu söylediler; güya burada olan merhum Akademi Mühendisi Prof. Karloviç, bu atışların kubbenin aşağı düşmesine yol açacağını düşündüğü için onları önceden uarmış. Söylentiler ve çabalar kendiliğinden sona ermiş: ben 1890 yılının haziran ayında Semerkant’a gittiğimde, kubbe için hiç önemi olmayan gizemli karenin yerine delik açılmış olması ihtimal dahilindedir. Anıt çökmedi ve ülkede herhangi bir kimsenin hazineyi bulduğuna dair söylenti yayılmadı. Ben onun Sultan Sencer’in sandukasının üstüne düşen önemsiz bir kerpiç parçası olduğuna eminim ve onun düştüğü yeri kendim gözlemledim.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Bu rivayet Dr. Wolf’un duyduğu Sencer’in altın tacı hakkında Türkmenler tarafından söylenen hayran bırakıcı şeylerden birisi olsa gerek: demekki bu, halkın dilinde eskiden beri yaşıyordu.

¹⁰⁹ 1893 yılında “Putevoditel po Sredney Azii” kitabını basan *D. I. Evarnskiy* 42. Sayfada kubbenin merkezine yapıştırılan sarı renkli kutunun bundan bir sene önce *bir İngiliz seyyah tarafından çalındığını* söylüyor (!).

Hem tabiat (rüzgar ve yağmur) hem de yukarıda bahsettiğimiz hikayelere inanarak kaba şeyler yapan insanlar, anıtın çabuk dağılmasına yol açmaktalar: bana bunu iki üç senedir burada yaşamakta olan ve anıtı ziyaret eden insanlar söylediler.¹¹⁰

Türbenin türlü parçalarının (yarım küp, davul ve kubbe) yüksekliği hakkında tarafımca tahmini ölçüler verilmiştir¹¹¹: en azından, ilk galeriye çıkmak için gerekli araç gereçler (merdiven) olmadığı için riske girmedim. Bu yüzden kesin ölçüleri saptayabilmem mümkün olmadı, fakat buraya gelenlerden daha cesaretli olanların buraya çıktığı, duvarın güneybatı köşesinden anlaşılıyor; buradaki kerpiçler adım mesafesinde sıra sıra düşerek, çok sürtülmüştür.

Bu sebeple, Sultan Kale'nin iç karesinde anlattığım yok olmadan kalan bu tek anıtımız ne kuruluş tarihi, ne de kim tarafından ve niye kurulduğu hakkında hiçbir şey söylemiyor.

Şehrin güney baypasının – orta kısmında daha gür olmakla beraber, neredeyse her yeri mezarlıktır. Mezarların çoğu, çam ağacında pişirilmiş tuğlalarla hazırlanmıştır. Zamanla açılan mezarlardan bazen insan kemikleri çıkmaktadır. Kümbetleri yıkılmış ve mezarlar toprakla dolmuştur. Toprağın üzerinde çok sayıda her çeşit mezar kamaraları ve türbe harabeleri vardır, bunların arasında zamanla çok zarar gören ve yok olmak üzere olan bir yapı diğerlerinden daha çok dikkat çekmektedir (7. Resim). Yan yana duran bu iki kamara kerpiçten örülmüştür. Kamaraların üstü açıktır, girişi yoktur, fakat her birinin dört bir yanında yarım daire şeklinde mazgal pencereleri

¹¹⁰ Benden sonra Merv harabelerini ziyarete gelen *E. Markova* şunları aktarıyor: “Son zamanlarda cami sizin demir yolu çalışanlarınızdan olan Ermeniler’in nadan kıskançlıklarından dolayı merhametsizce mahvoldu. Şu an burada bulunan kötü kerpici herhangi uzak yerden hem de para verip taşımak yerine, Sultan Sencer’in bedava mirasından faydalanmanın onlar için daha kazançlı olacağını anladılar ve bu tarihi anıtı merhametsizce talan etmeye başladılar. Onlar son kalan minareye dayanarak duran caminin köşesini (?) yıkarak, bu minareyi yok ettiler. Rus yöneticileri Ermenilerin bu vandalizmini duyarak, hatta barbar Türkmenler’in kendileri için ilahi kutsiyeti bulunan ve koruyarak sakladıkları bu meşhur camiye bekçiler koymaya başladılar” bkz. “V Turkmenii”, Ruskoe Obozrenie, 1892 y. Haziran, say. 467

¹¹¹ *D. I. Evarniskiy*, “Putevoditel po Sredney Azii” kitabının 41. sayfasında şu ölçüleri veriyor “caminin yüksekliği 16½ kulaç; genişliği ve uzunluğu 12 kulaç ve 84 sotka; duvarların kalınlığı temelinden başlayarak, temeli sayılmadığında, 7 kulaç yüksekliğinde – 2 kulaç ve 35 sotka; - galerinin yüksekliğine kadar – 2½ kulaç; tabandaki silindir parça – 4 arşin, anahtarında – 60 sotkaya kadar, arkaların yüksekliği (hangi arklar?) 4½ kulaç, genişliği – 1½ kulaç, çukurluk 80 sotka”. Ne yazık ki yazar bu ölçülerin kesinliği veya tahmini olduğu hakkında ve “Caminin” yüksekliğini nasıl saptadığını hiçbir yerde söylemiyor.

vardır. Kamaralardan birinin dış cephe duvarı kerpicingin arka fonunda bir desen oluşturan mavi küp şeklinde çiniler ile örülmüştür, diğer kamarada ise bu renkli parçacıklar koparak düşmüştür ve motif, kerpicingin özenle örülmesinden oluşmaktadır. Kamaralar gri mermerden yapılmış, üst kaburgası desenli kemer ile süslenmiş ve oldukça ince ve zarif Arapça yazılar ile kaplanmış türbeye uzun mezar taşları yerleştirilmiştir. Mezar taşlarının üst kısmındaki süste (iki levhada da aynı) Arapça yazılmış kare şeklinde yazılar vardır. Mezar taşlarının büyüklüğü aynı değildir. Yüzümüzü kuzeye doğru çevirdiğimizde sağ taraftakinin uzunluğu 43 verşok, genişliği 10 verşok ve yüksekliği 11 ½ verşok; sol taraftakinin uzunluğu ise 46 verşok, genişliği 10 verşok ve yüksekliği 12 verşoktur. Bir kimsenin işe yaramaz eli yakın zamanda mezar taşlarından birinin köşesini kırmış. Mezar taşının parçalanmış yıkıntıları aynı yerde yatıyor. Kamaraların içine fotoğraf makinesi yerleştirmenin zorluğundan dolayı, bu yazılara kağıt yapıştırılarak, örnekler alındı. Kalıplardan, örnek fotoğraflar, türbelerden ise ilgili resimler (VI ve VII tablo) alındı, bu resimlerde mezar taşları düz olarak verildi.

Kamaralar, kuzey cepheden, ön tarafı muhtemelen çinilerle süslenmiş, belki de ön tarafının üst ve yan kısımlarında yazı olan tonozlu arklarla korunmuş gibidir. Kuzey yönünden arklara girişler yönlendirilmiştir. Arklı duvar tonozları, sırt ve yan tarafları, tuğla fonu üzerinde çeşitli motifleri ve desenleri oluşturan farklı renklerde (daha çok mavi ve açık mavi, daha az beyaz ve kırmızı) ve farklı boyutlarda tuğla içine gömülü çinilerle süslenmiştir. Buna benzer döşeme ve kaplama, bilindiği gibi, Semerkant'ın, Buhara'nın ve İran'ın çeşitli şehirlerindeki camilerde, kapılarda ve diğer binalarda yaygın olarak kullanılmıştır. Aynı arklara ise detaylardaki bazı değişikliklerle, Merv bölgesinin seçkin diğer eski türbelerinde de rastlanmaktadır (Örneğin aşağıda Yusuf Hamedani Türbesine bkz.) ve muhtemelen bu arklar ziyaretçilerin dinlenmeleri için tasarlanmıştır. Ziyaretçiler kabirlere ziyaret etmek seyahat ettiklerinde, onlara ikram olarak ekmek parçaları getiriyorlar. Bir seferinde ise içinde su olan – yontulmuş gri taş parçası gördüm.

Türkmenler, bahsedilen mezar taşlarının altında Sahabelerin yattıklarını söylüyorlar. Bir diğer söylentiye göre ise hayırsever kız ve erkek kardeş yatıyormuş. Türkmenler kabirlerin keramet gücü olduğunu söylüyorlar. Örneğin, hayvanlar

kaybolduğunda, kabrin etrafında belli bir sayıya eşit olacak şekilde tavaf ediyorlar ve bu ritüelden sonra hayvanların bulunma ihtimali olduğuna inanıyorlar. Dertliler de derman bulmak için geliyorlar.

Burada gömülü şahıslar hakkındaki halk söylentilerinin ne derece doğru olduğuna sadece mezar taşlarındaki yazılar kesin olarak şahitlik edebilirler. Ben bu yazıların doğru okunmasını ve tercümesini Baron W. R. Rozen'e borçluyum ve bunun için ona en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Sağ mezar taşında (VI tablo*) yazılan¹¹²:

“Allahu Teala'dan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir. Ölüm, bir kasedir ve insanlar ondan içmektedirler ve kabir, bir kapıdır ve bütün insanlar ona girmektedirler. Muhammed, Muhammed, Muhammed, Muhammed.

Burası kutsal bir yer: bu yerin civarında olan insan için onun umutlarının gerçekleşmesi beklenir ve bu mukaddes yeri zikrederek dua eden insanın dualarının kabul edilmesinden yüz çevrileceği düşünülemez. Bu yer ebedi ve ezeli ibadethaneye (Mekke'li*) benzemektedir. Buraya gelen, zararsızdır, o, lütuf bulutlarından gelen nimet ve saadet yağmurlarından sarhoş olur. Allah onun yalvararak ettiği duayı kabul eder, – bu yüzden duacıların binek hayvanları ile Merv'e seyahat etmelerinde hayret edilecek bir şey yoktur . Nasıl da hayran bırakan bir kabir, o, nasıl kutsal ve meşhur! Allah'ın gönderdiği insanının kemiklerini gizleyen nasıl da hayret uyandıran bir kabir, Allah ona merhamet etsin ve onu kurtarsın! O nasıl da önemli ve ünlü! Allahu Teala'nın onun içini asilzadelerin, Müslümanların yoldaşlarından olan Büreyde'nin varlığıyla serinlettiği nasıl da hayret verici bir mezar, ruhlardaki sevginin tasdiki taşların üzerindeki (aynı) resimler gibi (tasdiki gibi sağlam) olmalıdır. O, el-Haris el-Eslami'nin oğlu Abdullah'ın oğlu el-Hüseyb'in oğlu Ebu Abdullah Büreyde, Allah ondan razı olsun! O, Muhammet Aleyhisselam'ın kendi vatanını terk edip, “Gamin” denilen yerde O'nun yanından geçtiği zaman İslam'ı kabul etti ve o “Bedr ve

* Eserde bulunan Arapça metin için; Ek:3 s. 122. bkz.

¹¹² Köşeli parantezlere, tahminimizce mezar taşlarının bozulan yerlerindeki yazıların eksik kalan sözlerini ve harflerini aldık.

Uhud'dan"¹¹³ sonra O'nun merhametine nail oldu ve "Hudeybiye'de"¹¹⁴ O'nun (Peygamberimizin) yanında oldu ve "ağacın altında"¹¹⁵ O'na vefalı olmaya yemin etti ve lütuf dallarından bu yemininin meyvesini topladı. Ve O, birkaç zaman Medine'de bulundu, sonra oradan Basra'ya döndü, sonra oradan da Horasan'a geldi ve burada İslam dini için zafer ve galibiyet bayraklarını dikti, Türkler'in ülkesine vardı ve orada kafirlere boyun eğdirdi. Ondan sonra bu ülkeleri terk ederek, Merv'e geri döndü. Burada kendi yeminini yerine getirdi ve 62 ya da 63 yaşında merhamet ile kendi amacına ulaştı (yani öldü)"

Sol mezar taşında (VII tablo*) yazılan:

"Allahu Teala'dan başka ilah yoktur, Muhammet O'nun elçisidir. Ölüm, bir kasedir ve insanlar ondan içmektedirler ve kabir, bir kapıdır ve bütün insanlar ona girmektedirler. Muhammed, Muhammed, Muhammed, Muhammed.

Kalbin hatıralarından çıkan ve dilin bununla ilgili söylediği ve inancın şahidi olarak sağlam bir yer eden şey – Allahu Teala'ya gönderilen şükran, Peygamberimiz'e ve O'nun yoldaşlarına edilen dualardır. Bu kabirde defnedilen şahıs, O Hak vekilinin (Allah O'na merhamet etsin ve O'nu korusun) yoldaşına ait olan, Arktur yıldızına kadar olan büyüklüğün ve şöhretin yükünü taşıyan el-Haris el-Gifari'nin oğlu Huzeyme'nin oğlu Mecd'in oğlu Amr'ın oğlu el-Hakem'dir. O, Basra'nın hükümdarıydı ve oradan Horasan'ın bazı vilayetlerini yönetmek için atandı ve Allahu Teala'nın komşusu olarak – cennete, Merv'e göçtü ve burada yoldaşı Hüseyb el-Eslami'nin oğlu Büreyde'nin yanına defnedildi – Allah Onlar'dan razı olsun! Bu iki şöhretli şahsın saygınlığını taşıyan bu yerler zarar görmesin. Bu yer, bu iki naaş hakkındaki gökte olan zodyak işaretine benziyor, onda bu iki yıldız birleşmiş ve o işaret "saadet evlerini"¹¹⁶ iki tarafından da kucaklıyor, buraya gelenler ise buradan rahmet ve kazançlı dönüyorlar.

¹¹³ Muhammed'in tarihindeki bu belli hadiseler hakkında bkz. A. Spender, Das Leben und die Lehre des Mohammad, III, 112 ve söz, 10 ve söz, 242 ve söz.

¹¹⁴ A.g.e.

¹¹⁵ A.g.e.

* Eserde bulunan Arapça metin için; Ek:4 s. 123 bkz.

¹¹⁶ Bütün bu kısmın tercümesi yazının bozulan yerinde bizim koyduğumuz ['] işarette ج ب kelimesinin olduğu hakkındaki tahmine dayanıyor. Arap astrolojisinde Zodyak işaretleri ve onlardan geçen yıldızlar

Ey siz, bu kudretli yerde duranlar ve bu büyük meydanın etrafında yürüyenler ve ona bütün derin derelerden ve uzak yerlerden yürüyerek ve zayıf taşıtlarla (hayvanlarla) gelenler! Ona (bu yere) saygı göstererek Allahu Teala'ya yaklaşın! Sizin O'na olan yakınlığınızın derecesi artar ve siz, buraya her zaman yağan Cenabınızın nefesini kabul etmek bahtına erişmiş olursunuz ve O'na doğru dua ile elinizi uzatırsınız. O, duaları kabul etmenin en doruğuna ulaşır; ve siz, O'na dua edersiniz. Ve Allahu Teala tarafından zenginlik dağıtıldığında dualarınız ve ümitleriniz gerçekleşir. Ve temiz ruhların belirli izler ve parlak bir ışık ve güzel kokular bıraktığını bilin, bunlar, büyük şahısların ruhlarının temizliği ve sağlam imanları, onların, Allah'ın nazarının düştüğü naaşları gizleyen kabirlerine getirdiği insanların üzerine yağarlar, özellikle de yoldaşların, çünkü onlar insanlar arasında Rabbin merhametine layıktırlar, hem de onlara hissedilen sevgi de nefret de Allah'ın Peygamberi'ne (Allah ondan razı olsun ve onu korusun!) hissedilen sevgiye ve nefrete eşit saymış, çünkü O (dualarımız onunla) şöyle söylemiştir “Benim yoldaşlarımla ilgili Allah'tan korkun ki kim onları severse, ben onları bana olan sevgileri için severim ve kim onlardan nefret ederse, ben onlardan benden nefret ettikleri için nefret ederim”. Onlara olan nefretten ve onların hepsi ve her biri hakkındaki kötü fikirlerden Allah bizi korusun ve onların hepsine olan sevgi ile ödüllendirsin ve hem bizden hem de bütün Müslümanlardan razı olsun!”

Bu yazılar şüphesiz iki mezarın da bir bütünü oluşturduğunu ve bir “buk'a – بقعة” ya ait olduklarını gösteriyor.

Kabirlerin birkaç adım ötesinde yuvarlak, kubbe şeklinde, kerpiç basamaklardan büyükçe bir alçaklıkla uzanan derin bir havuz saklanmıştır. Kapının hemen karşısında neredeyse zemin seviyesinde küçük bir pencerecik vardır, dibi çamur ve ahşapla kaplanmıştır. Kerpiç ile kaplı olup olmadığı belli değildir. Havuz sağlam çimento ile derzlenmiş kerpiç ile örülmüştür.

oldukça büyük rol oynar. Meşhur yıldızların birleşmesi baht veya bahtsızlık vaat eden belli alametlere yorumlanır. Bize belli olan gezegene yerleşen zodyak işaretine “ev” denir. Burası ile ilgili tercümamızın kesinliğine biz kefil değiliz.

İşte şehrin güney baypasında az çok günümüze kadar ulaşmış şeyler bunlardır. Diğer kamaralarda ve mezarlıklarda ne kırılmamış plakaları ne parçaları, ne de herhangi bir yazı izi vardır.

Nasıl olur da Sultan Kale şehri “Eski Merv” şehri olur?(!)

Burası, şüphesiz Conolly’nin ve Wolf’un bahsettiği dört şehirden biridir, Pers Mühendisinin haritasındaki ve O’Donnovan’ın eserindeki “Sultan Sencer” adını taşıyan şehirdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Arap Kazvini’nin (Zekeriya) kaydettiği, aynı zamanda bizim tarafımızdan anlatılan ve kroniklerin şahitliğine dayanılarak varsayılan, çok sayıda Selçuklu yapılarını barındıran (camiler, köşkler, medreseler, kabristanlar ve kütüphaneler) Selçukluların başkenti, daha Gavur Kale varken yavaş yavaş oluşmuştur. Bu yapıların belirli bir kısmı Selçuklu hanedanının yerine gelen Harzemşahlara aittir¹¹⁷. Sultan Sencer zamanında şehir üç gün süreyle Oğuzlar tarafından merhametsizce talan edilmiş ve 1219 yılında¹¹⁸ Moğollar tarafından yok edilmiştir. Hatta yer yüzünden silinmiştir desek tam yeridir. Burada üç sene yaşamış olan ve zorunluluk dolayısıyla şehri terk eden Yakut, bu şehre hayrandı. Yakut, Merv kütüphanelerini bize özenle resimlendirmiş ve bir çitle çevrilmiş¹¹⁹ aynı yerde bulunan iki cami hakkında hatıra bırakmıştır.

Pers Kazvini’nin (Hamdullah), hemen sonra ise Hacı Halfa’nın¹²⁰ sözlerine göre, şehrin etrafındaki duvarlar hükümdar Melik Şah tarafından yaptırılmıştır ve çember 12,300 adıma eşittir; bu sayı halen olduğu gibi, hakikate çok yakındır. Sultan Kale’nin nizami olmayan iç karesinin her bir tarafı, söylendiği gibi, tahminen 2 verste veya 1000 sajene ya da 3000 adıma eşittir ve çemberin çevresi 12,000 adıma denktir. Kazvini’nin 300 adımlık fazlalığı karenin nizami olmamasından dolayı olabilir. Şehirde kaç tane kapı olduğunu bilmiyoruz. Sadece, Hafız-ı Ebru’nun, Şahroh¹²¹ zamanında Merv’in iskanı hakkında söylediği sözlerden kapıların bir tanesinin, anlattığımız anıtlardan biri olan Büreyde’nin kabrinde bulunduğu ve “Alemdar kapısı”

¹¹⁷ Yukarıda 53, 27, 28, 33 s. bkz.

¹¹⁸ Yukarıda 29, 48 s. bkz.

¹¹⁹ Yukarıda 34. s. bkz.

¹²⁰ Yukarıda 55, 80 s. bkz.

¹²¹ Yukarıda 66, 67 s. bkz.

olarak adlandırıldığı malumdur. Bu yazarın “Yeni kanal *çoktandır Merv şehrine ait olan* ‘Derveze-i Alemdar – Bayrak taşıyıcısının kapısına’ kadar geliyordu” sözlerini Şahroh’un *yeni Merv’i* ile kıyasladığımda, ...”*eski Merv şehrine*” diye anlıyorum. Başka türlü anlamak da mümkün değil, çünkü aşağıda göreceğimiz gibi, Şahroh, Sultan Kale’yi yenilemek yerine, şehri güneybatıya kaydırarak *yeni şehir* kurmuştur.

“Alemdar kapısı” demek ki güney kapısıdır. Aynı yazarın kuzeyde, çölde yerleşen köyün adı ile isimlendirilen “Kuşmeyhen kapısı” diye adlandırdığı kapı, Sultan Kale’nin kuzey kapısı olabilir, eğer bu kapıdan geçen kanalın ortadan ikiye böldüğü şehir diye Sultan Kale’yi sayarsak (Gavur Kale’yi değil), ilk tahmin hakikate daha yakındır. Çünkü, Kuşmeyhen kapısının Gavur Kale’ye ait olduğu, bilinen hiçbir Arap seyyahında anılmamaktadır. Hafız-ı Ebru’nun, Şahroh devrinde Merv’e kanalizasyon sağlandığı zaman, *Eski Merv* hakkında anlattıkları, şimdiki Sultan Kale’yi göz önünde bulundurmuş olması ihtimal dahilindedir.

Nihayet, Cüveyni Moğol devrinde Merv’in düşüşünü yazdığında, üç kapı¹²² olarak “Şehir” kapısını – دروازة شهرستلن, “Firuzi” kapısını – دروازة فيروزی ve Macan kanalına çıkan, “Mahi-abad” bahçesinde bulunan kapıyı saymaktadır; Eğer Arap seyyahları tarafından günümüze kadar ulaşan isimlerden yola çıkılırsa, ilk kapı eski Merv şehriyle, yani Gavur Kale ile ilgili olabilir. Yine sadece Yakut¹²³ tarafından, o da gelişigüzel bir şekilde anlattığı ikinci kapı Sultan Kale’ye ait olabilir, fakat bu kapının kalenin neresinde bulunduğu ve hangi sebeple böyle isimlendirildiği ile ilgili hiçbir açıklama yoktur. Ve yine Yakut’a da malum olan (yukarıda 42 s. bkz.) “Macan’a çıkan” üçüncü kapı, şüphesiz şehrin doğu tarafındaydı ve bu kapıdan itibaren ayrı bir köye benzeyen Mahi-abad’ın büyük mahallesi başlıyordu. Sultan Kale’nin doğu duvarının ve Gavur Kale’nin batı duvarının neredeyse birbiriyle kesiştiğini ve sadece eski kanalın oyuğu ile bölündüğünü zaten gördük. Bu yüzden “Şehir” diye burada Gavur Kale’yi anlamak gerekir, çünkü şu an ki Sultan Kale’nin duvarının doğusuna doğru büyük bir mahalle için yer yoktur.

¹²² Yukarıda 49, 51 s. bkz.

¹²³ الغیروزية درب , III, 11 s.v. ساسلن: yukarıda 44 s.

Sultan Kale'nin günümüzdeki duvarları, kapıların bulunduğu yeri tahmin etmeye el vermemektedir, çünkü duvarlar öyle kötü durumdadır ki, onlarda bulunan herhangi bir büyük yıkıntı, eski kapının bulunduğu yer olarak kabul edilebilir. Daha da ilginç olan soru ise bahsedilen kapı nereye yerleştirilmelidir? İç karenin duvarına mı yoksa şehrin kuzey ve güney baypasında mı? Kapıların yerleştiği yeri belirleyen Büreyde'nin kabri ilkinden de, sonuncusundan da eşit mesafede bulunmaktadır. Bu soru "Sadece iç karenin alanını mı *asıl* şehir diye saymalı yoksa baypaslarını da mı dahil etmeli?" sorusuna sarkıyor ve en azından güney baypasla ilgili, Yakut'un "Cassin" ve "Razik" sözleri ile net bir şekilde çözülüyor: burada, yani güney baypasında şehrin sınırı dışında yerleşen bir mahalle vardı, bu konuya ileride değinilecektir. Buradan "Alemdar kapısının", şehrin, yani şimdiki asıl Sultan Kale'nin duvarında yerleşmiş olduğu doğrudan ortaya çıkıyor. Öyleyse bu baypaslar ne olabilir? Benim kanımca, bu *Al-ray* duvarının minyatürüdür. İlki kadim zamanlarda iç şehrin haricinde de şehrin bütün mahallelerini ve şehir yakalarının dışını kaplıyordu, ikincisi ise sadece şehre yakın yerleşen, *bazı* meskun, zengin mahalleleri koruyordu. İkinci baypas, elbette, şehrin asıl duvarı ile aynı zamanda ya da herhangi bir dış faktörün etkisi altında oluşmuş olabilir, belki de Oğuzlar'ın talanları nedeniyle, şehrin daha güvenilir ve sağlam ikinci koruması olarak dikilmiştir. Her koşulda, Sultan Kale'nin güney ve kuzey baypaslarından, hem Makendonyalı ile aşırı derecede ilgilenen O'Donnovan'ın hem de Bay Komorov'un ve onların ardından çok sayıda turistlerin söylediği gibi, kendi başına ve bağımsız şehir yapmak, üstelik Genelkurmay haritasında gösterildiği gibi ona "İskender Kale- Aleksandr'ın kalesi" diye isim vermek için olumlu bir veri yoktur. Tekrarlıyoruz, bunlar asıl şehirdir ve Sultan Kale'nin birkaç mahallesidir¹²⁴.

Tarihçilerin ifadelerine göre, bahsettiğimiz kubbe şeklindeki bina, gerçekten de Sultan Sencer'in türbesidir. Bazılarının dediklerine göre onu bizzat sultanın kendisi

¹²⁴ Moğollardan önceki Merv hakkında Yakut'un son ayrıntılı beyanı okunduğunda, şehrin Selçuklu devrinde yapılan kısmı olan Sultan Kalenin Merv olmadığı ve sadece Merv olarak sayılmadığı ile ilgili, Moğollar gelene kadar, Merv şehri hakkındaki düşünce eskimiş, fakat tamamen terk edilmemiş. Gavur Kale'yi de kapsadığı hakkında fikir yürütülebilir; mahallelerin, nehirlerin ve diğer çok sayıda yeni isimleri söyleyerek, Yakut X. asır Merv'nin ayrı kısımlarını kendi zamanında kullanılabilir derecede anlatmış gibidir. Böyle de olsa, bu durum sadece Yakut'un kendi sözlüğü için Sem'ani'nin "Şecere kitabından" ve diğer hazır, fakat daha eski kaynakları kullanması ile anlamlandırılıyor.

yapmış ve “Ahiretteki Evi”¹²⁵ diye adlandırmıştır. Başkaları ise binanın sultanın kullarından birinin kaynaklarıyla yapıldığını söylüyorlar. Bu binayı büyük bir camiden ayıranlar sadece göz göz olan pencereleri değil, bir günlük mesafeden gözükten üzerindeki mavi renkli kubbedir.¹²⁶ Yine de Sencer’in kabrinin sarayda bulunduğu ve o daha hayattayken, bir yakınına mezar taşı¹²⁷ hazırlamasını buyurduğu ile ilgili göstergeler vardır. İki durumda da anıt XII asra aittir.¹²⁸ Merv, Moğollar tarafından talan edildiğinde, anıt yakılmış, kabir ise hazine¹²⁹ bulmak için kazılmıştır. Buna rağmen anıt günümüze kadar ulaşmıştır. Onun sağlamlığına Asfizari hayran kalmış ve onu cihanın¹³⁰ en büyük yapılarından biri diye adlandırmıştır.

Sencer’in kabrinin üzerindeki kubbe şeklindeki binada az önce bahsettiğimiz *kafesli pencere* hakkında konuşmak gerekirse, günümüzde duvardaki *yeri* gözükmemektedir. Fakat onu kuşatan ölçülerdeki çökmüş, gömülmüş çok heybetli höyükler, önceden atıfta bulunduğumuz Hafız-ı Ebru’nun (27. Sayfa Not 4, bkz.) sözleri, Merv’in bir yerinde köşklerin, kubbe şeklindeki türbelerin ve cuma camisinin olduğunu varsaymaya itmektedir. Bu yüzden de türbenin hemen yakınında, daha önceki zamanlara ait büyük yapıların olduğuna inanmamak gibi bir durum söz konusu değildir.

Şehrin güney baypasındaki iki kabirle ilgili söylersek, yazılardan da bilindiği gibi, onlar Muhammed’in iki yoldaşına, yani Büreyde b. El-Huseybe’ye ve el-Hakem Gifari’ye aittirler. Büreyde el-Huseybe Merv’e Peygamberin buyruğuyla göçmüş ve 681 yılında burada vefat etmiş, el-Hakem Gifari ise 665 yılında Ziyad tarafından tayin edilmiş ve 670 yılında vefat etmiştir.¹³¹ Mezar taşlarının kabirlerle aynı zamanda konulmadığı belli, fakat farklı türbelerin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı

¹²⁵ Yukarıda 30. s. bkz.

¹²⁶ Yukarıda 34. s. bkz.

¹²⁷ Yukarıda 30. s. bkz., not 2, kıyasla. s. 27, not 4.

¹²⁸ Moskova Arkeoloji Komisyonu Müdürü *Bayan Uvarova*’nın böyle bir saptamayı oldukça riskli sayması ve Rus Mysli’nde 1891 y., Aralık, 20 s. basılan “Taşkent’e ve Semerkant’a seyahat” çalışmasında “Binayı süsleyen detayları ve stükkosu böyle bir sonuca varmaya izin vermiyor” diye düşünmesi ilginçtir. Hürmetli müdürün sözlerinden bu riskin nelerden ibaret olduğunu açıklamaması üzücü.

¹²⁹ Yukarıda 52, 53 s. bkz.

¹³⁰ Yukarıda 71, 72 s. bkz.

¹³¹ Yukarıda 11 s. bkz.

hakkındaki soru, üzümlere söylemeliyim ki, varsayımlar –varsayımda bulunmak için geniş bir boşluk var – için tamamen açık kapılar bırakmaktadır.¹³² Bence mezar taşlarının tipi onların hangi zamana ait olduklarını saptamaya yönelik bir unsur olabilir. Onların tipi Timurlenk’in nefrit taşından mezarını kuşatan, Semerkant’ta “Guri Mir” kubbesinin altında bulunan ve Timur’un yakın soyuna ve akrabalarına ait olan mezar taşlarının tipine alışılmadık şekilde benziyor. Eğer anıtlar aynı yaşta olsalar, o zaman mezar taşlarımız XV. asra aittirler ve belki de, onları yapan, Merv’i Moğol istilasından sonra restore eden Şahroh’tur. Nasıl olduysa, mezar taşları çok iyi korunmuş ve yazılarının şekli, bu taşların daha uzak zamana ait olabileceğini düşündürecek kadar eski değildir.

Sahabelerin kabirleri Sem’ani ve Yakut zamanında da, yani XII. ve XIII. asırlarda ziyaret yeri idi. Şehrin güney baypasındaki kabristan, Merv’in (Gavur Kale ve Sultan Kale’nin) büyük mahallesi idi ve “Cassin” diye adlandırılıyordu. Kabirlerin yanından Razik Kanalı akıyordu. Bahsedilen zamanda mahalle zaten nüfus barındırmıyordu ve Merv şehrinin dışında bulunuyordu. Bu mahalleden oluşan kabristan ise “Tanurgeran”¹³³ diye adlandırılıyordu.

Sultan Kale ve Gavur Kale’nin birlikte değerlendirilen harabelerini, bir ihtimal, Nadir Şah’ın ahabası Hoca Abd el-Kerim de kastetmiş olsa gerek.¹³⁴

Anlattığımız Sultan Kale şehri son 50 yıl içerisinde değişmiş diye tahmin edilebilir, çünkü Pers mühendisinin haritası Sultan Sencer tarafından yapılan ve onun kabrinin arkasında, kuzeyde bulunan bir medresenin varlığından söz ediyor. Şimdi burada kerpiçten oluşan ve alüvyonlu kumdan dolmuş tepeden başka hiçbir şey yok, medresenin haritaya kesin bir şekilde aktarıldığını varsaysak dahi, onu yine de

¹³² Fakat mezar taşları hakkındaki bu düşüncüyü farklı farklı insanlara kabirlerin bulunduğu yerde, Bayramali’de yapılan konuşmalarda söylemişim ve Bay *E. Markov*’a göre benim “Bu yazıları okuduktan sonra onların Bayram Ali’yle hiç bir ilgisinin olmadığına emin oldum, kesinlikle, onlar çoktan harap olmuş Merv’deki İslam’ın kurucularının kabirlerine, şehrin (?) düşmesi ile sonuçlanan her hangi bir savaş sonrasında ikame olarak getirildi (?)” şeklinde olmayan (!) sözlerimi dinlendirmesi çok üzücü. *E. Markov* “V Turkmenii: Russkoe Obozrenie”, Haziran, 1892 y., s. 461.

¹³³ Yukarıda 35, 39, 44 s. bkz. – “Cassin, Merv, Razik” kelimeleri.

¹³⁴ Yukarıda 82 s. bkz.

bulamayız, çünkü yakın çevrede, özellikle de şehrin içinde medresenin kalıntıları olarak kabul edilebilecek hiçbir harabe yok.

Bir sonraki şehre geçmeden önce, Merv'in uzağında bulunan mahalleleri, yerleşim alanlarını, şehirleri not etmek ile, XIII. asrın başına kadar Merv'in kültür bölgesi hakkında tam şekilde olağanüstü bir resim bırakan Yakut ve Sem'ani yazarlarına geçelim. Daha önce onların Merv'in yerleşim yerlerini içeren geniş listesini ayrı bir yerde alıntılamaştık. Burada şehirden ayrı yerleşim yerlerini içeren, Yakut ve Sem'ani'den evvel veya sonra Merv'e gelen yazarların andıklarını da not ederek, *mesafelerine* göre alfabetik sıralı bir liste vereceğiz. Merv'in bu yerleşim yerlerini zaruri olarak iki gruba ayırıyorum: 1) Mesafeleri kesin veya tahminen verilen yerler ve 2) Buldukları yerleri saptanamamış olanlar. Çoğu durumda, bu yerlerin yönü gösterilmediği için sadece Merv'e olan mesafelerini biliyoruz ve sadece çok nadir durumlarda, genel söylenenlerden hareket ederek, bu yerlerin konumlarını kısmen de olsa saptayabiliyoruz. Yakut ve diğerleri bazen bu yerleri Harezm kumlarına ya da Serahs'tan Merv'e kadar ve Merv'den Hive'ye kadar uzayan çöle olan yakınlığı ile saptıyorlar. Bu yerlerin Merv'in güney ve güneybatısında ya da kuzey ve kuzeydoğusunda yerleşmiş olma ihtimali var. Yakut ve Sem'ani bazı noktaları vilayetin daha yüksek, dağlık (اعلى البلد)¹³⁵ ve alçak, taban (اسفل) kısmında yerleşiyor diye varsayıyorlar. Bu yerler Merv'den başlayarak, güney ve güneydoğu¹³⁶ yönüne doğru giderek yükseliyor. Nihayet, bazı yerleşim yerlerinin konumları, Merv'den büyük şehirlere doğru seyahat eden farklı yolcular sayesinde biliniyor. Doğudaki nihai yerleşim yeri olarak Karineyn yerleşimini aldım, yerleşim yerleri Karineyn'in ardından idari olarak Merverrud'a doğru gitmekteydi.

¹³⁵ Büyük Pers coğrafya sözlüğünde bu ناصرى البلدان مرات şeklinde geçiyor, Tahran'da Muhammet Hasan Han tarafından basılan eserde bu ifade, pass., خلك مرتفع قسمت şeklinde geçiyor; *Wüstenfeld'de, Jacut's Reisen*, 478 s. – "Oberland"; Barbier de Meynard'da Dictionnaire geographique...pass, << In region superieure les hauters >>.

¹³⁶ Örneğin, bana Sultan Bendinin Bayramalı'den 15 sajen yüksek olduğunu söylediler.

Merv'den Uzaklıkları Belli Olan Yerler

1 Fersaha (6-7 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Mahalleler, Banliyöler ve Yerleşim Yerleri.

Anbar (“Şehir” kapılarından çıkılırsa gözüktüyor, vilayetin daha yüksek kısmında), Baban (şehrin alçak kısmında olan bir mahalle), Bab-Şir (Dervazeka civarında), Bab-Şuristan (Mahalle), Barnabad (“Şehir” kapısı civarında), Becvar (alçak kısmın mahallesi), Buznan (şehir mahallesine dönüştü), Belkiyan, Bemlan, Buşhab (X. asır İbn Havkal, su ayırım hattının başı), Derekan, Dervazek (Divekan civarında), Derice, Cassin (eski mahalle-mezarlık, Büreyde ve El-Hakem’in kabriyle), Cubak (şehirde bir yer), Zariyan, Zercin (Büyük mahalle), Kun-İstaki-Kuse (Mahalle), Mahi-abad (Merv’in doğu tarafındaki kapıda büyük mahalle)¹³⁷, Mirmahan (Dervazek civarında, iç şehirle birleşiyordu), Razik (aynı isimli nehirde, gayrimeskun, şehir dışında büyük mahalle), Rezabad (mahalle), Sadaka (Banliyö), Sasan (dış mahalle), Selma (Mahalle), Sencan (“Sencan” şehir kapısında), Suveyka-el-Sogd (Razik’te bir mahalle), Tuharan-Bih (veya Tuharan-Sad, Macan kanalında banliyö-mahalle), Tuvik (banliyö - ilk Müslüman mezarlığı), Fervacan, Hauz-Rizam (veya Rizam, mahalle), Hubbin, Şeklan.

2 Fersaha (12-14 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Abdan, Andak, Anderabe (Sencer’in sarayı ve binalarıyla)¹³⁸, Arva, Arsabend, Bağ (veya Bağ-u-Berzen), Bacehust (Ya.), Bahcermiyan (Anderabe civarında), Bensarekan (Arsabend ve Navş arasında), Berzen (Bermakan ile birleşiyordu), Besine, Buene, Buşan (vilayetin yukarı kısmında, Andagan civarında)¹³⁹, Culaşcird, Culfar, Zebue, Kaze (Firyanan civarında), Mahiyan (Ya.), Mulcakan, Mureyn, Navş (Fencekan civarında), Tahş, Taysafun, Tusan, Farsabad, Fencekan (Bensarekan

¹³⁷ Cüveyni’ye göre, yukarıda, s. 49, Mahi-abad “Macan kanalına çıkan kapıda” bulunuyordu.

¹³⁸ Burada, daha önce gördüğümüz gibi, s. 36, yaklaşık olarak, Sencer, Oğuz (Amu’dan ötede) esaretinden sonra Merv’e giderken durdu: bu yüzden Andreba yaklaşık olarak Merv’in doğusunda bulunuyordu diye düşünmek mümkün.

¹³⁹ Andagan 5 fersah uzaklıkta bulunuyor ve Sem’ani, Buşan için 2 fersah gösteriyor, bir hayli eklemiş: “diyorlar”.

yanında), Firyanan (Bacehust civarında), Husrabad, Husravşah, Şabesa, Şafsak, Şemihen (Esadi kanalının aşağı kısmında), Şik.

3 Fersaha (18-21 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Aştahast, Bekird, Bursancird, Garak (vilayetin aşağı kısmında), Caverse, Zulah, Mahiyan (S.), Mahan (Veya Mahuvan), Mihrebendekşay, Rivekan (Zulah civarında), Selmanan, Sifedenc (veya Sikadenc, S.), Fenin, Harak, (X. asır İstahri, Mukaddesi-Serahs ve Abiverd yollarının ortasında), Şabrinc (kumda)¹⁴⁰, Şeval (Faşan tarafında), Şirnahacir (kumda).

4 Fersaha (24-28 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Abbad (Sinc-abbad, Şink-abbad, Neşk-abbad, Şih-el-Abbadi ile aynı, X. asır Muk. Sing-Abbadi), Bacehust (S.), Belaşcird, Buzenşah, Galatan (veya Gultan, vilayetin yüksek kısmında), Dalgatan, Dersinan (vilayetin yüksek kısmında), Cerira, Cikan, Zevalakanc (Sinc'in mahallesi), Zumulk (Sincem'e komşu), Kaze (Faryanan civarında), Mabersam, Manakan (Sinc'in mahallesi), M.rur.m (X. asır İstahri, Herat yolunda, nehirde), Nemekban (Sinc, Sinc-abbad civarında, çöl sınırında), Sasencird (kumda), Sausakan (çölde: X. asır İstahri, Mukaddesi- Harak istikametinde), Sinc (Ya. nehirde; X. asır İstahri, Mukaddesi, Merv'den Serahs ve Merverrud'a giden yolların arasında bir durakta), Sifedenc (Ya.), Faşan (veya Başan; X. asır İstahri ve Mukaddesi, Hurmuzferre'ye varmadan bir fersah, sonuncu ise Harezmi kumlarında), Ferahinan, Firyanan (Bacehust civarında), Şaveşkan (veya Sausakan, çölde).

5 Fersaha (30-35 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Andagan (yüksek kısımda), Bedis, Bencan (Kemsan civarında), Bundukan, Burz (Kemsan civarında), Buşan (yüksek kısımda), Buşvadek (yüksek kısımda), Gavlyakan, Cenucird (Genugird, Nişapur ve Serahs yolunda, ilk durak; IX, X. asır İbn Hurdazbih, Kudame, Mukaddesi), Culahtucan (yüksek kısımda), Kemsan, Kuşmeyhen (kumda; IX, X. asır İbn Hurdazbih, Kudame, İstahri, Mukaddesi- Merv'den Amul'e güzergahında ilk durak), Neşk (veya Neşk-abbad), Sanvacird, Sankan, Sinan¹⁴¹,

¹⁴⁰ *Wüstenfeld*, Jacut's reisen'e göre, s. 476, Serahs'a doğru çölde.

¹⁴¹ *Wüstenfeld*, Jacut's reisen'e göre, s. 476, Serahs'a doğru çölde.

Sukundan (Sinc civarında), Tud (veya Tuz), Fernabad¹⁴², Fundin, Hurmuzgand, Hurmuzferre (kumda; X. asır İstahri, Mukaddesi, Kuşmeyhen'den yaklaşık bir fersah solda), Şaberabad, Şic (çöl yolunda).

6 Fersaha (36-42 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Cirenc (X. asır İstahri, nehirde), Zagandan (Sinc civarında), Zark (vilayetin yüksek kısmında; X. asır İstahri), Zerzem (Kemsan civarında), Nafkan (Kemsan civarında, vilayetin yüksek kısmında), Ruhhan (veya Rehan), Habak (Cirenc civarında), Hartat (veya Harta, Şavan civarında, kumda), Şavan¹⁴³.

7 Fersaha (42-49 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Baz (veya Faz; IX, X. asır İbn Hurdazbih, Kudame, Mukaddesi, Herat yolunda ilk durak), İsfest (Faz civarında, yüksek kısımda), Mesus (veya Mesves), Milakan (Şih civarında), Ramaşah (Şih civarında), Sinc (S.).

8 Fersaha (48-56 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Şemiran.

10 Fersaha (60-70 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Dendanekan (Serahs yolu üzerinde, kumda; IX, X. asır İbn Hurdazbih, İstahri, Mukaddesi, Merv'den ikinci durak), Cirenc (Herat yolu üzerinde), Cuban (veya Guban, yüksek kısımda, Cirenc civarında).

15 Fersaha (90-105 verst) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

Dulab ve Rudbar (Barkduz (Karineyn) ve Cirenc arasında), Karineyn (IX, X. asır, İbn Hurdazbih'e göre 25 fersah, İstahri ve Mukaddesi'ye göre Herat yolu üzerinde 4 geçit), Mahdi-abad (İbn Hurdazbih'e göre 13 fersah, Mukaddasi'ye göre Herat yolu üzerinde 2 geçit).

20 Fersaha (120-140) Kadar Uzaklıkta Olan Yerleşim Yerleri

¹⁴² *Wüstenfeld*, Jacut's reisen'e göre, s. 476, Serahs'a doğru çölde.

¹⁴³ *Wüstenfeld*, Jacut's reisen'e göre, s. 476, Serahs'a doğru çölde.

Bahirabad (veya İbn Hurdazbih'e göre Yahya-abad; Mukaddesi'ye göre Belh yolu üzerinde 3 geçit).

Merv'den Uzaklıkları Belli Olmayan Yerler

Vilayetin Üst Kısımındaki Köyler

Bab-Karan, Berarecan (Macan kanalının üst kısmında), Curmihen, Kenjekan, Üçturc¹⁴⁴.

Buldukları Yerleri Daha Belirsiz Olan Yerleşim Yerleri.

Alın (Herekan nehrinin aşağı akımının üzerinde), Ankulkan, Arzank-abat, Baġnabat, Bala (veya Kuvala), Balakan (onun ismi komşu nehir sayesinde biliniyor), Baran (veya Dize-Baran), Benirekan, Bervenciri (kumda), Behar (veya Beharin), Beşbak (veya Beşbe), Beysan, Biman (Hudcan civarında), Buzenciri (kumda), Buzmakan (Bermakan), Bunan, Butak, Gazak, Guriyen, Desteciri, Calahbakan, Ciremezden, Cişebur, Ciyaser (S.rikbare), Cubar, Cündefarkan (Cunfarkan), Curabat, Cürcesar, Dizak, Dinemezdan, Dinemezdan (Rikenc-Abda civarında), Dişan, Zendan, Zurrak, İbnirak, Kalyahsan, Lakemalan, Lin, Malan, Mamaran, Masti, Mihrebanan, Mihrican, Mugnan, Narenabat, Rikenc (Rikenc-Abdan), Saġan, (veya Caġan), Sahrabat, Sediver, Sirv, Tiliyan, Tirkan, Turkan, Felagirt, Felanan, Fendevin, Feragan, Ferhatciri, Firman, Fustukan, Futak, Halidabat, Hamkabat, Hafsabat (Keval nehrinde), Heferfer, Hefteciri, Hudcan, Şabay, Şuburteza, Şaveşabat, Şehmil.

Abdullah Han Kale ve Bayram Ali Han Kale

Sonraki kadim şehir (hesaba göre üçüncü), anlattığımız Sultan Kale'nin tahminen güneyinde bulunmaktadır. Bu, ikili bir kaledir ve her kısmı farklı isimlendirilmektedir – batıdaki Bayram Ali Han'ın kalesi, doğudaki ise Abdullah Han Kalesi diye adlandırılmaktadır; şu var ki bu isimleri sadece Genelkurmayın haritaları not etmektedir: şimdi ise tüm bu harabeler Bayram Ali diye isimlendirilmektedir, buranın batı kısmınının tam olarak doğusunda bulunan demir yolu istasyonu adını

¹⁴⁴ *Wüstenfeld*, Jacut's Resien göre, 476 s., Serahs'a doğru çölde, üstelik mesafeleri de gösterilmiş: Uşturc'a – 5 f., Buzencird'e ve Destecird'e – 4 f.

buradan almıştır. Bu kadim şehir kendisinden önceki şehirlerle kıyaslandığında, daha küçük ölçülerdedir, buranın ayrı kısımları ise farklı özelliklerde ve formlardadır. Abdullah Han kısmı (şimdilik bu ad aklımızda bulunsun) – kenarları 300 sajen daha fazla olan nizami bir karedir; kalenin duvarları pişmiş dikdörtgen şeklindeki kerpiçlerden yapılmıştır. Bu kerpiçler ölçülerine göre Sultan Sencer’in türbesindeki kerpiçlerden küçüktür ve bunlar balçık ile örülmüştür. Bazı yerlerinde kerpiçlerin örülüşü tamamen farklıdır: bir sıra örümde kerpiç sallanmış halde kaburgalığına konmuştur, diğer sırada ise – doğru bir şekilde konmuştur; bir sonrakinde yine sallanmış şekilde konmuştur vs. Bayram Ali Han kısmı dikdörtgen şekilde olup, Abdullah Han’ın batı duvarına sıkıca yanaşmaktadır, hatta onu kendi içine almaktadır ve böylelikle kendisinin sadece üç duvarı vardır: 375 sajen olan batı duvarı ve 250 sajen olan hem kuzey hem de güney duvarı vardır, bu duvarlar çığ kerpiçten örülmüş ve balçık ile sıvanmıştır. Harabeyi sanki ikiye bölen Abdullah-Han’ın batı duvarı boyunca uzanan, yine batı tarafındaki doğal bir hendekten aldığı suyu özel yollar ile kalenin güneybatı ve kuzeybatı tarafında bulunan ve kaleyi diğer üç tarafından kuşatan yapay hendeklere dağıtan bir kanal geçmiştir (8. Resim). Kalenin, özellikle de Abdullah Han Kalesi’nin daha sağlam materyallerden örülmüş duvarları, tahmini hesaplarıma göre güney duvarı boyunca birbirinden 75 adım mesafede bulunan kuleleri korumuşlardır. Duyduğuma göre ordu mühendislerinin incelemeleri, burada mazgallara, yeraltı tünellerine ve diğer savunma teknolojilerine sahip olan eski sakinlerinin inşaat ve savaş ilimlerinin olduğunu göstermektedir ve Abdullah Han Kalesi’ni, merhum Skobelev tarafından alınan Türkmen kampı Göktepe Kalesi ile asla kıyaslanamayacak bir sığınak olduğunu göstermektedir.

Kalenin doğu ve batı duvarlarında, merkeze değil de güney köşesine yakın iki tane sağlamlaştırılmış kapısı vardır (9. Resim); kalenin içinden kapıları birleştiren yol veya sokak geçmiştir. Aynı yönde, Bayram Ali Han Kalesi’nde de kapı vardır. Günümüzde iki kalenin içi de birbirinin tam tersi durumdadır; yani Bayram Ali Han tamamen boştur, – hiçbir bina yoktur, hatta bu binalardan kalan eski materyaller bile yoktur – zemini neredeyse höyüksüz, sadece bazı yerlerde evlerin çığ kerpiç duvarları görülmektedir. Abdullah Han ise daha harabelerden arınmamış ve bazı anıtlar kalede halen durmaktadır, böyle de olsa bunlar her an çökecekmiş gibilerdir. Bunlar daha çok

kuzey duvarına, özellikle de kuzeydoğu köşesine yakın yerlerde ayakta kalmışlardır. Harabelerin böyle kaybolmaları ve anıtların yıkılması kendiliğinden veya doğal bir şekilde olmamış olabilir: buraya en son gelen yabancılar bunları inşaat materyali ve çakıl olarak kullanmışlar – Zakaspi demir yolunun ve Çarlık Murgap Mülkünün askerleri söküp götürmüşler ve burada kendilerinin ilk evlerini söktükleri hazır materyalden inşa etmişler. Bayram Ali Han kısmı demir yolu istasyonuna daha yakın olduğu kerpiçlerden daha erken temizlenmiş: ben Bayram Ali Han Kalesinin duvarından geçirilmiş rayları yerinde gördüm, onlardan Mülkün inşaat işlerine kerpiç ve çakıl taşıyan vagonlar geçiyordu. Üzülsem de, Murgap Mülkündeki harabeleri sökmeden önce onları ölçmelerini ve kayıt altına almalarını bir yana bırakalım, kendilerine ait fotoğraf makineleri olmasına rağmen harabenin genel ve kısmi resimlerini bile çekmemişler.

Conolly şehrin tam da bu kısmında çeşitli binaları, laf arasında söylemek gerekirse iyi korunmuş iki kubbeli halk hamamını da görmüş.

Harabenin diğer kısmında – Abdullah Han Kalesi'nde nelerin yıkılmadan ayakta kaldığına bakalım. Kalenin kuzeydoğu köşesinde balçık ile sıvanmış kerpiç duvarlı şehir olan ark-kremlin ana hatları açıkça görünmektedir. Onun güney tarafında mazgallı ve giriş kapılı üç kule ayakta kalmıştır (10. Resim). Kremlin ortasında hükümdarın saray durmaktadır, onun ötesinde ise peyzaj ve hara bulunmaktadır (11. Resim). Sarayda iç duvarları sıvanmış, nişli, islenmiş şömineli odalar görünmemektedir – ev yarım asırdır acınası bir şekilde ayakta kalmış gibi değil de, sanki daha yeni terk edilmiş gibidir. Yapıtın inşası tamamen Pers stilindedir. Binada özel bir süs izine rastlanmamaktadır.

Bu kreml duvarının ötesinde, saraya yakın, şehrin güney duvarına ilave bir bina yapılmış, onun kubbe şeklinde girişi olup, is ile kaplanmıştır. Onun iç odaları yığılmış ve şehrin dışına doğru delik açılmıştır, bu deliğin daha yenice yapılmış olması mümkündür (12. Resim).

Kadim şehrin içindeki harabelerin arasında avlusu olan cami (13. Resim) daha iyi korunmuş. Eskiden bu camini doğu girişinde yüksek ojiv tarzında ark bulunuyormuş. Bu yönden caminin temeli daha fazla açılmıştır, bu yüzden buraya batı

tarafından girilirse, iç zemine ulaşmak için birkaç basamak aşağıya inmek mecburidir. Caminin ne içinde ne de dışında yazıların belirtileri ve aynı şekilde iç süslerin izleri yoktur, – bu caminin mütevazı bir cami olduğu anlaşılmaktadır. Sıvasının sade bir katmanı var, şimdi ise yolcuların Pers dilindeki şiirleri, yazıları ve Rusça yazıları ile örtülmüş. Bu yazılarda bazen cahil insanlara mahsus olan kabalıklar görülmektedir. Cami, temelinden hasar görmüş ve onun tamamen yıkılması an meselesidir.

Caminin avlusunda olması gerektiği gibi müslümanların abdest almaları için bir havuz bulunuyormuş. Aynı yerde neredeyse doğuya doğru, yıkılmış bir medrese vardır, caminin avlusundan oraya farklı bir giriş çıkmaktadır (16. Resim). Diğer harabeler hiçbir şekilde bir bütünlük arz etmemektedir: çeşitli, bazen birkaç katlı evlerin köşeleri ve duvarları¹⁴⁵, bodrum katları, doğuda hep olduğu gibi yerden daha derinde, su geçirmeyen çimento ile örülmüş havuzlu hamamların alt kısımları, yabancı güvercinlerin yuvalarına dönüşmüş açılmış kuyular ile yer yüzüne çıkan yeraltındaki su boruları – bunların hepsi bütün ve kırık kerpiçlerin, şişe kırıklarının, balçıktan ve porselenden yapılmış, cilalı, süslü kapların kırıklarından oluşan biçimsiz tepeleri ile karman çorman olmuş durumdadır (17. Resim).

Bu kadim harabe şüphesiz Gabaydulla Amirov'un ziyaret ettiği o güzel bağlar ve inşaat için uygun olan ağaçlar ile kuşanmış; balçıktan veya pişmiş kerpiçten duvarlar ile dışı sarılan¹⁴⁶, tahminen 4 sajen yüksekliği, 4 arşin kalınlığı, 3 kapılı 6 verste yakın olan, kerpiçten üç kervansarayda ticaret yapılan şehir olmalıdır. Halk balçıktan yapılmış kulübelerde yaşamıştır.¹⁴⁷

Bu kadim şehrin binalarını – medreseli güzel camisi, müthiş cephaneleri, kubbeli pazarını Fraser, Conolly (batı kısmı hakkında) ve O'Donnovan anlatmaktadır. Fraser, camiyi Timur Şahın camisi diye isimlendirmektedir. Fakat bunun doğruluğu şüphelidir: eğer o Timur Şah diye yalnızlıkla Büyük Timurlenk'i kastediyorsa, öyle

¹⁴⁵ Evin (onun farklı katlarının ve ilave binalarının) inşaatında karışık malzemelerin – kerpicin, çığ kerpicin ve balçığın kullanılması Doğuda yaygın olsa da – bu durum, bazı arkeologlara Abdullah Han'da "Evlerin inşaatının karakter farklılığı" olarak gözükmüş ve onlara göre "Bunun gibi yapılmış bütün binalar birkaç asrın, milletlerin ve birkaç medeniyetin bıraktıkları izlerdir diye sayılabilir" (!?) *D. İ. Evarniskiy, Putevoditel, 39 s.*

¹⁴⁶ *Gabaydulla Amirov* kadim şehrin iki kısmını da göz önünde bulunduruyor, onların birinin duvarları ise hakikaten de balçıktan.

¹⁴⁷ Yukarıda 93. s. bkz.

ise onun zamanında, daha önce de söylediğimiz gibi¹⁴⁸ Merv şehri yoktu; eğer o Mervliler'in Buhara'ya karşı koymakta yardım istediği Afgan hükümdarı Timur Şah'ı kastediyorsa, o zaman bu iddia da esassızdır: Timur Şah'ın Merv'in kaderine karışması şans eseri ve çok kısa zamanlı olmuştur; zaten o devirlerde de büyük inşaatlara başlamanın sırası değildi.¹⁴⁹

Bahsettiğimiz ikili kadim şehrimiz tarihsel olarak nasıl Merv şehri oluyor? Ben onların Şahroh'un inşa ettiği Merv'i olduğundan hiç şüphe etmiyorum. Şahroh, korkunç Moğol sardırılarından sonra harabelerde ve terk edilmiş yerlerde halkı iskan etmek ile ilgili 1409 yılında ferman çıkarmış, şehir için önemli olan Murgap bendini restore ederek ondan şehre doğru kanal çekmiştir. Kanalın yönü Hafız-ı Ebru tarafından ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. Zaten dokuz sene sonra, yani 1418 yılında camili, kervansaraylı, bahçeli ve sokaklı şehir mevcuttu.¹⁵⁰ Fakat inşaat faaliyetleri sürekli devam etmiş, muhtemelen çok uzun sürmüş olmalı, çünkü bu durum bazı yazarlara (Asfizari, Ahmet Reyli ve Hacı Halfa'ya)¹⁵¹, 1454 yılından itibaren üç sene boyunca Merv'i yöneten Mürze Sencer'e, yeni Merv'in oluşmasını bahşetmeye fırsat tanımıştır.¹⁵² Elbette Mürze Sencer'in şehrin refahını, özellikle de şehrin kalesinin bekası için özen göstermiş olabilir, fakat ne olursa olsun Merv'in imarı ile ilgili fikir, şehrin imarının ilk ve ana icracısı olan Şahroh'a ait olmalıdır; anlattığımız bu kadim şehir "Şahroh Kale – Şahroh'un şehri" diye adlandırılıyorsa Şahroh'a daha yakın olurdu.

Asfizari'nin ve diğerlerinin hatası, meşhur Selçuklu sultanının ve az bilinen Merv hükümdarı Mürze Sencer'in taşıdığı "Sencer" ismiyle bir hayli ilgilenerek, kanımca sadece Mir Ali Şir'in küçücük tarihi yanlışa yol veren şiirine dayanmalarındır.

¹⁴⁸ Yukarıda 53. s. bkz.

¹⁴⁹ Yukarıda 86. s. bkz. *Schefer*, Fraser'ın bilgilerinden faydalanarak kendisinin Nasiri Hüsrev'in seyahati hakkındaki yayınına eklediklerinde, Merv'i kısaca anlatmak için daha da geçmişe gitti ve bu camiyi direk Timur'un camisi diye adlandırdı. Bkz. *Appendice*, 275 s.

¹⁵⁰ Yukarıda 65-68. s. bkz.

¹⁵¹ Yukarıda 72,76,80. s. bkz.

¹⁵² Yukarıda 69,70. s. bkz.

Bizim yukarıda anlattığımız olaylar ve deliller bu şehirde Timurlular, Safeviler, Özbekler ve en son Buharalılar zamanında yavaş yavaş yıkılarak Hive hakimiyeti devrinde başka bir yere nihai olarak taşınmasına kadar gerçekleşmiştir.

Faydalandığımız tarihi kaynakların hiçbiri şu an gördüğümüz çift şehrimiz ve onun iki kısmının ayrı adları hakkında kesin bir şey söylemiyor. İlk başta asıl şehir olan doğu kısmının mevcut olduğu, batı kısmının ise daha sonra doğu kısmına eklendiği azıcık olsa bile şüphe bırakmıyor: bunu şehrin tuhaf planı da gösteriyor; bu kadim şehre bir bütün olarak baktığımızda, batı kısmının duvarının ve iç binalarının materyallerinin farklılığından anlamak mümkün. Böyle olduğu için batı kısmının ne zaman ve kim tarafından hangi amaçla inşa edildiği merak uyandırmaktadır. Burası büyük ihtimalle savunma amaçlı yapılmıştı. Tarihçiler, Merv'in duvarlarının iyileştirilmesi ve şehrin özel olarak sağlamlştırılması hakkında sadece Büyük Abbas Şah devrinden bahsediyorlar. Büyük Abbas Şah 1600 yılında Merv'e girdiğinde ordunun yardımı ile derin hendeklerle kuşatmış, duvarları ve kuleleri restore etmiş ve hem top hem de güller tedarik etmiştir.¹⁵³ Acaba eklenmiş batı duvarı o zaman mı yapıldı, yani kalenin dışındaki binaların etrafı o zamanlar mı duvarla çevrildi? Büyük Abbas Şah, Merv'i kendine bağlamak için Şah İsmail zamanından beri olmayan kurallar koydu – sikke imal ettirmek ve şii hutbesi okutmak; onun için Özbekler ile olan daimi rekabette, Horasan'ın doğu sınırında iyice sağlamlştırılan şehrin ve daha güvenilir bir kalenin olması oldukça önemliydi. Onun yavaş yavaş, azar azar böyle sağlamlştırılan şehri oluşturması için önünde hiç bir engel yoktu. Merv'in Şah Abbas sonrası zorlu tarihi yıllarında, en azından Bayram Ali Han devrinde demonte haldeki takviye batı duvarımızı hakikate yakın bir şekilde anlatmak asla mümkün değil: Merv'in Buharalılar tarafından talanı hiç beklenmedik bir zamanda oldu – Daniyal Bi ile Bayram Ali Han iyi ilişkiler içindeydiler, – Buharalıların darbesi bir biri ardına öyle çabuk ve öyle güçlü oldu ki Mervliler'in takviye bir kuvvetlendirme inşa etmeyi düşünmeye ne vakitleri ne de güçleri vardı. Şimdiden söyleyelim: şu ana kadar söylediklerimiz – sadece bir varsayımdır ve kesinlikle eleştiriye kapalı değildir.

¹⁵³ Yukarıda 78 s. bkz.

Takviye olarak inşa edilen ikinci kadim şehir hakkındaki bu tür varsayımlar anlattığımız tarihi bilgililere dayanıyor ve ilk kadim şehrin yeniden imarı, kapıların sayısını ve buldukları yerleri değiştirerek kurulması hakkındaki soruyu sordurtuyor. Şu an Abdullah Han'da iki kapı var, bu kapılar bir hatta bulunuyor – doğu ve batı duvarlarında; tarihçi Hafız-ı Tanış sayesinde kuzey duvarındaki kapı hakkında bilgi sahibi olduk¹⁵⁴, bu kapı ise “Pehlivan Ahmet'in kapısı” diye isimlendiriliyor. Bu ad kadim şehrin kuzeyinde defnedilen meşhur Pehlivan Ahmet'ten gelmektedir. Onun mezarı ve batıdaki “Muhammed Tebrizi'nin kapısı” hakkında aşağıda bahsedeceğiz. Son anlatılan kapı gözümüzün önünde: Abdullah Han'dan Bayram Ali'ye çıkıyor, kuzeydekileri ise bilmiyoruz, onların ne zaman yapıldığı da belirsiz. Aynı zamanda, Gabaydulla Amirov'un üç kapı hakkında bahsettiğini biliyoruz, yalnız onun Merv'i – iki bitişik şehirden ibaret, onlarda halen üç kapı, fakat bir hatta yerleşen üç kapı var.

Bahsettiğimiz şehrimizin iki kısmının adı hakkında konuşmak gerekirse, bunlar halkın meşhur şahıslara olan sevgisi ile anlatılabilir: meşhur hayırsever Abdullah Han'ın adı, aslında hepsi ona ait olmasa da, Orta Asya'da ve Merv civarındaki bir çok kamu anıtları ile ilişkilendiriliyor. Bayram Ali Han – yiğitçe başarıları ve şehri Buharalılardan korumakta gösterdiği mertliği, cesareti ile nam kazanan yerli kahramandır. Tarihi açıdan kadim Merv hiçbir zaman Bayram Ali diye adlandırılmamış ve binyılların devamında Merv diye adlandırılan yerlerden ve harabelerden geçen Zakaspi demiryolunun bu şöhretli isimden yüz çevirip, kendisinin bir demir yol durağına genç bir Kaçarın adını koyması oldukça üzücüdür.

Böylelikle, anlattığımız üç kadim şehir, içindeki anıtlarla birlikte – VII asrın ortasından XIX asrın başlangıcına kadar bazen doğal gelişmesi, bazen de düşmanlardan dolayı bir yerden başka bir yere taşınan üç eski Merv; – çok sayıda seyyahlar tarafından anlatılan ve tarihi kaderleri yazılara aktarılan, daha belirgin anları ise denememizde söylenen – üç Merv.

¹⁵⁴ Yukarıda 75 s. bkz.

Muhammet Hanapiya ve Pehlivan Ahmet Zamçı

Şimdi kadim şehirlerin sınırlarından çıkalım ve onların civarlarına göz atalım. Harabelerin çoğunun Merv'in geç dönemlerine ait olduğu daha anlaşılır. Bunlar son kadim şehrin civarında, özellikle de güney ve batıya doğru daha sık bulunuyorlar. Eğer güney duvarından çıkarak, güney ve güneybatıya bakarsak, harabeler gözlerimizin algılayabileceği kadar tüm genişliğe uzayıp gitmektedirler. Bunlar çığ kerpiçten ve balçıktan inşa edilen bahçelerin, evlerin, sulama kanalcıklarının, üzüm yetiştirmek için yapılan asmaların kalıntıları – tekdüze ve perişan haldedir, çeşit çeşit şekilsizlikte olup, dikkate değer hiçbir şey yoktur. Belli olan yarısı yıkılmış bazı evler istisnai halde göze çapmaktadır (19. Resim). Bunlar çığ kerpiçten olup, girişleri aşağıdadır, bunlarda farklı ölçülerde delikler vardır, zemin kazılarak bayağı derinleştirilmiştir. Onların duvarında farklı yüksekliklerdeki kalın sıırıklar dim dik çıkılmaktadır, bu sıırıklar evin kubbesini-çatısını değiştirmek için kullanılmaktadır. Bunlardan günümüze kadar iyi kondisyonda gelmiş bazıları piramit şeklini andırmaktadır, – diğerleri ise üst kısmı yıkılarak, kesik koni şeklinde yükselmektedir. Çoğu zaman bu binalar su yollarının yakınında bulunmaktadır. Duyduğuma göre onlar, birçok kişinin dikkatini çekmiş. Bana, onları “unutma kulesi” olarak kullanılıyor diye anlattılar, aslında onlarda şaşırtıcı hiçbir şey yokmuş, onlar İranda (Horasanda) yaygın olan halk buzhanelerinin bir kısmını oluşturuyorlar. Buralara konulan buzlar birkaç yıl saklanabiliyor.¹⁵⁵

Kadim şehrin doğuya yakın civardaki binaları bir ihtimal başka amaçla yapılmıştır, çünkü bunların bazılarının inşaat materyali pişmiş kerpiçtir. Bu yüzden de daha iyi bir şekilde ayakta kalmışlardır. Doğru kapısının yakınında kerpiçten yapılmış büyük bir havuz göze çarpmaktadır. Burada daha nüfuzlu kişilerin şehir dışındaki sarayları ve evleri olmuş olabilir mi acaba?

Harabelerde gezerek şehirden uzaklaştıkça ve eski bahçelerin sınırlarına girildiğinde çığ kerpiçten yapılan yüksek, dört köşeli, pencereleri olan birkaç katlı,

¹⁵⁵ Bu şekildeki kocaman bir buzhaneyi, Kaka demir yolu durağının yakınındaki Heyv-Abad harabesinde gördüm (yukarıda 82, 83 s. bkz). A. V. Komarov onun kubbesinin yüksekliğini 15 sajen olarak belirliyor: Novosti, 1888 y. No:62. D. İ. Evarniskiy, Putevoditel, 48. s., onların buzhane olduğunu savunmuyor ve onların “yağmur sularını toplayan bir soğutucu” olduğunu zannediyor. Buna cevap olarak ise Merv'de yağmur suyunu toplamak gibi bir ihtiyacın olmadığını ve Doğuda, en azından İran'da (ایران), rezervuarları tam da bu amaç için inşa etmenin o kadar da kolay olmadığı gösterilebilir.

kuleli, benzer bahçelere sık sık karşılaşılmaktadır. Kulelerde kapı yok gibi, hiçbir şekilde içten veya dıştan, aşağıya veya yukarıya giriş alametleri yoktur, bazılarının dış duvarlarında ayak izleri vardır – buraya iple tırmanarak mı çıktılar acaba (20. Resim)? Bu kuleye dört köşeli duvar yanaşıyor ve onun dibinde baraka, ev yapıları, at bağlamak için ahır bulunmaktadır(21. Resim). Bu gibi kuleler diğer harabelerden daha yüksekteler ve uzaktan, bütün yönlerde gözükmetedirler. Şimdi daha eski harabelerin civarında nelerin ayakta kaldığına bakalım.

Tam da Sultan Kale'den batıya doğru üç verstlik mesafedeki iki ayrı isimle anılan anıt günümüze kadar ulaşmış: ilk olarak onu yücelterek “Muhammed Hanapiya Camisi” diyorlar, bir de sadece “İmam Cafer Sadık” diyorlar. Bu (22. Resim) – eni boyundan uzun, dört köşeli, kuzeyden güneye doğru uzatılmış, üç kubbeli bina: iki kubbesi alçak ve kuzey girişine doğru bakıyor, - üçüncüsü diğerlerinden daha yüksek, güneybatı köşesinde kare şeklindedir. Bina pişmiş kerpiçten olup, giriş tarafında olan deliklerden başka hiç bir dış süsü yok. Kuzeydoğu köşesindeki ikinci deliğin küçük ağaç kapısından hole girilmektedir, o, kuzey duvarının uzunluğunda olup, yöndeş, paralel duvarla çevrilmiştir. Holün zemini, güneye doğru uzanan dar geçit haricinde, diz mesafesinden biraz alçak şekilde kerpiç ile örülmüş ve hole giren kişinin iki tarafından da yükselti oluşturmaktadır. Holün iç duvarında, tam girişin karşısında, eni boyundan fazla, ışık girmeyen bir odanın kapısı vardır. Bu oda, batı tarafındaki odadan iç duvar ile ayrılmıştır. Bu odada bir mezar bulunmaktadır, mezar kalın balçık katman ile örtülmüş ve neredeyse dış (doğu) duvara yapışık, büyük olmayan bir kerpiç **sanduka** ile işaretlenmiştir. **Sandukanın** üzerinde gri renkte, 10 verşok uzunluğunda ve 5 ½ verşok eninde olan mezar taşının bir kısmı yapıştırılmıştır. Oldukça yumuşak ve narin olup, meşhur Meşed grafitini hatırlatmaktadır. Batıya doğru çok alçak bir girişle geniş, yarıkaranlık odaya varılmaktadır, oda tam da en yüksek kubbenin altında bulunmaktadır. Kubbenin deliklerinden odaya doğru çok zayıf ışık süzülmetedir. Işık öyle zayıf ki, odalara bakmak için mumlardan faydalandım. Odanın ortasında mezar ve onun üzerinde, yüksekte sandukası vardır. Sandukanın üzerine aynı renkte, yazılı bir taş parçası yapıştırılmış. Sandukanın uzunluğu 1 arşin 6 verşok ve eni 5 ½ verşoktur. Parçaların ikisinin de görünen yüksekliği – 4 verşoktur. Bu mezarın başında, hole varan iç duvarda biraz daha küçük olan duvarı keserek geçen bir pencere

vardır, orada ucu asılı duran eski sarığı, kubbenin kemerinde yarı küfi hatlı yazıların kalıntılarını gördüm. Bunlar Sultan Sencer'in mezar yazılarının bazı yerlerindeki gibi kerpiç parçacıklarından ve terekotadan¹⁵⁶ yapılmıştır. Ayrıca bu zamana kadar ulaşabilmiş daha uzun harfleri gördüm. Bu kalıntılara göre الله – Allah kelimesi daha sık denk geliyor diye bir yargıya varmak mümkün. Üzülsek de, ışık olmadığından dolayı en azından bir örnek olması için yazıların fotoğrafı çekilemedi.

Söylenenlerden yola çıkarak, anıtın hiçbir şekilde cami değil de, sadece iki mezarlı bir türbe olduğu kolayca fark edilebilir.

Bu ana binadan başka da kuzeyinde az bir mesafede bulunan kerpiç ile yapılmış su havuzu, Sultan Kale'nin Şehriyar Ark'ında anlattığımızı benzer eni boyundan fazla olan yapının harabesi, Türkmenler tarafından yakın zamanda hayati ve diğer ekonomik ihtiyaçları için işe yarar hale getirilen yapıların eski duvarları vardır. Tüm bu binalar birlikte alındığında bir bütünlüğü oluşturmaktadır.

Barakada Türkmen-Koca bir ihtiyar yaşıyor. İhtiyar benim yanımda büyük mezar penceresinin önünde namaz kıldı, ihtiyarın başı da yukarıda anılan sarık ile süslenmişti. Bu türbeyi kendi isteğiyle koruma vazifesini üstlenen ihtiyar: “1200 yıl evvel İmam Cafer Sadık, annesi Yupor Bibi ile birlikte yaşamış ve daha hayattayken kendilerine ahiret için bir ev inşa etmişler. Annesi, her zaman yaşadığı yerin (kıvrımlı bina) batısında, yani iki odanın küçüğünde¹⁵⁷ kendisinin defnedilmesini vasiyet etmiş, oğlu ise mezarını büyük odada belirlemiş” diye bana anlattı. Akrabaları böyle de yapmışlar. İhtiyar, mezarlara yapıştırılan parçaları, türbenin tam doğu duvarından gelen kapalı havuzun sulama oluğunun sarnıcını düzeltirken yerden kazıyarak çıkarmış ve onları büyüklüğüne göre yerleştirmiş: büyük parçayı imamın mezarına, küçük parçayı ise annesinin mezarına koymuş. Bekçinin sözlerine göre bu türbenin halk için büyük bir önemi olduğundan dolayı türbe yalnız desteğe değil, aynı zamanda ilave evlerin inşasına da uygundur. İnşaat için eski duvarların kalıntıları kullanılabilirdi. Şu an ziyaretçileri kabul etmek hiç yer yoktur. Onlar geceyi türbelerde

¹⁵⁶ Ben bu izlenimi, aşağıdan çıplak göz ve dürbün ile yazıya bakarak çıkardım, fakat A. V. Komarov şahsen bana bu yazının parçasını elinde tuttuğunu ve onun ahşaptan olduğunu haber verdi.

¹⁵⁷ D. İ. Evarniskiy, Putevoditel, 45. s., burada Azizin annesi Durdugül'ün yattığını duymuş.

geçirmenin kalbe daha çok teselli verdiğini düşünüyorlar. Ziyaretçilerin türbenin holünde bulunmasına burada defnedilenlere olan hürmetleri izin vermiyor, bu yüzden de onlar diğer ibadet edilen yere – “Hoca Yusuf’a” gidiyorlar.¹⁵⁸ Ziyaretçileri ağrılayan böyle bir yeri yapmayı Merv ülkesinin meşhur çalşanı Bay Alihanov söz vermiş, fakat o nedense bu niyetini gerçekleştirmemiş.

İmam Cafer’in mezarının ve hatırasının ayakta kalması hakkında dertlenen ihtiyarın dedikleri yanlış: 765 yılında vefat eden altıncı imam Cafer b. Muhammed el-Sadık, babası ve dedesi ile birlikte Medine’de (el-Baki mezarlığında) Ali’nin oğlu Hasan ile birlikte umumi bir mezarlıkta yatıyor¹⁵⁹. İmamın annesi, Kasım b. Muhammed b. Ebu Bekir el-Sadık’ın kızı olan Farva’nın ise vefat ettiği yılı ve defnedildiği yeri bilmiyorum, – nasıl olsa onun Merv’de defnedildiğine dair hiçbir ihtimal yok.

Muhammed Hanapiya’yı, yani Ali’nin oğlu, Haulu’dan doğan, Hanife kabilesinden¹⁶⁰ olan Muhammed ibn el-Hanafiye’yi buraya defnedenler de yanılıyorlar. Böyle de olsa onun hem vefat ettiği yeri hem de yılı hakkında büyük bir anlaşmazlık söz konusudur. Fakat, onun Merv’de değil de, Arabistan’da vefat ettiği kesindir. İbn Kuteybe, O’nun 700 yılında vefat ettiğini söylüyor¹⁶¹; Mesudi 1) O Medine’de 700 yılında vefat etti ve el-Baki mezarlığına defnedildi, 2) O Taif’te vefat etti, 3) O Ubudalla’da (Basra limanında) vefat etti¹⁶² diyor. Navavi’nin eserinde onun vefat ettiği yıl hakkındaki bilgiler toplanmış – eserinde 72, 73, 81, 83 ve hatta 114 hicri yıllarında, miladiye göre 691, 692, 700, 702, 732 yıllarında gösterilmiş¹⁶³.

Mezar taşının yazılı parçaları da bu sırrı çözemiyor: onlarda bir tane bile kişi ismi yok, onlarda sadece Farsça mezar dizelerinin parçaları günümüze ulaşmış, bunlar da hasar gördükleri için tam olarak okunamıyor. Bu dizelerin yeterince yaygın olduğu kuşkusuzdur, çünkü onlara eski Merv Vilayetinin diğer kabristanlarındaki mezar taşlarında da rastlanıyor, örneğin, Murgap Çarlık Mülkünün ambarındaki taşlar, tipi,

¹⁵⁸ Aşağıya bkz.

¹⁵⁹ *İbnül Esir*, V, 451.

¹⁶⁰ *İbnül Esir*, III, 334, IV, 367.

¹⁶¹ *Kitab al-Ma’arif*, ed. *Wüstenfeld*, p. 111.

¹⁶² Paris yayını, V, 267-268.

¹⁶³ *Abou Zakariya Jahya el-Nawawi*, The biographical dictionary ed. By Wüstenfeld, p. 114.

süsü, ve materyaline göre bu tanımladığımız mezar taşlarına olan benzerliğini aşağıda anlattığımız zaman göreceğiz. Ben onlardan sadece şunları çıkardım:

Yupor-Bibinin mezarındaki küçük parçada:

Üst kısmında Arapça kare hat ile – محمد محمد محمد محمد – “Muhammed, Muhammed, Muhammed, Muhammed”.

Yaygın fon ile: لله الحقم – hakimiyet – Allah”.

ديدة ز نلبه خو بريخت افلاك كب كو ...

“..... Gök yıldızı düştü. Gözden kanlı yaşlar¹⁶⁴.....”

..... كر نهان خلك بزير و بردى بجهن آمد

“..... Bu dünyaya geldi; sen elinle tuttun ve naaş altında gizledin.....”

kenardan

ملند خلر ديده بر تو فراق كتلشن وز¹⁶⁵.....

¹⁶⁴ Bu ifadenin usulen tercümesi şu şekilde olmalı: gök yıldızı gözlerinden kanlı yaş döktü”, fakat ben cümleleri böldüm, çünkü şiirde بريخت افلاك , – riomu (ölçü) varsayıyorum – ikinci parçaya bkz. بريخت غنلك : madalyonun kenar nakışının geçmesi ile yazıların gazel ve yarım gazel halindeki dış bölümümü yok.

¹⁶⁵ Gazelin ölçülü parçası, مضلرع – و – | و – – و | – و – و | و – – .

“..... seninle ayrılık gül bahçesinden gözde diken kaldı.....”

İmam Cafer Sadık’ın mezarındaki büyük kısımdan:

Yüz tarafında:

..... قیئ کتوهر بر ویران زخلنه.....

“..... Harap olmuş evden..... Aziz pahalı taş.....”

..... ملند خلك در آمد برون غنهچه از او درد بریخت غنك ای (?).....

“.... Nemli yağdı. Onun acısı..... Goncadan çıktı, yerde kaldı (?)”

Kenarlarda:

Solda, yüzünü kuzeye çevirdiğinde:

بر مل دل جلدۀ⁶⁹ *تیغ بزدی کثیتی دست اجل خلد شد تو درپلی که دوز آن کلش¹⁶⁶.....
..... ملند چراغ

¹⁶⁶ Gazelin ölçülü parçası رمل - ۰ ۰ | - - ۰ ۰ | - ۰ - ۰ | - - ۰ - .

“..... Bizim kalbimizin yolu ışıksız kaldı. – Eger o gün, senin ayağına kismetin (ölümün) dikenini battığı zaman, kaderin eli kılıç ile vurduğunda.....”

Sağda:

سر بر خلکم کم تو سر خلك بر منم ای چشم ندیدی تو بی ان¹⁶⁸ * توام هجر درد و رفیی¹⁶⁷
..... دوز

“..... Gün..... Sensiz benim gözlerim görmezdi. Ben senin naaşının yanında duruyorum – naaş benim başıma! – Sen gittin ve senden ayrılık acısı bana.....”

Görünen o ki, kırık taş parçalarının enlerinin ve yüksekliklerinin benzerliği, her yerindeki benzer yazılar, benzer kenar nakışı ve süsleri, yukarıdaki bazı dizelerin aynı ölçüleri bir zamanlar bu iki kırık parçanın bütün bir parça olduğunu düşünmeye itiyor. Fakat şuan için taşın hangi kısmının eksik olduğunu söylemek zor. Ayrıca, taş altında defnedilenin adını ve vefat ettiği yılı okunabilen baş uçtaki ve ayak ucundaki kenarlar günümüze ulaşmamış.¹⁶⁹ Bu yazıdan tahmin yürütüldüğünde taş parçasının – hicri X. asırdan daha erken tarihli olmadığı anlaşılmaktadır (Miladi XV. asır).

Türbenin sırrını taşlardaki kişi isimlerinin günümüze kadar ulaşmış olması da çözemeydi, çünkü onların yakın zamanda türbelerin yakınında bir yerde tesadüfen bulunmuş olması, onları bilmeden, ilgili fakat vasıfsız bir Türkmen tarafından kendi başına mezarlara koyması, onların gerçekten de bu mezarlara ait olduğu hakkındaki inancı boşa çıkarıyor. Ayrıca, taşınması kolay, büyük olmayan bütün haldeki mezar taşlarındaki ile daha beteri de kırık mezar taşlarındaki yazılardan ne zaman

¹⁶⁷ Gazelin ölçülü parçası رمل - ۰ ۰ | - - ۰ ۰ | - - ۰ ۰ | - - ۰ - .

¹⁶⁸ Gazelin ölçülü parçası مضلع - ۰ - | ۰ - - ۰ | ۰ - ۰ - | ۰ - - .

¹⁶⁹ Küçük parçacık, başucuna daha yakın. Çünkü onda الله الحكم – hakimlik Allah’a diye oyularak yazılmış.

faýdalanılmaya kalkışıldığında veya tarihi öneme sahip meseleleri çözümlmek için sadece onlarla tatmin olmak durumunda kalınca çok dikkatli olmak gerekiyor. Türkmenler kendilerine has olan dini duygularınca mezarlara farklı farklı taşları veya yazılı taş parçalarını götürerek onlara hürmet göstermeyi seviyorlar ve eski terk edilmiş mezarlıkta günümüze ulaşan veya herhangi kimsenin saygıyla özen gösterdiği yüz yıldır taşsız duran bir mezarı, aniden, yakınından veya uzağından, kimsenin gitmediğı belli bir yerden veya belli derinlikteki bir yerin altında bulunan taş parçası ile süslemesi çok kolay olabilir. Elbette, bir mezardan bir diğerine taşınması büyük zorluk içeren ve taşımak için özel bir uğraş gerektiren büyük ölçekli ve ağır taşların bulunduğu mezarlar yukarıda değindiklerimize istisna teşkil ederler. Örneğın, Muhammed'in iki yoldaşının mezar taşları; böyle taşlardır ve şüphesiz ilk başta nereye konduysalar orada duruyorlar.

“Muhammed Hanapiya'nın” türbesi ile bitirmek için kroniklerde yer alan bilgilerin çizdiği sınırlarda kalacak şekilde şu varsayımı söylemeliyiz. Selçuklu devri Merv'indeki iki mezarın – meşhur ve şanlı Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan'ın ve babası Çağrı Bey'in mezarlarının, yan yana olması zorunluydu. Onların tahminlerine göre, hükümdarların ilkinin mezarında, O'nun azametini görenlerin hepsini Merv'e

gelmeye ve onun tozlar içinde defnedildiğini görmeye çağıran büyük bir yazı varmış.¹⁷⁰ Bu mezar bazılarına göre O'nun yaptırdığı okulda bulunuyormuş.¹⁷¹

Kahraman Alp Arslan'ın mezarı hakkındaki hatırası Merv'de yakın zamanlara kadar yaşamış: eğer onun hakkında onu arayan Fraser duymadıysa, o zaman onun hakkında Abbott'a "eski şehrin" kuzeyinde bulunduğunu söylemişler¹⁷². Tahminen orada Pers mühendis, kendi haritasında "Cihan Şah" türbesini not etmiş. Bahsettiğimiz anıt, Alp Arslan'ın mezarı ve "Cihan Şah" türbesi aynı şeyler mi acaba? Böyle bir kıyaslamaya üç anıtın eski Merv şehrine göre konumu, tarihi bilgilerin denk gelmesi ve halk rivayetleri karşı çıkmıyor. Bu varsayımın olasılığını bir şartla azaltan durumu göstermeden edemeyeceğim. Eger Alp Arslan okulda defnedildiyse, o zaman bu okul Selçuklu Merv'inin (Sultan Kale) merkezi kısmında ve merkezin yarı çapı üç verstlik dairesinde aranmalıdır. Bilhassa bu merkezi kısım o devirlerde daha yeni kurulmaya başlandı. Bu şekildeki ikili mezar ise bu kısımda var.

¹⁷⁰ Bu kurgu *Erbelo*'nun yanlışlığı ile, "Vostochnoy Biblioteka'ya", I, 203, ve farklı tarihlere düşerek herkese yayıldı, örneğin *Malcolm*, *Histoire de la Perse*, II, 73; *Debeux*, *La Perse*, 344; *Deguignes*, *Histoire des Huns*, III, 213 ve farklı seyyahlara, örneğin, benim yukarıda alıntılıdığım yerlerde Fraser'e, Burns'e (son bahsedilene dayanarak Ritter'e ve onun tercümanı Hanikov'a, İran, 450. s.), Abbott'a vs. Herkes *Erbelo*'nun haberine inanmış ve onu kontrol etmek kimsenin aklına gelmemiş. Mevcut el yazmalarında ve yayınlarda, hatta *Erbelo*'nun faydalandığı kaynaklarda da Alp Arslan'ın mezar taşı yazısı hakkında *hiçbir yerde bilgi yok*. *Erbelo*'nun yanlışlığı, daha doğrusu hevesi, yalnızca *Gaffari*'nin Nigaristan'ına dayanmaktadır, bu eserde ise harfi harfine şunlar var (ruk. Univ. Bibl. No:95, list. 99b: *el yazısı. Ünivesite. Kütüphane. No:95, kağıt-belge 99b*):

كورة مز سنة الاول دبيع سلخج در شنبه غريبه واقعة اين و (٤٦٥) كشت مدفون مرو در و شد واقع
ادبارى و اقبالى ز نالش و نلزش بليد چه بيت * بينى ان نه بينى اين نه ديده زنى هم بر تا كه
كرون بر رفته رفعت ز ديدي ادسلان سرالب * بينى ارسلان الب سر اندر تابخاك ا بمر و

Yani, "Bu olağandışı olay (Alp Arslan'ın ölümü) anılan yılın (hicri 465) Rebiyanın son günlerinde Cumartesi oldu. Ve o Merv'de defnedildi". Gazel;

"Herhangi bir başarı ile övünmek veya talihsizlik için gam çekmeye ne gerek var – göz açıp kapayıncaya kadar o da, diğeri de yok.

Sen, Alp Arslan'ın başının göğe erdiği yüksekliği gördün – şimdi ise Merv'e gel, Alp Arslan'ın küle dönen başını görmek için"

Herhangi biri burada mezar yazısı hakkında hiçbir şekilde bahsedilmediğini kolayca anlayabilir: Pers yazarının her zamanki alışkanlığıyla hayatı hikaye anlamında gazel ile söylüyor. *Erbelo* ise kesin ve açık anlatmış: "fut enterre... avec cette epitaphe...", *Deguignes* ise bu sözlerle anlatıyor: "ou grava sur son tombeau..."

Bundan dolayı, bazı seyyahlar bahsi geçen yazılı taşı Merv'de boşuna aramışlar, çünkü hiçbir zaman olmayan birşeyi bulmak mümkün değil.

¹⁷¹ Yukarıda 27. s. bkz.

¹⁷² Abbott'a göre "eski şehir" ilk olarak şimdiki Bayram Ali.

Sultan Kale'nin doğu duvarının yakınında, Sultan Sencer'in türbesi ile aynı yönde – ilk ibadet edilen yer – ziyaret edilen yer – İmam Muhammed'in oğlunun, Pehlivan Ahmet Zamçı'nın ve Harezmi Mizrab Şah'ın mezarları bulunmaktadır (23. Resim).

Yıkılmış binalardan oluşan tepede yakın geçmişte eski kerpiçten ayrı, çok da sağlam bağlanmamış, tahminen insan boyunda bir çit yapılmış. Bu çitin güneyinden bir girişi vardır. Onun içinde uzunluğu 8 ½ arşin, yüksekliği 1 ½ arşin ve eni 4 arşin olan kerpiçten yapılmış ve dışı balçıkla sıvanmış sandukalar durmaktadır. Onun altında ise pehlivanın naaşı yatmaktadır. Sandukanın başucunda (kuzey tarafından) ucuna beyaz parça kumaş bağlanmış uzun bir ağaç sokulmuştur. Sandukanın kuzeyinde, Arapça yazılı ince (bir verşoktan küçük) beyaz mermer taşın dört parçası durmaktadır. Sağ tarafta, tam da çitin doğu duvarına boylamasına ikinci mezar yerleşmiştir. Bu mezar ilk mezara kıyasla daha kısa ve alçak, fakat onun da baş ucunda uzun bir ağaç vardır, onun neredeyse her yeri kerpiç ve gri renkli taş parçaları ile örtülmüştür. Bu taşların sadece birinde başucundan veya ayakucundan kırılmış yazı izleri vardır. Bu mezar, Mizrab Şah'ın mezarıdır. Başucunda küçük bir kafes durmaktadır, zemini minder ile örtülmüş; kapının yakınındaki köşede beyaz mermerden ağır bir küre vardır, küre geçmişte birkaç parçaya dağılmış ve sonra yapıştırılmıştır. Çitten güneydoğuya doğru yeni inşa edilmiş fakat eski kerpiçten yapılmış koni şeklinde çamur kulübe vardır. Bu kulübede kendini – “şeyh” diye adlandıran yaşlı bir Hiveli yaşıyor. Çamur kulübenin yanında – su ihtiyacı için yapılan pis havuz vardır. Buraya ibadet etmek için gelen seyyahların gönülden bağışladıkları sadakalar sayesinde yaşayan bu adam az düşünür, vasıfsız biri olarak çıktı ve benim Farsça sorduğum tüm sorulara hep aynı şekilde, “Allah bilir” – است معلوم بخدا diye cevap verdi. İhtiyar sadece mezarların yukarıda bahsi geçen kişilere ait olduğunu biliyordu, fakat onların kim olduklarını ve ne zaman yaşadıklarını sorduğumda “Allah bilir” diye cevapladı. Böyle de olsa ihtiyar mermer kürenin pehlivana ait olduğunu söyledi, fakat kürenin pehlivana neden lazım olduğu manasızdır.¹⁷³

¹⁷³ D. İ. Evrinskij'in, Putevoditel, 45. s., orada bulunduğu zaman manasız olan şeyler anlaşılır oldu. “Hoca Pehlivan Ahmet camisine 1000 yıl biçiyorlar... Aziz'in, kutsal şeylerinden yuvarlak (? Yuvarlak da değil gibi) mermer küreyi gösteriyorlar. Aziz, o küreyi birkaç verst uzaklıktan bazen Buharılı'lara,

Bu mezarlar hakkında halk arasında rivayetler yok, benim yoğun aramalarıma bakmaksızın kroniklerin de Ahmet Pehlivan ve Mirza Şah hakkında sus pus oldukları aşikar. Mermer parçalarındaki itibarsız yazılar belge olarak fikir yürütmeye, düşünmeye yönelik hiç malzeme vermiyor.

Pehlivanın mezarındaki taş parçaları şüphesiz bir bütünlüğü oluşturmaktadır: hepsinde aynı yazı stili, birbirlerinden şeritle ayrılmış satırların aynı olan aralıkları, ince, yuvarlağımsı kenar süsünün aynı şekli; bazı noktalarda türlü parçalar yazılarının harfleri ile birleşmekte, bu ise taşın ilk bütün halindeki şekli ve ölçüsü hakkında yargıya varmamızı sağlamaktadır. Büyük ihtimal uzunluğu 15 ½ ve eni 9 ½ verşok olmalıdır. Bu mermer parçalarında şöyle okunabilir ifadeler ve cümle parçaları günümüze kadar ulaşmış¹⁷⁴:

حسين اطلن] الغازی الدين و السلطنة مغز الحلقن ابن الحلقن سلطنت [لطنة] الس دار [....
میرزا....

الهجریة سعماية [ز] و احدى سنة فی [در] بها [سن] المح ابو (sic) زنوبهما الله غفر النبوية

“(.) başkent şehirde hakanın hanlık yaptığı devirde, hakanın oğlu, sultanın hakimiyetini ve güvenini şöretlendiren, inanç için savaşan S(ultan Hüseyin Mirza) Ebul-Muh(sin) – (Mirza)-Baha(dır) Peygamberin hicretinden itibaren 901 yılında (Miladi 1495 yılı). Allah onların ikisinin de günahlarını affetsin”

Yazının bu şekilde okunması tarihle çelişmiyor: 901 yılında Timur’un tahtına hakikaten de Sultan Hüseyin Mirza hükmetti, onun oğlu Ebul Muhsin, Merv’in hükümdarıydı¹⁷⁵. Fakat ben bu taşta ne hakkında söylendiğini ve Allah’tan günahlarının affedilmesini isteyen bu iki kişinin kim oldukları hakkında varsayımda bile bulunamıyorum. Bu taş, mezar taşı olmak için aşırı ince ve farklı şekilde; daha

bazen de Ruslar’a atarmış, o küre ise düşmanları öldürerek, bin versten azize geri gelirmiş. Aziz daha hayattayken küre ikiye ayrılmış, fakat aziz onu kendisi yapıştırmış”.

¹⁷⁴ Düz parantezlere kanımca, eksik kalan sözler eklendi.

¹⁷⁵ Yukarıda, 71. s. bkz.

doğrusu bu taş bir zamanlar duvara sabitlenmiş¹⁷⁶ veya herhangi bir binanın yukarısına asılmış olmalı.

Mizrab Şah'ın mezarındaki gri taş parçalarındaki yazı diğer mezar taşlarındaki yazılarda karşılaşılan Farsça şiirinin başını kapsıyor¹⁷⁷ پاکت بروح هر دم فرستم تکبیرمی.... – “Ben her dakikada senin pak ruhuna şan şöhret gönderirim”.

Böylelikle, yerlilerin rivayetlerinin ve çeşitli tarihi bilgilerin yol göstereci ipuçlarının tam olarak olmaması sebebiyle bu mezarların kime ait olduğunu ve onların daha önce herhangi bir anıt – mezar taşı ile işaretlenip sonrasında yıkıldığını hem de şimdiki çit ile değiştirildiğini küçük bir ihtimal dahilinde varsaymak fırsatından tamamen mahrumuz. Yirmili yıllarda yaşlı Mervliler şöhretli pehlivanın mezarı hakkında Fraser'e bahsetmişler. Bu pehlivan 6-7 pud ağırlığı, 70-80 verst uzağa fırlatmış; Bir Pers mühendisi 50'li yıllarda Sultan Sencer mozolesinin yakınında başka bir türbenin de olduğunu not etmiş. O'Donovan 80'li yıllarda Pehlivan Ahmet Tabanca'nın mezarını görmüş. Ben ise 1890 yılında daha önceden çit ile çevrilmiş iki mezar buldum: Pehlivan Ahmet Zamçı ve Hiveli Mizrab Şah'ın mezarlarını. Bu kişiler kim acaba? Tarihi eserlerin ve saf halk rivayetlerinin bu soruyu çözmekte faydası olmadığından, Şeyh Ebu Tahir Tartusi'nin¹⁷⁸ tarihi romanının yardımına bel bağladım. Bu romanda meşhur Abbasi propagandacı Ebu Müslim'in tarihi anlatılıyor. Ebu Müslim adıyla kadim Merv şehrinin kaderinde zaten birçok şey ilişkilidir¹⁷⁹. Öyleki Ahmet Zamçı ve Mizrab Şah bu romanın esas kahramanlarındanmış.

¹⁷⁶ Bazı durumlarda caminin duvarlarına hükümdarın buyruklarının yazılı olduğu taşları sabitlerlermiş. Bkz. Örneğin, Sultan Ebu Said'in 866 y. (1461) buyruğu olan taş Herat'ın merkez camisinde günümüze kadar ulaşmış, Asfizari'de, الجنلت دوضلت , ruk. Bibl. Univ. No:588, L. 231b; *el yazma. Kütüp. Üniv. No:588, Kağıt 231b*).

¹⁷⁷ Aşağıda bkz. Çarlık Murgap Mülkünün ambarındaki B taş/plakasındaki 2. gazel.

¹⁷⁸ *Ebu Tahir Tartusi*'nin beyan ettiği Emir Ebu Müslim hakkındaki rivayet – ابو بروایت مسلم ابو امیر قصة – , Asya müzesinin Farsça el yazması No: 280ae. Ebu Tahir Tartusi (veya Tasusi, hatta Tusi) – meşhur, tarihi romanlarını üreten mucit; üzülsük de onun ne zaman yaşadığı hakkında kesin bir bilgi yok. Bkz. *Mohl, Le livre des rois* (1876) I, preface LXXXVI ve *Dorn, Melanges Asiatiques*, VII, 174, 404. “Emir Ebu Müslim hakkında rivayet” Türkçe tercüme bkz. II, 30 *Flügel*'in el yazmalarının askeri kataloğunda. (Askeri el yazmanın önsözüne göre, “Rivayet” Gazneli sultanı Mahmud'un ısrarlı ricası üzerine kurgulanmış). Bkz. Ayrıca, *Fleischer, Catalogus codicum manuseriptorum orientaliu Bibliotheca Regiae Dresdensis*, s. 6, No: 37.

¹⁷⁹ Yukarıda Arap coğrafyacılarında ve seyyahlarında Merv'in beyanı, bkz. 18. s. ve diğerleri.

Ebu Müslim, Merverudlu Muhtaç tarafından bozguna uğratıldığında, Muhtaç'ın eline Ebu Müslim'in 60 yoldaşı esir düşüyor. Muhtaç, onların 30'unu zincirlemiş, hem de zafer ganimeti olarak Nasr ibn Seyyar'a göndermiş, kalan 30 kişinin ise kulaklarını, burunlarını ve dillerini keserek, çirkin halde develere bindirerek çöle doğru kovmuş ve kaderin cilvesine bırakmış. Bunlardan dördü Harezmi yönüne gitmiş. O zamanlar Davut'un oğlu, Kaysar'ın oğlu, Mamun'un oğlu, İsmayil'in oğlu, İshak'ın oğlu, İlyas'ın oğlu Muhammet Sultan Harzemşah hükümdarıydı. Onun dört yardımcısı varmış ve bütün Harezmi onların arasında pay edilmiş. Dargan şehrinin sınırları bu yardımcılardan birinin yönetimi altındaymış. Onun ismi Mizrab Şah Cihangir Harzemli imiş. O hırslı bir avcıymış. Bir seferinde karaca avlamaya çıktığında o kadar dalmış ki şehirden aşırı uzağa gitmiş ve Ebu Müslim'in bilinçsiz durumda acı çekerek yatan bedbaht haldeki dört taraftarına rastlamış. O, bu insanları soğuk suyla kendilerine getirmiş. Taraftarlar dilleri olmadığı için parmaklarıyla kumun üzerine ve mürekkeple kağıt üzerine başlarına gelenleri anlatmışlar. Mizrab, hizmetlilerine bu dört kişiyi Dargan'a götürmelerini emretmiş, kendisi ise Şah'ı görmek için atını payitaht şehrine, Harezmi'e sürmüştü. Bu olay tam olarak Muharrem ayında gerçekleşmiş ve Hive'de İmam Hüyesin'in yasını tutuyorlarmış: pazarlar ve dükkanlar kapalıymış. Mizrab ayağının tozuyla doğrudan Sultan'ın huzuruna çıkmış ve olan biteni anlatmış.

Hemencecik Şahın danışmanlarının, alimlerin ve bilgelerin katılımıyla büyük bir toplantı yapılmış hem de toplantıya Ali'nin taraftarlarının kaderlerini önceden söyleyen "İshak Kerhi'nin Düzenlemeleri" – کرخر اسحاق احکام adlı çelik ciltli kitap getirilmiş.

Kitabı açmışlar ve okumaya başlamışlar: kitapta tam da Ebu Müslim'in Harezmi civarında yukarıda anılan bozguna uğrayacağı ve Harzemşah Muhammet'in propagandaya yardım edeceği öncesinden yazılıymış.

Harzemşah bu vasiyetten yola çıkarak, hükmettiği yerlerde dört taraftarın bedbaht halde bulunması üzerine Mizrab Şah'ın önderliğinde Ebu Müslim'e yardım göndermiş.

O zamanlardan itibaren de Mizrab Şah ile Ebu Müslim'in arasında yakın ilişkiler başlamış. Ebu Müslim onu öyle bir seviyormuş ve değerini biliyormuş ki, onu kendisinden sonraki varisi, ayrıca da başına bir talihsizlik gelirse onu hareketin önderi olarak atamış.

Romanda Mizrab Şah Müslümanların, daha çok Ali taraftarlarının gayretli koruyucusu olarak gösteriliyor hem de sık sık "Muhammed soyunun pehlivanı" diye adlandırılıyor. Kitabın bir yerinde Mizrab, Harzemşahın kız kardeşi tarafından yeğeni başka bir yerinde ise – baba tarafından kuzeni olarak gösteriliyor. Üzülsek de onun nihai kaderi, yani ölümü ve defnedildiği yer bizim için belirsiz kalıyor, çünkü bizdeki el yazmasında Tartusi'nin romanın sonu bulunmamaktadır.¹⁸⁰

Pehlivan Ahmet Zamçi, yani Zamc'dan olan Ahmet, romanda biraz daha sonra karşımıza çıkıyor.¹⁸¹ İlk başta o, kendisini tanıtmadan Ebu Müslim'in yararına Nasr ibn Seyyar'a karşı oluyor ve her seferinde başa baş yapılan savaştan sonra zor durumdaki Ebu Müslim'e tekrar yardıma gelmek için kimseye hissettirmeden saklanıyor. Ebu Müslim onun marifetine hayran kalarak, kendisini takip etmeyi emrediyor. Savaşlarda Ahmet'in dış görünüşü şöyle: yayan, omuzunda keçeden mont, küreleri fırlatmak için arbaleti ve dizinde sapanı var, içinde küreler bulunan keçeden torbası 5 metrelik sopaya bağlanmış; bunlardan başka da düşmanlara karşı savaşta ve kuşları avlamakta hızlıca kullandığı nefesinin kuvveti ile üfleyerek küreleri fırlattığı ince tüpü varmış. O düşmanlarının yaylarından çıkan okları keçesi ile tutarak keçesini kalkan olarak kullanırmış. Uzun bir zaman iki düşman taraf için de sır olarak kalmış. Bir seferinde savaş öncesinde kendisini Ahmet Ben Zamçi diye tanıtmış. Ahmet rüyasında Ebu Müslim'in öncülük ettiği hareketi korumaya çağrıldığını görmüş. Fakat kendi kimliğini açıklasa da savaş sonrası gizlenmeye devam etmiş. Ebu Müslim ise "keçe giyen" Ahmet'in kim olduğunu bilmediği için üzülmüş. İşte o zaman onun yoldaşlarından biri aşağıdaki bu rivayette anılan Ahmet, o Ahmet olabilir mi acaba diye düşünmeye başlamış.

¹⁸⁰ 273a, 281a, 281b, 283b, 396b, 400b ve diğerleri bkz.

¹⁸¹ 328b kağıttan başlayarak bkz.

Zeyd b. Mihran, Belh hükümdarı olduğu zaman Zamc (زمج) köyünde Muhammet adlı bir fırıncı yaşamış. Fırıncı İmam Muhammet ibn el-Hanife'nin uzaktan akrabası imiş. Onun Ahmet adında bir oğlu varmış. Bir seferinde fırıncının önemli bir işi çıkınca dükkanda kendi yerine oğlunu koymuş. Oğlan müşterinin birine yanlışlıkla altı yanık bir ekmek vermiş. Alıcı – harici imiş – “Ekmeğin altı Ali'nin taraftarlarının suratlarından daha kara imiş” – demiş. Ahmet “Ah köpek seni! Ebu Turab (yani Ali) sana ne kötülük etti de onun taraftarlarına bu kadar sövüp aşağılırsın?” demiş ve eline ekmek bıçağını alarak kalbini kıran adamı öldürmüş. Sonrasında kavga büyümüş – Ahmet yine birkaç hariciyi öldürmüş ve gözden kaybolmuş. 18 sene Zamc'ın ormanlarında saklanmış ve oradan çıkmamış diyorlar. Bu, o Ahmet mi acaba?

Bu rivayeti dinledikten sonra, Ebu Müslim Ahmet'i bulup kendi yanımıza çekmeliyiz, çünkü onun hakkında İmam Muhammet Bekir bana söylemişti – demiş. Sonunda Ahmet'in izini sürerek bulmuşlar: Ahmet ormanda yapraklardan yapılmış kulübede yaşıyormuş. Ahmet orada abdest almış. Ağaç yapraklarının ateşinde düşmanlara attığı topları ve küreleri için kurşun eritirmiş. Ebu Müslim'in hizmetlileri sığınağa geldiklerinde Ahmet, 18 yıldır ormanda saklandığını ve yakınlarda sadece oturmak yerine harekete geçmeye çağıran bir rüya gördüğünü itiraf etmiş. Hizmetliler çeşitli bahanelerle Ahmet'i ormandan çıkarıp, Ebu Müslim'in yanına getirebilmeyi başarmışlar. Ebu Müslim ona yer vererek saygı göstermek istemiş, fakat Ahmet ısrarla reddetmiş ve kendisini inanılmaz derecede mütevazî ve sade göstermiş, yapılan işlere canı gönülden hizmet etmiş. Ahmet, güç ve çeviklik ile düşman güçlerine kayıplar yaşatmış. Bu yüzden Nasır ibn Seyyar, Ahmet'in kellesine 10,000 Merv dinarı vermeyi vaat etmiş. Merv kuşatıldığında¹⁸² kalenin duvarına ilk olarak Ahmet'in

¹⁸² Tartusi'nin sözlerine göre Merv hükümdarı Nasr ibn Sayyar şehri korumak için düşmanlarına nefli kaplar atıyormuş, kaleyi kuşatanlar ise kendilerini yanıcı maddeden korumak için başlarını sirke ve tuzlu suyla sindirilmiş keçe ile dolamışlar. El yazmaları 461b, 462a kağıtlar ve diğerleri. bkz.

Romanda topografik yanlışlıkların olmasına rağmen, Şeyh Tartusi'nin Merv kalesini tarifi, Merv'in bazı kısımlarını ve binalarını, civardaki köyleri anımsamasından bahsetmeden geçilmemeli.

Ebu Müslim'in keşif takımı çeşitli işler sebebi ile Kuşmeyhan'dan Merv'e gidip geliyorlarmış; onlardan biri Merv kapılarına ulaşarak, vaktini mezarlıkta geçirmiş; gecenin ilk nöbetinden sonra o iç kaleye – كهنذر vardı. Kalenin – حصلر – iki kapısı vardı – bunlardan biri .as.nabadın karşısındaydı (لبندلس). ; kğt. 367a “Bas.abad” köyü diye anılıyor, اباد.باس : acaba bunlar aynı şey değiller mi: Bas.nabad?) – ve 260 kule, her birinde mancınık ve metatetik mermiler vardı; kale civarında hendek vardı, hendek kayıksız

takımı merdiven dayamış, kendisi ise duvara çıkan ve şehre giren ilk kahramanlardanmış. Ahmet'in hayran edici acayip bir gücü varmış: onun attığı taş hiçbir iz bırakmadan ağacı delip geçiyormuş.

Evet, Pehlivan Ahmet Zamçi, İmam Muhammet ibn el-Hanife'nin akrabası (mezardaki şeyhin dediği gibi oğlu değildir) böyle biriymiş, çevik bir sapancı ve küre fırlatıcı, bu kürelerin biri de gördüğümüz gibi onun mezarının başucunda duruyor, Ahmet, Ali'nin ve onun soyunun hukuklarının gayretli ve samimi koruyucusudur. Bu hizmetleri için romanın yazarı ona birkaç kez "Horasan'ın Serdarı" diye hitap etmiştir. El yazmamızda Ahmet romanın son sayfasına kadar sağ salim yaşamayı ve Ebu Müslim'e yardım etmeyi sürdürmüştür, bu yüzden onun şöhretli ölümü ve mezarının bulunduğu yer hakkında bir şey söyleyemiyoruz.

Böylelikle, bu ikili mezarımız hakkındaki soru hala belirsiz kalıyor. Tartusi'nin romanı bize sadece meşhur isimleri açıkladı ve Abbasi propagandacısı isimlerin asırlar boyu Merv'de yaşadığını bir kez daha kanıtladı; fakat her zaman onun yanında olan özverili yoldaşlarının yaptıkları hakkındaki hatıra yaşıyor mu acaba? Bu soru hiç aydınlatılmıyor: belki de bizi meşgul eden Ahmet ve Mizrab'ın isimleri, günümüze ulaşan bu romandaki sahip oldukları yerler sadece Harzemşah devrinde aktarılmıştır, Harzemlilerin arasında Tartusi'nin romanı büyük bir başarı kazanmalıydı, çünkü yazar Abbasi hareketinin ve propagandasının başarısındaki ilk sırayı neredeyse Harezme veriyor – Ebu Müslim tarafından başlatılan eylem sadece Harezmlilerin yardımı ile hayata geçirebilirdi.

Açıkça olan tarihi bilgiler, şöhretli kahramanlarımızın romana XVI asırdan geçce kalmadan bu şekilde aktarılmış olmasını tam olarak onaylamamıza fırsat veriyor:

aşılamazdı. Nasr b. Sayyar'ın serveti ve hazinesi kalede toplanmıştı. Kumandanının adı Nasr b. Zurara, Zurara'nın köşkü ana caminin 12 metre uzaklığında idi. 215a kağıdına ve diğerlerine bkz.

Merv ile ilgili bunlar anılıyor: çarşı (kağıt 361a,375a), Nasr'ın sarayının önündeki alan (kağıt 467a), şehir kapıları; Alemdar (kağıt 375a) ve Mahan'ın (Macan'ın ? ملخان پلی دروازه ; s. 132 kıyaslayınız.) sonunda, Nasr oradan kaçmış (kağıt 190b, 466a), kalenin yanında cami ve su havuzu (kağıt 378b), sarrafların hizasında hamam (kağıt 261b; Mukaddasi'de kıyaslayınız. Yukarıda 23. s., "cami sarrafların hizasında). Köyler: Girengi (kağıt 367a), Genigurd (kağıt 218b), Huzan düzlüğü (kağıt 478b), Gincabat veya Gaçabat (kağıt 506a, 506b); Nuh b. Mansur'un rabatı, Serahs'a giden yolda (kağıt 416a), Çahi-Nuh, çölde Kuşmeyhan'dan 7 günlük yolda ve diğerleri.

1566 tarihli kayda göre¹⁸³ Merv kapılarının biri, yani kuzey kapısı “Pehlivan Ahmet’in kapısı “ diye adlandırılmıştır.

Kız Bibi

Bu kahramanların mezarlarının yakınında, güneye doğru eski Müslüman mezarlığı bulunmaktadır. Bu mezarlık Gifari ve Eslami'nin mezarlarının etrafı kadar kapsamlı değil, bu eski Müslüman mezarlığında ayakta kalan bir tek türbe vardır. Türkmenler, bu türbeyi “Kız Bibi” diye adlandırıyorlar (24. Resim). Bu türbe – kerpiçten inşa edilen, çok büyük olmayan bir bina olup, doğu tarafından tek bir girişi vardır. Türbe, neredeyse kare formlu olup, üstü yeteri derecede keskin bir kubbe ile kapanmış, kubbenin kulesine mavi küre sabitlenmiştir. Bir zamanlar türbenin dışı sıvanmış, şimdi ise bazı yerlerinde düşmüş kerpiçler görünmektedir. Girişin sol tarafındaki dış nişe küçük taşlar konmuş – bu taşlar yoldan geçen kimselerin ve dindarların bağışlarıdır. Türbenin içi yarı karanlık, çünkü ışık sadece girişten düşüyor. Duvarlar bazı yerlerinde sıvanmış ve beyazlatılmış, ziyaretçilerin yazıları ve Farsça şiirler ile örtülmüştür. Girişin tam karşısında, batı duvarına doğru mezar konmuş, mezar en sade balçık ile sıvanmış ve mezar taşına yönelik bir iz yoktur. Türbenin “Kız Bibi” adı “Devitsa Boyarışnya” anlamına geliyor ve Türkmenlerin burada herhangi bir kimse de olsa bir kadını defnettiklerini gösteriyor; Hiveli şeyh burada yatanın Cafer Sadık'ın kız kardeşi olduğunu söyledi. Yerlilerin söylediklerinin doğruluğunu ölçmek için elimizde hiçbir bilgi yoktur. Elbette bu mezarlıkta sadece bir kadının değil de başka kadınların da kabirlerinin olması mümkündür, fakat onun halk arasında özel adının olmaması ve sadece saygın, genel, “Devitsa-Boyarışnya” şeklindeki bir adının olması, bu mezarda yatan kadının kendi özel adı olmasa da halk arasında iyi tanınan biri olduğunu gösteriyor.

Bu durum, bize Orta Asya'nın ve İran'ın diğer yerlerindeki benzer hadiseleri hatırlatıyor: “Bibi Hanım'ı – Gospoja Boyarinya”, Semerkant'daki Timur'un eşini hatırlayalım: Tehran'ın eteğinde “Bibi Şahr Banu'yu – Gospaja Boyarynya Goroda” hatırlayalım; o, Tehran şehrinin koruyucu azizesi sayılıyor. Gerb mezarlığının

¹⁸³ Yukarıda 75. s. bkz ve 147, 148 s. kıyalayınız.

bulunduğu yerdeki dağ da aynı ismi taşıyor; kroniklerin “Melike Türkan”, “Türkan Hatun” gibi genel isimlerini hatırlayalım; buna benzer tüm durumlarda saygın olan lakabların ötesinde ya tarihi şahıs ya da halk akidesi ile yaratılmış şahıs durur, fakat onlar özeller, herhangi birşeyden dolayı başkalarından farklı, olağandışı birer ölümlüdürler.

Burada, yani “Kız Bibi”de de Merv halkı tarafından yaratılan yukarıda anlattığımızı benzer bir hayali koruyucu azize ile mi ilgileniyoruz? Eğer tarihe yüzümüzü dönersek, o zamanlar kendisine hayır işleri ile Merv’de şöhret kazandıran ve halkın sonraki sevgisine layık olan sadece bir bilge kadın gösterilebilir – o, altın taraklı meşhur peri değil de, Sultan Sencer’in eşi Türkan Hatun’dur. O, sultanın Oğuzlar tarafından üç yıllık esarete alındığı zaman devlet işlerini yürütmüş, eşinden bir sene daha erken, yani 1156 yılında vefat etmiştir.¹⁸⁴

“Kız Bibi” türbesi kimse tarafından korunmuyor ve Merv’ gelen hiçbir seyyah tarafından anılmıyor.

Kız Kale

Merv’de herhangi bir kimse de olsa bir kadının hatırasının sürdürülmesi ile ilgili anlatılanları, türbenin güneyinin biraz uzağında kalmış ve günümüze kadar ulaşmış “Zamok Devitsy – Kız Kale” adını taşıyan gizemli anıt da söylemektedir (25 resim). Fakat kadının, Merv’in hangi devrinde yaşadığı belirsizdir.

Kız Kale büyük, fakat aynı boyda olmayan yan yana duran iki binadan ibarettir. Binalar eni boyundan uzun – dört köşesinden uzatılmış şekilde, ortalama ölçüsü 7x7 ½ verşok ve 1 ½ verşok kalınlığı olan çığ kerpiçten örülmüştür. Ön taraftaki duvarlar tabana kadar anlattığımız Sultan Kale’nin Şehriyar Ark’ındaki bina gibi, yarım sütunlar dalga dalga dizilmiş¹⁸⁵, fakat yine de bu binalar amaçları dışında kullanılmıştır, çünkü Kız Kalesi’nin içi tamamen başka bir karaktere sahiptir. Onların

¹⁸⁴ *Mirchoudi*, *Historia Seldschukidarum* ed. Vullera, p. 191. Buna rağmen not etmemiz gereken şey, sufilerin biografisinde *Cami*, Merv’de “Bibek” (بيبيك حضرت) adlı hak yolunda olan yaşlı kadın hakkında hatırayı bize bırakmış. Hicri 440 yılında (Miladi 1048) ölen, Ebu Said b. Ebul Heyra devrinde. نغحات الانس , H. 1289, s. 409 bkz.

¹⁸⁵ Yukarıda 119, 121 s. bkz.

çok katlı olduğuna yönelik fikir yürütmek için de dayanağımız var, hatta en alttaki katmanında çıkışlar olmuştur, bunlara yukarıdaki merdivenler çıkmaktadır; çıkışların kemerlerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır, bir kısmı ise çökmüş ve geçitin önünü öyle bir doldurmuş ki bazı yerlerinde önceden olan boşluklar üstten tık tık ederek yankılanan ses ile bulunabilmektedir. Kemerli çıkışlardan binaların küçüğünde daha uzun mesafede geçilebiliyor. Bunlar çok iyi bir şekilde sıvanmışlar ve Türkmen çobanların sıcaktan korunmak için buraya getirdikleri koyun sürülerinin dışkıları ile yavaş yavaş dolmaktadır. Bu anıtlar şuan öyle kötü durumdalardır ki, onların ilk halinin ve planının en azından tahmini bir şekilde restorasyonu zordur. Fakat üst kattaki duvarlar boyunca büyük olmayan, kemerli odalar var gibidir (26. Resim), bunların aşağı giden geçitleri bulunmuştur ve bu en üst kat sadece oturmak için kullanılmıştır; binanın dış girişinin nerede olduğunu saptamak zordur: büyük olan binanın doğu duvarındaki kapısının yakın zamanda Tekeler tarafından delinmiş olması veya çökmesi sebebiyle delik oluşmuş olabilir; diğer taraftan ise bu deliğe asıl giriş olarak da bakılabilir, dış taraftaki bu delik ise tam olarak girişin altındadır; duvarın uzandığı yön boyunca değil de, sadece bu kısımdaki çöp yığını elbette dışarıdan üst kata çıkan merdivenin yıkılmasından dolayı oluşmuş olabilir. Binanın orta kısmının oturmak için olmadığı, duvarında pencerelerin olmamasından da anlaşılmaktadır, – bunlar sadece zemin katının hizasında göze çarpılmaktadırlar. Eğer söylenenler güvenilir veya gerçeğe yakın ise o zaman binaların bütün katlarını kapayan genel bir çatısı olmamıştır. Anıtların dış süsü hakkında konuşmak gerekirse, Şehriyar Ark binası hakkında söylediklerimizin hepsini burada da tekrarlayabiliriz.

“Kız Kalesi”ni ilk planına göre restore etmek zordur fakat restore edilmezse bu tuhaf ve gizemli koca binaların neye yaradıklarını anlamak bir tarafa, onlar hakkında varsayımda bulanmak bile çok zor olur. Onlar, halk arasında dolaşan ve bir ihtimal, sonra konulan isimleri ile bağdaştırılamaz; hem de onlara hisar olarak bakılamaz: hisar için geniş girişlere ne gerek var? (!) Bu durum harabelerde Merv’in okul gibi bir kamu binasını ya da kitap saklanan binayı aramaya, en azından Pers mühendisinin haritasında gösterdiği Sultan Sencer Mozolesi’nin yanındaki herhangi bir türbeyi de aramaya engel olmaktadır. Biz, Pers Mühendisinin not ettiği türbeyi şu ana kadar gözden geçirdiğimiz anıtların arasında bulamadık.

Bu şekildeki tuhaf ve gizemli koca binaların, Müslüman Doğusu'ndaki okullara, medreslere, kütüphanelere, türbelere bir nevi genel olan değişmez örneklerine göre benzerliği daha alakasız olurdu.

Burada daha önce bulunan seyyah Fraser, Merv'de ayakta kalmış “muhteşem cephanelik” hakkında bir şeyler duymuş. Bu bina çığ kerpiçten değil de pişmiş kerpiçtenmiş. Fakat bu cephaneliğin kadim şehirlerin hangisinde bulunduğu belirsiz kalıyor. “Kız Kalesi”ni cephaneliğe veya genel olarak izole olmuş, herkesin ulaşamayacağı herhangi bir şeyi, ihtiyat stoklarını saklamak için amaçlanmış bir binaya benzetmek daha mümkündür.

“Saraydan” biraz uzaklıkta, “Kız Bibinin” yakınında dış karakteri boyunca tamamen aynı olan bina duvarının köşesi günümüze kadar ulaşmıştır.

“Kız Kalesi”nin ve ona benzer binaların eski amacı hakkında daha çözülemeyen ve onların hangi devre ait olabileceği hakkındaki meseleyi bir kenara bırakıp, ön tarafının yarım sütunlu süs stiline göre “Kız Kale”sinin İranda'daki meşhur Radekan kulesine (كان راد ميل) benzer olduğunu söylemeden edemeyeceğim. Kulede kubbenin altından kufi yazımlı hat kalıntıları olan renkli, cilalı çini kuşağı uzanıyor.¹⁸⁶ Birkaç kez anılan Muhammed Hasan Han bu kuleyi ayrıntılı tarif ederek, onun Selçuklu devrine ait olabileceğini not ediyor.¹⁸⁷

İşte, Sultan Kalenin batısında dikkate değer harabelerin hepsi bunlardır. Şimdi, bize Sultan Kale üzerinden Kız Bibi türbesine giden yolda ve onun kuzey baypasında bulunan “Hoca Yusuf Cami”sine gidip görmek kalıyor (27. Resim).

¹⁸⁶ Bazılarının Pehlevice olarak kabul ettiği yazı Bezmanov tarafından akademisyen Dorn için 1860 yılında İran'a yaptığı seyahat sırasında kopyalanmış. Bkz. Akademisyen *B. Dorn*'un **Kafkasya'ya ve Hazar denizinin güney kenarına olan bilimsel seyahati hakkında rapor**, bkz “Trudov Vostoçi. Otdeleniya İmperatorskago Arheolog. Obşestva”, VIII kitaptan ayrı basılan 65 s. Benim bildiğim kadarıyla yazı basılamamış: Dorn kendisinin “Kaspie”sinde (Zapisok İmp. Arheolog. Obşestva'nın XXVI. cildine eklendi), 476-478 s., Radekan minaresinin yazıları için (onlar üç adet) özel araştırma yapma sözü verdi; yukarıdaki yazılarda o minarenin (= acı çekenlerin mezarları) temelini atılmasını ve inşasının tamamlanmasını 407 ve 411 yılları diye okudu (Miladi 1016-1020). Kıyaslayınız. *Melanges Asiatiques*, VI, 255.

¹⁸⁷ الشمس مطلع , I, 172.

Hoca Yusuf Hamedani

Bu bina hiçbir ihtimalde cami değildir, bu bina mezar taşları olmayan eski mezarlıkta yerleşen eklenmiş evleri olan türbedir. Bu mezarlıkta günümüzde de defin işleri yapılmaktadır. Bu anıt, yüksek duvar ile sarılmış büyük olmayan bir avlu olup, onun ortasında kapalı, kerpiçten yapılmış ve balçıkla sıvanmış bir türbe odası vardır. Oda dört tarafından arklar ile açılmış, daha yakın zamanlarda insan boyunda ağaçlardan yapılmış basit bir kafes ile sabitlenmiştir. Bu odada kerpiçten yapılmış ve balçık ile sıvanmış türbenin sandukası vardır. Sanduka, biri diğerine giydirilmiş, basma kumaştan dikilmiş, beyaz ve yeşil renkli iki örtü ile örtülmüştür. Sandukada mezar taş yoktur¹⁸⁸. Odanın duvarının başucundaki diğer mezarları tarif ettiğimizde, daha evvel gördüğümüz gibi, kumaş parçalı üç tane ağaç dikilmiştir. Odanın kuzeydoğu köşesinde odadan yüksek, minareye benzer ek bir yapı vardır, bu yapının yukarı kısmının kerpiç parçacıklarından yapılmış nakış ile süslenmiş olması, bir zamanlar bu parçanın dış görünümünün süsünün daha da eksiksiz olduğunu göstermektedir; aşağıdan bu minareciğe yan taraftaki kapıçıkta dar bir giriş vasıtasıyla girilmektedir ve buradaki çukurda kahramanlık göstererek kerametli – işan* ismini almasalar da Allah'ın sevdiği adına sahip olmak isteyen, gönüllü oruç tutan kimseler oturmaktadırlar; buraya ışık pencereden, hava ise odanın kuzey duvarına çıkarılan borudan gelmektedir. Avlunun kuzey ve batı duvarlarını, eklenen evler oluşturmaktadır: kuzeydeki duvardan avluya bir giriş ve avluya çıkan kemerli odalar vardır, bu odalar sıvanmamış, isle kaplanmış, tente gibilerdir, içlerinde ise sadaka olarak verilen pılı pırtılar vardır, kazanlı soba ise dağınık halde durmaktadır; batıdaki ev ise sahabelerin kabirlerindeki arkatları hatırlatmaktadır: ortada zarar görmüş ve dağılmış, kemerli derin bir ark vardır, onun üstüne büyük olmayan kubbe giydirilmiştir; bu kubbe yakın zamanda beceriksizce düzeltilmiştir; evin kenarlarında iki katlı ark çukurları vardır, çukurun birinde yukarı çıkmak için kerpiç bir merdiven

¹⁸⁸ O'Donovan'ın Hoca Yusuf'un mezarını, daha önce anlattığımız Muhammed'in yoldaşlarının mezarlarına "belli derecede benzer" diye adlandırdığını (yukarıda 106 s.) hatırlatmayı önemli sayıyorum. *Zimmerman*, V glub Azii, 28 s. Yusuf'un taştan mezarı hakkında yazmış, onun üstündeki taşa seyyahın yanındaki yiğit takvayla dokunmuş. Kıyaslayınız. 156. s., bizim mezar taşlarıyla ilgili dip notumuz.

* Türkistan'da "Sufi, keramet sahibi, veli" manalarında, özellikle ulema ve şeyhlere verilen bir unvan.

vardır. Bu arklar içten ve dıştan bir kat sıvanmıştır: bu arklar muhtemelen sıva tabanından tavanına kadar sade ve güzel görünümüydüler. Avluda birkaç tane sıradan mezar vardır, onlarda da basit kil tepelikler bulunuyor. Bazı mezarların üzerine kumaş parçalı çubuklar saplanmış. Büyük ihtimalle burada kerametli zatın naaşına yakın ve ona benzemeye çalışan varlıklı kişiler defnedilmiş.

Türbeler ve eklenmiş evler ile birlikte, avlu, ziyaretçileri ağırlayan evciklerden oluşan bir kasabaya benziyor. İmam Cafer'in mezarındaki bekçinin söylediği gibi İmam Cafer'in mezarında yer bulamayan ziyaretçiler, şifa dileyen hastalar buraya yani Hoca Yusuf camisine geliyorlar. Burada yaşayan Türkmen ailesi tarafından her şey temiz tutuluyor. Örtüler ile saklanan mezar, Hoca Yusuf'un, genel olarak ise halkın ona hitap ettiği gibi – Yusuf Hamedani'nin naaşını kaplıyor. Pehlivan Ahmed'in mezarındaki ihtiyarın söylediği gibi Hoca Yusuf, Sultan Sencer devrinde yaşamış 189. Bunda mümkün olmayan bir şey yok. Hakikaten de gösterilen devirde Merv'de Muhammed hakkındaki hadisleri yaymak ile meşgul olan, dini olarak sağlam bir sofu hayatı sürdürmüş, Burucird'den (Tornberg'in yayınında İbn ül Esir'in yanlış yazdığı gibi) Yusuf b. Eyüp b. Yusuf b. el-Hüseyn b. Yakup Hamedani yaşamış. O, 1140 yılında ölmüş.¹⁹⁰

Ebu Yakup Yusuf b. Eyüp b. Yusuf b. el-Hüseyn b. Vahra-el Hamedani gerçekten de Buzencird'de (Save tarafında Hamedan'dan bir durak uzakta) 440 veya 441 yılında doğmuş (Miladi takvime göre 1048 veya 1049 y). Gençliğinde, 460 yılından sonra Bağdad'a gitmiş ve meşhur şeyh Ebu İshak Şirazi'nin talebelerinden biri olmuş ve onun yönetiminde bir çok ilimleri, özellikle de "fıkıh"ı (hukuk ilmi) ve skolastik dogmatizmi akranlarından daha üstün olacak şekilde gelişerek öğrenmiş. Genç yaşına rağmen geniş bilgileri olduğu ve iyi bir yaşam biçimine sahip olduğu için şeyh onu diğer talebelerinden ayrı tutuyormuş. Peygamber hakkındaki hadisleri, kadı Ebul Hüseyn Muhammet b. Ali b. el-Muhtadi'den, Ebul Ganaim Abd el-Samet b. Ali b. el-Mamun'dan, Ebu Cafer Muhammet b. Ahmet b. Maslami'den ve diğerlerinden

¹⁸⁹ Yukarıda 158. s. bkz., Mollalar ise sn. *Evarniyski*'ye, Putevoditel, 44 s., anlattıklarında Yusuf'un camisine sadece 117 yıllık bir ömür biçimilerdir. Avluda Yusuf'un 3 oğlu ve deve çobanı defnedilmiştir, oğullarının karşısında, özel mezarın altında onun eşi ve onun üstünde (nerede?) hoca Yusuf'un kendisi defnedilmiştir. Mezarın kubbesine azizin şapkası giydirilmiştir (?).

¹⁹⁰ *İbnül Esir*, XI, 53 s.

Semerkant'ta, İsfahan'da dinlemiş hem de duyduğu şeylerin çoğunu yazıya dökmüş. Sonra bunların hepsini bırakmış ve din yolunda vaaz işine yönelmiş, insanları da bu işe çağırmış ve takipçilerini Hak yoluna yönlendirmiş. 515 yılında Bağdat'ta hadisleri yaymak ile meşgul olmuş, hem de meşhur "Nizamiye" medresesinde verdiği vaaz ve nasihatleri ile halkın gözünde başarı kazanmış. Buradan Merv'e taşınmış. Merv'de onun hareketine çoğunlukla Allah'ın hakkı için bu dünya nimetlerinden vazgeçen terki dünya edenler katılmışlar¹⁹¹. Birkaç zaman Herat'da da meşgul olmuş, fakat Merv halkının yoğun talebi yüzünden geri dönmüş; sonra ikinci kez Herat'a göçmüş, fakat ömrünün sonlarına doğru tekrar Merv'e dönmeye karar vermiş ve Herat ile Bağşur arasında Bamin denen bir yerde 535 yılında (1140) hakkın rahmetine kavuşmuş ve aynı yere defnedilmiş. Fakat birkaç zaman sonra naaşını Merv'e taşımışlar. Onun çok meşhur olan mezarı işte burada (است مشهور و است ظاهر مرو در وی مزار). "Tasavvuf", yani mistizimde, Hoca Yusuf sırasına göre şeyh Ebu Ali Farmadi'den zuhur etmiş; aynı zamanda, şeyh olan Abdullah Cüveyni ve Hasan Semnani ile sohbet etmiş diyorlar.¹⁹²

Hoca Yusuf Hamedani Nakşibendi cemaatinin "büyüklerinden" biri sayılıyor, çünkü "bu büyük alimlerden oluşan zincirin başı" ard arda ondan geliyor, onun dördüncü yardımcısı Hoca Abd el-Gucdavani, Muhammet Pares'in eseri (746-822 y.) olan sofuluk ansiklopedisinin "الخطاب فصل" öncülerinden biri olarak hizmet etmiştir.¹⁹³

Esasen, Gucdavani'nin Orta Asya'daki çeşitli eserlerinde saklanıp kalan hikayeleri sayesinde önde gelenlerin-sofuların canlı suretlerini yeterince resimlendirebiliyoruz.¹⁹⁴

¹⁹¹ Bu rabat öyle bir belli olmuş, bu yüzden "Horasan'ın Kabe'si" – كعبة خراسان , adlandırılmıştır. Ruk. Aziyat. Muz. اقليم هفت , No: 603 bc, kğt. 355a bkz.

¹⁹² Sem'ani, الانساب كتاب , 66b, البوزنجردي sözünün ötesinde (onun camisini/manastırını – خانقاه sözü ile de anıyor, الاندقي , kağıt 31b: onun kendisi orada bulunmuş) bkz.; İbn Hallikan, الاعيان وفيات Wüstenfeld baskısı, No: 850, Kahire II, 523; Cami, الانس نفحات , Hint baskısı, 1289 y. G., 241 s.

¹⁹³ Rukop, Universit. Bibl. No: 545 (El yazma. Üniver. Kütüp. No:545.) pass.

¹⁹⁴ Örneğin, Ali b. el-Hüseyin-el-Kaşifi, الحيو شحاتين ر , ruk. Universit. Bibl., No: 203, kağıt 4a-5a; Mirza-Maksud-Dahbidn-Buhari, السالكين مرات (1256-1264 yılları arasında yazılan G.), ruk. Univers. Bibl., No: 596, kağıt 44a ve diğerleri, bkz.; özellikle de Ebu Hafs el-Nasafi'nin Semerkant Tarihinde yazması, aa 574ag veya daha kısa قنديه , Asya Müzesinin el yazması, aa 574 ag), rukop. Univers. Bibl., No: 859, 44-62 s. ve Mir Museyeb Buhari, التواريخ خلاصة (ana kağıtta şöyle; 1261-1280 y. G.; anlaşılın, otopraf, karalama, bitirilmemiş), ruk. Univ. Bibl., No: 854 k. 66a – 74b.

Hoca Yusuf, uzun boylu, sıska, açlıktan ve hak yolundaki sofuluk işinden yana bükük sırtlı imiş; onun uzun tırnakları ve kızıl renkli uzun saçları varmış; saçlarını geceleri özenle tararmış hem de kışın onları neredeyse hiç kesmezmiş; gözlerinde bir kusur varmış ve onu karanlık gecelerde hazırladığı ilaç ve plaster ile tedavi edermiş; nefes darlığından muzdaripmiş ve bu yüzden bedeni sürekli terlermiş, şiddetli baş ağrıları olurmuş, her zaman mülayim ve tebessüm ederek konuşurmuş, – hiçbir zaman bağırarak gülmemiş; onun uzun kollu yünden yapılmış tek bir gömleği varmış, bu gömleği kendisi dikmiş, yıkamış ve eskiyince onarırılmış; küçücük bir sarığı varmış, ayağına ise çoğu zaman sandalet giyermiş, elinde asası olurmuş. Bu asa ona Peygamberin berberi Salman Farisi’den kalmış. Onun genelde yiyeceği, arpa ekmeği veya darı ekmeği, bitki yağı, sirke ve tuz imiş. Kırk günde bir tavuk eti yermiş ve sadece bazen devenin ve koyunun etini yermiş; yemeğini her zaman kendisi hazırlarmış, pazarda pişen şeyleri hiçbir zaman yemezmiş. Yemekten önce ve sonra ellerini yıkarmış, yılda bir kere kırk günlük oruç tutarmış. O çiftçilik ve ayakkabı tamiri ile meşgul olmuş ve Allah’ın ona verdiği her şeyi fukaralara, dullara, yetimlere, ailelerinde ağır hastası olan ziyaretçilerine dağıtırmış; ömründe hiçbir vakit dilencilik yapmamış ve bunu takipçilerine yasaklamış. Hiçbir zaman emlak edinmemiş – onun bütün malı ve mülkü bunlardan ibaret: Kuran, tarak, diş fırçası, namazlık, havlu. Çoğu zaman yayan yürürmüş, ata seyrek binermiş, bindiğinde ise deve veya eşeğe binermiş.

Hamedani mezarları çok ziyaret edermiş, mezarlığa çıplak ayakla girermiş, merhumlara selam vererek, onlar için ayet ve dua okurmuş; Semerkant’da Şah Zinde’nin kabrine içtenlikle gidip gelirmiş. İnsanlar ile ilişkilerinde aşırı mütevazî olurmuş, kendisini çağıran herhangi bir müminin evine gidermiş, “Bir parça lokmayı, nasihati kimseden sakınma!” diyerek perşembe, cuma akşamları ve bayramlarda dostlarına ve tanıdıklarına varırmış. Semerkant’ta yaşarken her yeni ayda mollaları misafirlige çağırırmış ve onlarla şeriat meseleleri ile ilgili tartışmış. Neredeyse tüm hayatı boyunca kimseye minnet etmemiş, bağımsız yaşamış. Hükümdarların, zengin ve vazifeli kişilerin evlerine gitmemiş, fakat yine de onların arasında büyük saygınlığa ve hürmete nail olmuş.

504 yılında (?1110) Sultan Sencer Hoca Yusuf’a, onun hayır duasını almak için yüz tutmuş, bu olay Sencer’in Semerkant şeyhlerine, zengin, vazifeli kişilerine

gönderdiği haber mektubunda anlaşılıyor, Sencer bunları yazmış...”Allah’a vefalı terk-i dünya, Koca Yusuf Hamedani olgunluğa ulaşmış diye duyuluyor, fakat bizim onun yanına gitmeye fırsatımız yok, çünkü Süleyman Şah büyük bir orduyla bize doğru geliyormuş: biz vilayeti bırakıp gidemeyiz. Dervişlerin camisinin giderleri için 50,000 dinar gönderiyoruz. Hoca Yusuf bizim işimiz için Fatiha suresini okumalıdır...”

Hoca hep dua eder ve hiçbir zaman namazını kaçırmazdı, “farzını” yerine getirdikten sonra hep okunan ayetler haricinde de Kuran’ın otuzuncu kısmını okumuş. Semerkant’ta Gatifir mahallesinde¹⁹⁵ yaşadığı evden ana camiye kadar Kuran’ın tamamını, camiden Hoca Hasan Andaki’nin ve Hoca Ahmet Yesevi’nin evine kadar da Kuran’ın otuzuncu kısmını ve “Bakara” suresini okumuş; cami ile dervişlerin barınağının arası 107 adımmış; her adımda o Kuran’ın bir cüzünü okumuş. O, Allah korkusundan sık sık ağlarmış ve dinleyicileri ile gelecekteki hayat hakkında sohbet edermiş. O, bir yerde uzun zaman kalmayı sevmezmiş ve çok seyahat edermiş: Yayan, Mekke’ye 38 kez hacca gitmiş ve çeşitli şehirlerde yaşamış.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Hoca Bağdat’tan Merv’e gelmiş. Burada fakirce bir ev kurarak, biraz yaşamış ve 515 yılında (1121) Maverâünnehir’e gitmiş. Buhara’da çok takipçi edinmiş ve onlar ile “İmalathane havuzundaki” (لب كئثر مسجد در) (مشهورة بخاراست كئثر های از كه كارخانه حوض) camide sohbet edermiş; buradan Semerkant’a geçmiş ve doğrudan, evleri dip dibe olan Gatifir mahallesine yerleşmiş. Hoca, 26 Muharrem 535 yılında vefat etmiş, 95 yıl, bazı bilgilere göre ise 1099 ay ve 26 gün yaşamış.

Ölmeden önce kendi öğrencilerinin arasından izini devam ettirecek dört varis seçmiş – Hoca Abdullah Baraki, Bağdat’a ve Harezmi’ye gittiğinde yanında olan Hoca Ebul Hasan Andaki, Hoca Ahmet Yesevi ve Hoca Abd al Haliki Gucdavani; onlara

¹⁹⁵ Ötümlüleştirme كتاب الانساب Sem’ani’ye göre yapılmış, kağıt 304b, s. v. الغانقرى. Onun anlattığına göre Gatifir – Semerkant’ın büyük ve güzel mahallesidir, ayrıca şehrin içinde bu yer, “Gatifir köprüsünün başladığı yer” olarak adlandırılıyor: هى و غاتفر راسقنطرة له يفال البلد نفس فى بسمرقند موضع غاتفر سريل , Farsça adına da tam olarak şöyle denk geliyor حسنة كبيرة محلة , s. 62.

birlik olmalarını, yasalara sağlam uyarak yaşamayı ve takipçilerine merhametli olmalarını vasiyet etmiş.

Öğle namazını kılarak, ılık su hazırlamalarını ve Kuran'ın belli kısımlarını okumalarını buyurmuş; Abdullah Baraki'ye kendisini yıkamasını, Hoca Hasan'a ise – mezarını hazırlamasını ve kendi yaşadığı eve defnetmesini, cuma camisinde ruhuna ayet okunmasını görev buyurmuş¹⁹⁶. Sonra sessizce Hakk'ın rahmetine kavuşmuş; onun bütün vasiyetleri harfiyen uygulanmış.

Hoca Yusuf Hamedani hayatı boyunca Kuran'ı 10,000 kere okumuş, Allah'ın kelamına, hukuk ilmine, Kuran'ın yorumlanmasına, Peygamber hakkındaki hadislere ait 700 eseri ezbere bilirmiş, 213 şeyh-koca ile sohbet etmiş, 8000 putperesti İslam dinine döndürmüş, günahlarına tevbe edip Hak yoluna düşürdüklerinin sayısı hesaplanamaz bile. Bazıları الساترين منازل , السالكين منازل , الحيات رتبة eserini ve diğerlerini Yusuf'a addediyorlar.¹⁹⁷

Hoca Yusuf'un Merv'de “belli” olan mezarı hakkında Cami'nin bilgisi XV. asra ait olup, tamamıyla inanılmaya layıktır. Sultan Ebu Said devrinde 872 yılında (1469) Cami, dervişlerin cemaatinin meşhur hocası Nakşibendi Übeydullah Ahrar¹⁹⁸ ile görüşmek için Merv'de bulunmuş ve Cami'nin saygı gösterdiği, özellikle de nakşibendiciler tarafından hürmet gösterilen Büyük Yusuf Hamedani'nin mezarında bulunmuş olması şüphesizdir.

Hamedani öldükten sonra hemen kabrinin kamu mezarlığında belirlenmesi mümkündür – bunu Sultan Sencer'in türbesi ile aynı malzemedeki olan yapının ve

¹⁹⁶ Guccavani'nin söylediğine göre Hoca Yusuf, *Semerkant*'ta vefat etmiş ve defnedilmiş. Öğrencileri evini sökmüşler ve tepe yapmışlar (كرديم عمارت وصفه كئشاديم خانها أن). Yazar القند تاريخ Gatifir mahallesinin mezarlarının arasında ilk olarak Yusuf Hamedani'nin türbesini koyuyor. (fakat kıyaslayınız. Univ. kodeksinin 118. kağıdında, yazar iki adaştan bahsediyor: “biri Hoca Ebu Yusuf Hamedani Semerkant'ta Gatifir mahallesinde yatıyor, diğeri ise Şeyh Ebu Yusuf Hamedani Merv'de yatıyor”...). Benim yukarıda gösterdiğim kaynaklarda, Yusuf'un öldüğü ve defnedildiği yer hakkındaki meselede böyle şaşırtıcı uyumsuzluk القند تاريخ , tam da التواريخ خلاصة adlı eserin sahibi Doğulu yazarın gözüne ilişmiş. O bu uyumsuzluğu, Hoca Yusuf'un Herat'tan Merv'e döndüğünde Semerkant'a varıp ve orada ölüp, buradan onun naaşını Merv'e getirilmesini fırsat bilerek düzeltmeye çalışıyor. Bu çalışma السالكين مرآة , السالكين مرآة rivayetlerinden Yusuf'un “rabatını” gören Merv yerlisinin, Sem'ani ve Guccavani'nin القند تاريخ rivayetlerinden Yusuf'un “rabatını” gören Merv yerlisinin, Sem'ani ve Cami'nin asıl nüshada bize ulaşan bilgileri inanmaya daha layıktır.

¹⁹⁷ Eserler hakkındaki bilgiler sadece التواريخ خلاصة alınmıştır ve başka hiç bir kaynakla onaylanmıyor.

¹⁹⁸ Rosenweig, Biographische Notizen über Mawlana Dschami, 17, التواريخ خلاصة, k. 212b.

türbenin kerpici, hem de İmam Cafer'in türbesindeki gibi kerpiç dekorunun olması onaylıyor; bu yüzden de Hoca Yusuf'un mezarında karşılaştığım Türkmen, "caminin" inşasını Arap'ın, Padişah'ın ve Abdullah'ın adına atfederek hata yaptı sanırım; yukarıda anlattığımız gibi binaların dayanaksız şekilde Abdullah Buharalı'ya atfedilmesi ve onun bu bölgenin kurucusu olarak gösterilmesi burada da tekrar karşımıza çıktı. Türbenin yakınında kazılan havuz günümüze kadar ulaşmış.

Hoca Yusuf'un ve Kız Bibi'nin türbelerini incelediğimiz mezarlıklarından hangisinin Merv'in eski mezarlığına uygun olduğunu söylemek zor. Sadece şehrin büyüklüğünden yola çıkarak, Merv'de birkaç mezarlık olduğunu varsayabiliriz, ayrıca Sem'ani'nin "Nesil kitabında" anlattıklarına dayanarak da doğrulayabiliriz. Herhangi bir yolun iki tarafında bulunan böyle mezarlıklardan "birinin" adı daha sık geçiyor, fakat Sem'ani'nin eserinin bizde mevcut olan tek el yazmasında anlamsızca şunlar yazıyor – مسجدان (kğt. 47a), سجدان (kğt. 390a), سجدان (kğt. 46b, 415b), سحلان (kğt. 139a), سجدان (kğt. 315b), سجداب (kağıt 436a) – M.s.c.dan, S.h.dan, – S.c.dan, S.h.lan, S.h.dan, S.h.zab, ve bu yüzden de mezarlığın ismi belirsiz kalıyor. Ayrıca, Merv'in Tuvik mahallesinde kadim bir mezarlığın olduğunu ve Müslümanları ilk kez orada defnetmeye başladıklarını Sem'ani'den biliyoruz.¹⁹⁹

Şaim Kale

Çok sayıda, fakat tekdüze "tepeleri-holmami" ve "kaleleri-krepostyami" olan Merv harabelerinin alanlarını tamamen terk etmeden önce "Şaim Kale" olarak adlandırılan, Gavur Kale'nin güneydoğusunda olan bir yeri göstereyim. Bu yer de bazıları tarafından şehrin kalıntıları olarak sayılıyor. Bu kale – bir verst gibi olan dört köşe olup, balçıktan yapılmış, iyi bir şekilde ayakta kalamamış duvarlar ile çevrilmiş, batı tarafı ile adaşı olan eski Şaim Yap kanalı ile dip dibedir. Onun içi boş ve düz – kadim şehirlere mahsus olan kremli, bina izleri, evlerin tepe ve tümsek şeklindeki izleri yoktur, sadece güneybatı köşesinde yakılan sobaların kalıntıları görünmektedir.

¹⁹⁹ K. 80b, s. v. التويكى Merv'de halk mezarlıklarından başka yerlerde de kabirler vardı, Sem'ani, k. 257a, s. v. الصايغ, "iç şehrin" ortasında, 131 (748) yılında Ebu Müslim tarafından öldürülmüş, taraftarlarının ziyaret ettikleri meşhur hukukçu ve vaazcı Ebu İshak İbrahim b. Meymun el-Sanga'nın mezarının olduğunu not ediyor.

Kalenin bu şekli bize burada kadim şehir ile değil de, bir ihtimal askeri karargah ile ilgilendiğimizi düşünmeyi sağlıyor. Burası belki Gavur Kale'nin yüzeyinde gördüğümüz kerpiç çekirdeğe benzer kuşatma güllerini imal eden askeri karargahtır. Belki de burada 616 yılında (1219) Tuli Han'ın Moğol askerleri durmuştur? Tarihte Şaim Kale'yi kadim şehir olarak, özellikle de Merv harabesi olarak saymak için hiçbir olumlu veri yok. “Şaim Kale” adı, bir ihtimal, “Şahin Kale'den” قلعه شاهين türemiş olabilir, bu ise “krepost tsokola” anlamına geliyor, daha da türetirsek “Şahi Kale” قلعه شاهي , bu da “tsarskaya krepost” anlamına geliyor.

Gavur Kale Kazı Tecrübeleri ve Mezar Taşları

Fırsattan istifade Semerkant'tan Bayram Ali'ye geri döndükten sonra bana sadece büyük olmayan mecburi bir kazı tecrübesi geçirmek kalmıştı: mecburi olarak dediğim – işçilerin ve onlar için gerekli olan suyun yetersizliği içindi; fırsat gereğince ise – gördüğüm kadim harabenin alanı bu kadar büyük olsa dahi orada kazı çalışması için kesinlikle ilgi çekici olan noktayı seçmeye yönelik, doğrusunu söylemek gerekirse sağlam bilgilerim yoktu: sadece varsayımlarla hareket ederek, farkında olmadan, şans eseri herhangi bir tümsekte ilgi çekici bulgularla karşılaşmak veya tam tersi – onlarca tümseği kazarak hiç birşey bulamamaktı.

Sonuçsuz ve verimsiz kazı yapmaktan kendimi sakınmak için tüm dikkatimi sadece kadim şehir harabesi olan Gavur Kale'ye, onun da altı üstü üç tane tepesi olan iç kalesine (yani Erk Kale) verdim ve odaklandım.

Kazıya kremlin ve aynı zamanda bütün harabenin kuzey duvarına yanaşık duran, eni boyundan uzun B tepesiğinden başladım²⁰⁰; onun 31-33 sajen ve 12 arşinden uzun bir yüksekliği vardı. Kazı çalışması kuzeyden doğuya ve batıdan doğuya doğru, merkeze aksi yönde çukur kazılarak yapıldı.

Üst katmanda yumuşak, kilden kapacak parçacıkları ve çömlek kırıkları ile karışmış ½ ve 1 ½ arşin derinliğinde insan göğsüne kadar olan kil heykelciği (35. Resim), oksitlenmiş bronz sikkeleri, çok ince işlenerek kemikten yapılmış ve bir tarafı

²⁰⁰ Yukarıda 113. s. bkz.

yumruk şeklinde sıkılmış el ile biten firketeyi (36. Resim) ve cilalı, yuvarlak boncuk ve efracı 50 sant., ağırlığı 9 fun. 30 zolot. olan pişirilmiş bütün halde olan bir küre bulduk. Bu küre şüphesiz, yukarıda anlattığımız atılmış güllerden birdir.²⁰¹

Sonra, çukurlar derinleştikçe toprak yoğunlaşmaya başladı ve en sonunda taş gibi sertleşip, aletleri zorluyordu ve onları yamultuyordu. Burada farklı ölçülerde farklı şekildeki ve büyüklükte kilden, kaymaktaşından, akik taşından imal edilmiş boncuklar, bronz sikkeler, yüzünde herhangi bir hayvanı resmeden kalas gri taş (37. Resim), taş çekiç, çok sayıda kocaman boyda hayvan dişleri, en küçük ve kaburga boyunca 1 ½ çeyreğe kadar kilden ve taştan olan paralelkenarlı makaralar; 6 arşin 10 verşokluk derinlikten insan kafatasının duvar kemiği bulundu; büyük şeylerden – üstünden ve altından kesilen yumurta formu, ortalama 2 arşin yüksekliği ve ortalama 1 arşin çapı olan beş tane kilden kap, kazı yapılan yerin farklı derinliklerinde bulundu; onların bazıları 3 ¼ çaplı kilden kapaklıydı; tüm kaplar, hatta kapalı kaplar da ağzına kadar kül ve kemik karışımı yoğun çığ toprak ile doldurulmuş. Bu topraktan yapılmış şeylerin arasında 4 arşin 5 verşok yüksekliği olan yuvarlak bir leğen bulundu. İran’da şimdiye kadar kullanılan ve خمره veya تغار adlandırılan bu şeyler de aşırı mütevazi, hiçbir resmi ve süsü olmayan kil dağılıyordu ve tuz buz oluyordu.

Bu tepeciğe tam tersi kremlinin güney duvarındaki C tepeciğinde kuzeyden güneye doğru merkeze kadar 8 arşinden biraz fazla derinlikte çukur kazıldı; tam da yukarıdaki gibi leğen kazılarak çıkarıldı, bunun yanında kömür ve kül birikintisi vardı; küçük şeyler – sikkeler, boncuklar hiç denk gelmedi, fakat kazı çalışmalarının son günü, hayvanların, hatta köpeğin ve kirpinin, iki tane kilden yapılmış figürleri bulundu (38. ve 39. Resimler).²⁰²

Üçüncü kazının yapıldığı tepecik – A tepeciğiydi. A tepesi neredeyse kremlin merkezindeydi, tepeciklerin en yükseğiydi, iç kalenin kendi şaftından da biraz alçaktı. Çukur kazıldığında yerin üstünden demirden ok ucu bulundu; üst katmanda bakır

²⁰¹ 113, 114 s. bkz.

²⁰² Kazı çalışmalarında bulunan ve 35-39. res. gerçek boyutunda gösterilen şeyler İmparator Arkeoloji Komisyonu tarafından İmparator Rusya Tarih Müzesine gönderildi.

sikkeler, kil kap kırıkları ve kırık cam parçaları sıkça denk geldi; kilit ve demir kapı kolu veya kapı menteşesi denk geldi; sonra hiç birşey bulunmamaya başlandı.

Galeri 4 ½ arşin derinleştğinde, onun duvarları kuruyarak ve rüzgar yüzünden incelerek dağılan kısmındaki açıkça görünen oyukları dolduran kum çıkarılmadan, 10x10 yüksekliği ve 2 ½ kalınlığı olan kocaman boyutlardaki levhalardan örülmüş bütün uzunluk boyunca kesintisiz devam eden kerpiç örgüleri çıkarılmış olduğu kesin bir şekilde anlaşıldı.

Burada duvarın olmadığına daha fazla emin olmak için galeriden, ona (yani galeriye) neredeyse dikey olarak 5 arşin uzunluğunda damar kazıldı, fakat sonuç değişmedi – örgü 7-8 arşin uzunluğunca gidiyordu; yer yüzeyinin birkaç yerinde çukurların kazılması da aynı şeyi gösteriyordu.

Böylelikle, tepeciklerin hepsi olmasa da çoğunun üst kısmının çığ kerpiç levhalarla örülü olduğu sonucuna ulaşmak zorunda kaldık. Türkmenler, bir zamanlar burada bir binanın olduğunu söylüyorlar; kap kaçak parçalarından ve 9x9 verşok boyutlu ve 1 ½ verşok kalınlığı olan kerpiçlerden başka bu söylentiye doğrulayan bir alamet bulunamadı; harabenin ve duvarların yönlerinin izleri yok.

Bu son tepecikte kazı tecrübesi sonlandı – genel olarak ortalama günde 18-20 işçi çalıştı ve 10 gün sürdü.

Yerlilerden, Merv harabesinde tesadüfen bulunmuş arkeolojik bulgular hakkında bilgi alabilseydik kazı çalışmalarımız belki daha başarılı olurdu.²⁰³ Fakat böyle bulgular hakkında hiçbir şey duyulmuyordu. Genel olarak, Zakaspi ülkesinin maddi kadimliği hakkında hiçbir bilgi toplayamadım ve bu hadiseyi kendime bu ülkeye bir arkeolog olarak en olmadık zamanda gelmiş olmamla anlatabilirim: burayı yakın zamanda, A. B. Komarov terk etti. Türkmenler onu uyanık arkeolog ve açgözlü koleksiyoner olarak tanıyordular.²⁰⁴

²⁰³ Burada da E. Markova kazı çalışmalarının az olan başarısını bana gönderilen “kaynakların yetersizliği”ne bağlamasının az bile olsa dayanağı yoktur: bu kaynakları, ne Markova’ya ne de yaptıklarıyla ilgili ona materyel verenlere belli değildir. Bu kaynaklar tamamen yeterli oldu ve onlar neredeyse harcanmamış şekilde tarafımda İmparator Arkeolojik Komisyonu’na geri verildi. E. Markov, V Turkmenii. Ruskoe obozreniye, Haziran 1892 y. 461. s.

²⁰⁴ “Novosti”, No:65.

Ülkede olduğum ve dolaştığım vakitte sadece Yolöten'in Pristav'ı* Bay Volkovnikov'dan yakınlarda bir Sarık** tarafından Koyunkuyu'da (Yolöten'den 120 verst) eski bir kuyuyu tamir ederken tesadüfen bulunan 11 gümüş ve 1 bakır yeni Buhara sikkeleri hakkında bir şeyler duydum. Sözü edilen sikkelerden birini örnek olarak Merv idari bölgesinin müdürü Knyaz Bebutov'a götürmüş. Yolöten civarında bulunan altın-gümüş sikkelerinin zengin hazinesi hakkında bahsetmek gerekirse; Sayın Pristav tüm hazineyi Aşkabat'a, ülkenin Pristav'ı A.B. Komarov'a göndermiş.

Merv harabelerinde binaları ve köşkları inşa eden Bayram Ali'deki Murgap Çarlık Mülkü, geniş çaplı işler yaptığı zamanda antikitenin hiçbir kalıntısını açığa çıkarmadıl. Mülk, kendi ambarında sadece Yolöten'in kumluğundan getirilen üç tane Farsça ve Arapça yazılı mezar taşlarını tutuyor. Ben bunların ikisinin kopyalarını kağıda aktardım ve bunlar birkaç satır aşağıda anlatılıyor, üçüncüsü ise yazılar okunmaz ve anlaşılmaz derecede aşınmış.

Bu taşların getirildiği yerlerin belirlenememesinden dolayı bunlar (ikisi de) 1884 yılında P. M. Lessar tarafından, Yusuf Han Vekil durağından (*oba*) Yolöten'e geçtiğinde, Goşa Gümmez'e varmadan gördüğü mezarlıklardan getirilmiş olabilir diye varsaymak mümkündür. Bu mezarlıklarda "günümüze kadar kırılmadan ulaşmış yazıları olan ve İran'da kullanılan" mezar taşları varmış.²⁰⁵

Mezar taşlarının – boyutu, altındaki yaklaşık 1 verşokluk çıkıntıyı saymazsak, 2 arşin 5 ½ verşok uzunluğunda, 5 ½ eninde ve 4 verşok yüksekliğinde olup, – Muhammed Hanapiya'nın mezar taşının kırıkları ile aynı olan çığ grafittendir.²⁰⁶ Taşlar – büyüklüğünden, nakış süsleri ve bunlardaki isimlerden ayrı düşünüldüğünde kesinlikle çift olmalı ve bir zamanlar akrabaların mezarlarında yatmış olmalılar. Bunların bütünlüğü, süsleri, yazılarının sayısı ve yerleşikliği – aynı değildir.

Taş A – bir erkeğin mezarına ait, bütün, sadece altındaki çıkıntıya biraz zarar gelmiş; bu taştaki yazılar çok değil, bunlar sadece başucu ile ayakucu taraflarına ve

* Pristav: yerli emniyetin müdürü **Sarık: bir Türkmen kabilesidir

²⁰⁵ Yugo-zapadnaya Turkmeniya (Güneybatı Türkmenistan), 9. s.

²⁰⁶ Yukarıda 153, 155. s. bkz.

hicretinin ilk yılından itibaren 907. yılın (Miladi 1501 y) Cemazi ayının başında vefat etti.

Ey Allahım! Bırak senin²¹¹ vardığın yer “dünya meskeni” (yani cennet) olsun. Biz her dakika senin pak ruhuna dualarımızı gönderiyoruz.

Sen dünyanın lütufundan – Hakikatten cüda olsan da, binlerce ve binlerce hürmetimiz sana!

Sen yüz yıl mı yaşarsın yoksa bir gün mü – bu taraçadan (kalbi aydınlatan) gitmeli olursun.

Senin ayağına kısmetin (ölümün) dikenini battığı o gün – kaderin eli başıma ölümün kılıcı ile vururdu.

Bu güne kadar benim gözlerim sensiz dünyaya bakmasaydılar – O! Ben (ayakta duruyorum) senin naaşının yanında – benim başıma kül olsun! Ölüm!”

B taşında bunları okuyoruz²¹²:

a) Başucu ve ayakucu taraflarında:

وفات مرحومه مغفوره صالحه مستوره مقبوله || الشريعة شريفه ماما خادجه سلطان بنت مرتضى || الاعظم افتخار
... سالک اطوار || ... محمد بن سيد محمود کاردگر || در تاريخ رجب المرجب سنة تسع و تسعينه || رحمت ايزدى
بجانش باد تمت

b) Üstünde/yüzünde:

الحکم الله تعالى و جل

1. دريغ جان جوانان کُلعدار دريغ * نيك دريغ که هر دم هزار بار دريغ

²¹¹ Bu elbette Allah’a değil de, ölen kişiye ait.

²¹² Bu taşın yazılarında noktalar ile taşın bozulmasından dolayı okunarak anlaşılamayan yerler işaretlendi.

- وزید باد اجل ناکهان زکوی فراق * زباغ عمر فرو رخت نو بهار دریغ²¹³
2. ازجان کُداز دنیا رفی بسوی جنت * ای آرزوی چشم رویت بخواب دیدن
- تکبیر میغرستم هر دم بروح پاکت * تا وقت آنکه باشد مارا بهم رسیدن²¹⁴
3. با هر که عنایت تو همراهی کرد * او بر سر شاهان جهان شاهی کرد
- کردی تو درین جهان بسی لطف و کرم * دانم که دران جهان همین خواهی کرد²¹⁵ الموت
4. بر سر تر بتم ای دوست زمانی بنشین *
 کام جانم که چسین تلغ شد از زهر فراق *²¹⁶
5. ای جان جهان کشته افلاک شدی * یارم توچه کُل بدی که در خاکشدی . الموت
- کُلها همه از خاک برون می آید * یارم توچه کُل بدی که در خاکشدی²¹⁷ الموت
6. همهرا عاقبت کا همین خواهد بود²¹⁸ کغی بالمون

Yani “merhamet edilen, günahı affedilen, dindar, faziletli, ilahi kanundan razı, gururu, sınırlar ile giden, Muhammed’in..... seyit Mahmut’un oğlu, bıçakların ustası büyük Murtaza’nın kızı Mama Hatice Sultan 909 yılında (Miladi 1503) mübarek Recep ayında öldü. Bırak, Allah ona merhamet etsin! Son.

Hakimiyet – Yüce ve Şanlı Allahu Teala’ya!

Yazık! Al yanaklı genç yiğitlerin ruhu, yazık! – sadece bir kere yazık değil, fakat her dakikada bin kere yazık!

²¹³ Ölçü مجتث - - - - | - - - - | - - - - | - - - - .

²¹⁴ Ölçü مضارع - - - - | - - - - | - - - - | - - - - .

²¹⁵ Ölçü رباعی - - - - | - - - - | - - - - .

²¹⁶ Ölçü رمل - - - - | - - - - | - - - - | - - - - .

²¹⁷ Ölçü رباعی - - - - | - - - - | - - - - .

²¹⁸ Ölçü رمل - - - - | - - - - | - - - - | - - - - .

Ayrılık sokağından ölüm rüzgarı esti, - ve ömür bağından yeni baharı götürdü!
Yazık!

Ruhunu eriten dünyadan sen cennete gittin. – O! Gözlerim rüyamda senin yüzünü görme arsuzunda.

Ben birbirimiz ile birleşeceğimiz zamana kadar her dakika senin pak ruhuna dualarımı gönderiyorum.

Senin merhametine sahip olan – dünya hükümdarlarının üzerinden hükümdar oldu.

Sen bu dünyada çok merhamet ve cömertlik ettin, - biliyorum, sen o dünyada da yine bunu yaparsın.

Ey dost, benim mezarımda biraz otur.....

Benim ruhumun ağzı ayrılık zehrinden yana acıdı....

Ey dünyanın ruhu seni gökyüzü öldürdü. – Değerli misafir sen ölünün külü oldun.

Ölüden bütün güller taşa çıkıyor: dost! Sen nasıl bir gülsün ölüye giren?!
Ölüm!

Herkes için ecel böyle sondur. – Ölüm yeterlidir (son hükmünde).”

Bu gazellerden bazıları taşların uzunluğu boyunca giden yan tarafında tekrarlanmış, özellikle de sağdaki 1. gazel ve tam gazel türünde olan 6. yarım beyit:

تا جهان بود چسین خواهد بود * همه را عاقبت کار همین خواهد بود الموت

“Dünya yaratıldığından beri böyle olmuştu, böyle de olacaktır: – herkes için ecel böyle bir sondur. Ölüm.

Sol tarafta 2. gazel tekrarlanmıştır. Bunda ise sadece tek fark var: ilk satırda از جان کُدار دنیا “ruhunu eriten dünyadan” cümlesinin yerine از خاکدان دنیا “dünyanın pislik dolu çukurundan” cümlesi yazılmış.

Neredeyse dört asırlık tarihi olan bu taşların antikite anlamında hiç bir ehemmiyeti yok.

Sonuç

On senedir Ak Padişah* Devletinin idaresinde olan Kadim Merv ve onun yakın çevresinde geçirdiğim neredeyse üç aylık zaman zarfında, dikkatimi çeken tüm malzemeleri bununla bitiriyorum.

Tüm kadim şehirler, ayrı camiler, mezar taşları, kervansaraylar, lafın kıyası antikitenin günümüze kadar ulaşabilmiş tüm anıtları incelendi, yazılarak betimlendi ve ulaşabildiğim tarihi bilgilere dayanarak anlatıldı, halk rivayetlerine bağlı olan bilgiler ise özenle anlatıldı.

Bu araştırmaya dayanarak sadece Kadim Merv’e değil, tüm Zakaspi ülkesine ve hatta bir taraftan Türkistan’ı da içeren genel düşüncelerimi söylemek istiyorum.

Benim arkeolojik seferim geç kalınmış bir seferdi: ülkeye barışın ve huzurun getirilmesi, Zakaspi demiryolunun inşası, yeni yolların yapılması, isteyen herkese bu ülkeye özgürce gelme fırsatı verdi ve aynı zamanda, merhametsiz olan zaman ile tabiat, altı yılda burada olan tarihi hayatın kalıntılarını büyük ölçüde değiştirmiş: bazı anıtlar farklı nedenlerle tamamen yok edilmiş, diğerleri ise farklı niyetler ile harap edilmişler.²¹⁹

²¹⁹ Aşkabat’tan 10 verstlik uzaklıkta bulunan Anev’deki caminin harap edildiği gibi, onun çinili astarının bir parçası kasten ayrılarak meşhur bir misafire hediye olarak verilmiş; Semerkant’ta Timur’un ve onun varislerinin türbelerinin zenginliği ve sanatkarlığı muhteşem olan süslerinin merhametsizce çirkin hale getirildiği gibi; onların şimdiye kadar tam, doğru, ilmi olan bir tasfiri yok, fotoğrafları ise kütüphanelerde kullanılmadan tutuluyor. Bu anıtlara en büyük zararı ise pazarlardaki çocuklar veriyor. Onlar Semerkant’a gelenlere şehri ve yerli antikiteyi göstermek için hizmetlerini ısrarla teklif ediyorlar; az bir ücret karşılığında da istenilen anıtın çiniden yapılmış süs parçasını getirebiliyorlar. Timurlenk’in

Bu yüzden, arkeolojik bulguların tesadüfen bulunmasına bel bağlayarak, aynı zamanda keşfedilen elle tutulur nesnelere, uygun ilmi kuruluşlara doğrudan ulaştırılmak için sürekli gözetim altında tutulmalıdır.

Ülkede büyük veya küçük boyutlarda kazı çalışmalarına başlamadan ve yerin bağırsaklarını aralamadan önce, onun üzerinde ayakta kalanlar hakkında ilgilenilmelidir – şehirlerin harabelerinin ve anıtlarının ilim için korunması ve geleceğe ulaşmasını sağlamak için olan dertleniş, onların fotoğraflarını çekmek, resimlerini çizmek, yazıların ve planların kağıt üzerine izlerini almak ve onların yanına yalın, fakat dürüstlikle yapılan tasvirleri ve açıklamaları eklemeyi kapsamalıdır.

Bununla birlikte, Zakaspi'nin antikitesini tarihi-coğrafi yönden mümkün olduğu kadar tam anlamıyla öğrenmek zaruridir. Bunun sadece arkeoloji için değil, bizim Doğumuz'da kaderinde parlak bir gelecek yazılan bu ülkenin günümüz gelişimi için de büyük bir önemi vardır.

Benim inancıma göre bu, günümüzdeki arkeolojinin Zakaspi ülkesindeki tek vazifesidir. Bu vazifenin yerine getirilmesi ise gelecekteki ilmi denetçilerini birçok sonuçsuz çalışmalardan ve düşüncelerden kurtaracaktır. Bu vazifenin gerçekleştirilmesi ise meraklı seyyahların, bu antikiteye ilgisiz amatörlerin, ilim adamlarının ve hem ülkenin eğitimli başkanlarının hem de çalışanlarının elindedir.

mezarında dindar, haşin ve merhametsiz mollaları ise ruble için meşhur nefrit parçalarını baltayla parçalayarak veriyorlar. Bu nefrit parçacıkları işlenerek yüzüğe konuyor, o yüzükler ise sonra uğurlu tılsım diye takılıyor. Cidden, böyle talanların sonu getirilemiyor mu?

*Eserin Rusça aslında bu ifade “Белый Царь - Bely Tsar” olarak geçmektedir. Aynı zamanda Türkistan coğrafyasında Rus Çar'ına “Ak Padişah” denmekteydi.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇ UNSURLU MERV ŞEHİRİ

Kadim Merv şehri farklı dönemlere ait toplam dört kaleden, yani surlu şehirden oluşmaktadır. Bunlar yapılış tarihine göre sırasıyla Erk Kale, Gavur Kale, Sultan Kale ve farklı dönemlere ait iki kalenin birleşmesiyle oluşan Abdullah Han ile Bayram Ali Han Kaleleri'dir. Konumuz itibari ile bu kalelerden sadece ilk üçü, kronolojik sırada ele alınacaktır.

Yapılan incelemelere dayanarak oluşturulan Merv'in şehir yapısının haritasına bakıldığında, şehrin üst üste katman halinde değil de yan yana, hatta batıya ve güneybatıya doğru büyüdüğü görülmektedir.²²⁰

2.1. Erk Kale: Kühendiz

Erk Kale veya Erke-Tepe diye adlandırılan şehir, Merv şehrinin en eski yerleşim yapısıdır. Erk Kale 20 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Duvarları ve inşaat materyali kerpiçten olan Erk Kale, yüksek bir tepede yerleşmektedir. Erk Kale'nin duvarları 20 metreye ulaşmaktadır.²²¹ Erk Kale'nin tek giriş kapısı vardır, bu kapı güneye, sonradan inşa edilen Gavur Kale'ye açılmaktadır. Selevki döneminden erken İslam dönemine kadar Erk Kale, Selevkiler'in inşa ettiği doğrusal duvar ile çevrilmiştir ve Antiohya Margiana şehrinin iç kalesi haline gelmiştir.²²² Ayrıca bu şehir, Ahameniş Devletinin Baktriya Satraplığına bağlı olan Margiana'nın idare merkezi olmuştur.²²³ Erk Kale Merv'deki İslam şehir modelinin ilk unsurudur, yani kühendizi, iç kalesidir. Kühendiz'in kökeni Pehlevice olan "kohen" kelimesidir ve Türkçeye "köhne" olarak geçmiştir.²²⁴ Erk Kale'nin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Makedonyalı İskender'in doğuya çıktığı seferde, M.Ö. 329 yılında Ahameniş İmparatoru III. Darius'u mağlup ettikten sonra bahsi geçen bu bölgede

²²⁰ O. Г. Большаков, Приложение К «Сочинениям» Академика В. В. Бартольда (карты и планы); Haritaya bkz. Ek:5, s. 124., bkz.

²²¹ Georgina Herrmann, V. M. Masson and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project Preliminary Report on the First Season (1992)", *Iran*, Vol. 31, No. 1, 1993, s. 40.

²²² *A.e.*, s. 41

²²³ Mesut Can, *a.g.e.*, s. 46.

²²⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, *a.g.e.*, s. 87.

İskenderiye'yi kurduğu bilinmektedir.²²⁵ Sonraları yapılan kazı çalışmaları sonucunda Erk Kale'nin Ahameniş döneminin öncesinde de var olduğu saptanmıştır.²²⁶ Bu da Erk Kale'nin ne kadar eski olduğunu göstermektedir.

Merv'in ilk dönemleri ile ilgili bilgi eksikliği vardır. Bu yüzden Merv'in Ahameniş, Selevki, Part ve Sasani dönemleri tam olarak bilinmemektedir. Asırlar sonra İslam biliminin, özellikle de coğrafya yazımının gelişimi ile bu eksiklik bolluğa dönüşmüştür. Bölgeyi gören Arap alimleri bize Merv'in tarifini ve duydukları rivayetleri nakletmişlerdir.

Merv'in şehir yapısı ile ilgili ilk geniş bilgiyi veren coğrafyacı, X. asır seyyahı İstahri'dir.²²⁷ Ona göre eski kale, kühendiz (Erk Kale) efsanevi Pers hükümdarı Tahmuras tarafından inşa edilmiştir.²²⁸ Yine aynı bilgiyi yazarı belli olmayan "Hudud el-Alem" kitabında da görmek mümkündür.²²⁹ Tahmuras'ın Erk Kale'yi inşa ettirmesiyle ilgili Ahmet Tusi'nin "Kitabu's-Şekli-I-Kutta" eserinde şu rivayet nakledilmektedir "...Merv'i bin kişi yardımıyla Tahmuras inşa etmiş, ve yiyecek pazarı kurmuş. Her gece her işçiye yemek için bir dirhem vermiş. Sonraki gün kralın hazinesine bin dirhem giriyormuş. Böylelikle Merv'in inşasına bin dirhemden fazla harcanmamış. Kremli de orada inşa etmiş. Ve İndostan'da dağın tepesine Uk adlı şehri kurmuş..."²³⁰ Mukaddesi (Makdisi), Yakut el-Hamevi ve Zekeriya Kazvini de aynı görüşü paylaşmaktadırlar.²³¹

Diğer bir görüş birliği ise Merv'in kurucusu olarak sadece Makedonyalı İskender'i gösterenler tarafından sağlanmıştır.²³² Buradaki fark şudur; daha önce belirttiğimiz seyyahların Merv'in ilk kurucusu olarak Tahmuras'ı gösterirken,

²²⁵ Manu P. Sobti. "Urban Metamorphosis and Change in Central Asian Cities after the Arab Invasions", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Georgia Institute of Technology, 2005., s. 255

²²⁶ Georgina Herrmann, "Early and medieval Merv: a tale of three cities", **PROCEEDINGS-BRITISH ACADEMY**, Vol. 94, 1997, s. 8.

²²⁷ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 18.

²²⁸ İstahri, **a.g.e.**, s. 224.

²²⁹ V. Minorsky, **Hudud al- Alam**, London, Oxford University Press, 1937, s. 105

²³⁰ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 32; Öwez Gündogdyew Orazpolat Ekäyev, **a.g.e.**, s. 6-7.

²³¹ Mesut Can, **a.g.e.**, s. 51.

²³² **A.e.**, s. 52.

diğerlerinin ise Makedonyalı İskender’i eski şehrin (Gavur Kale) kurucusu olarak göstermeleridir. Ne yazık ki Erk Kale ile ilgili bildiklerimiz bu bilgilerle sınırlıdır.

Daha önce de bahsedildiği gibi Merv’in ilk arkeolojik kazı çalışması, çevirisini yaptığımız V. A. Jukovski tarafından 1894 yılında yapılmıştır. Prof. Jukovski elinde olan olanaklardan dolayı kazı çalışmalarını Erk Kale’de belirlediği üç tepede yapmıştır. Jukovski²³³, aynı şekilde Schmidt, Erk Kale ve Gavur Kale’yi Sasani mirası olarak varsaymaktadır.²³⁴ Bunun nedeni şüphesiz o devirde tarihlendirme metodunun olmamasıdır. Radyokarbon tarihlendirme metodu 1949’da uygulamaya sunulmuştur.²³⁵ Yalnız bu metodun uygulanması da kesin bir sonuç vermeyebilir. Çünkü bahsi geçen kale surlarının zamanla restore edilmiş ve yıkılan kısımlarının tekrar yapılmış olması ihtimal dâhilindedir. Bu sebeplerden dolayı arkeologların kazı sonucu bulmuş oldukları çanak çömleklere, sikkelere ve terakota figürlerine dayanarak varsaydıkları dönemler gerçeğe daha yakın olabilmektedir.

Modern anlamda arkeolojik kazı ise IMP adında yürütülen arkeolojik çalışmalardır. Bu çalışmalar sonucunda Erk Kale’nin Ahameniş dönemi öncesine ait olduğu anlaşılmıştır. Bu raporlara göre Erk Kale, ilk “şehir”, M.Ö. VI. asırda Ahameniş Perslerinin ya da muhtemelen onların öncüleri olan Medes’in gelişiyile aynı döneme denk gelen bir zamanda kurulmuştur.²³⁶

Erk Kale’de Part ve Sasani (Şapur II, Varahran IV, Yazdigerd I, Yazdigerd II) dönemlerine ait sikkeler bulunmuştur.²³⁷ Ayrıca Roma İmparatorluğuna ait iki adet sikke de buluntular arasındadır. Bunlardan biri Justinian I dönemine ait²³⁸ diğeri ise IV. veya V. asra ait ve kondisyonu kötü olan Roma sikkesidir.²³⁹ Yine Erk Kale’de

²³³ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 193

²³⁴ Hubert Schmidt, **a.g.e.**, s. 197

²³⁵ Mustafa Özbakan, Radyokarbon Tarihlendirme Metodu, (Çevrimiçi) http://tayproject.org/downloads/14C_MO.pdf, 24.07.2018.

²³⁶ Georgina Herrmann, **a.g.e.**, s. 8.

²³⁷ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994)", **Iran**, Vol. 33, No. 1, 1995, s. 36.

²³⁸ Hubert Schmidt, **a.g.e.**, s. 196

²³⁹ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, "The international Merv Project preliminary report on the second season (1993)", **Iran**, Vol. 32, No. 1, 1994, s. 66.

VI-VII. asra ait Pehlevi dilinde yazılmış muhasebe evrakı ile kişi isimlerinin yazılı olduğu bir iş belgesi bulunmuştur.²⁴⁰

Erk Kale'deki arkeobotani araştırmaları neticesinde toprakta ve diğer farklı alanlarda yakılmış pamuk, arpa, buğday ve mercimek gibi tohumlar bulunmuştur. Bunlar arasında en çok elde edilen buluntu pamuk tohumudur.²⁴¹ Bu buluntu, Antik Merv'in bölgede tekstil endüstrisinin öncülerinden biri olduğu düşünüldüğünde hiç de şaşırtmamaktadır. Sonraki dönemlerde ise Merv pamuğu, özellikle ortaçağ Müslüman memleketlerinde çok meşhur olmuştur.

Tarihi kaynaklara göre Erk Kale VIII. asırda iç kale olarak kullanımını sürdürmüş, sonrasında ise terk edilmiştir.²⁴²

2.2. Gavur Kale: Şehristan

Gubr Kila, Köllet Gebba ve Kafirlerin Hisarı diye de adlandırılan Gavur Kale²⁴³, Erk Kale'yi içine alan ve ikisi birlikte alındığında günümüzde 340 hektarlık bir alanı kaplayan, şekli ile nizami bir kareyi andıran Merv şehrinin en eski ikinci kalesi, surlu şehridir. Şehrin duvarlarının yüksekliği 12 metreyi bulmaktadır.²⁴⁴ İslam fethi öncesi Merv'in merkezi bu kaleydi ve Merv'in fethinden sonraki birkaç asır boyunca şehrin merkezi olmayı sürdürmüştür.

Gavur Kale'yi Makendonyalı İskender'in kurduğu rivayet edilir. Grekler bölgeye geldikleri zaman burada sadece yerleşik bir toplum değil, ayrıca gelişkin şekilde tarımla uğraşan kırsal bir toplum bulmuşlardır.²⁴⁵ Bu kaynaklar İskender'in Asya seferinde on iki veya on üç şehir kurduğunu, bu şehirlerden birinin ise Merv

²⁴⁰ "The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994)", Vol. 33, 1995, s. 36-37

²⁴¹ "The international Merv Project preliminary report on the second season (1993)", Vol. 32, 1994, s. 72.

²⁴² Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The international Merv Project preliminary report on the seventh season (1998)", **Iran**, Vol. 37, 1999, s. 21.

²⁴³ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 114

²⁴⁴ Georgina Herrmann, V. M. Masson and Kakamurad Kurbansakhatov, **a.g.e.**, s. 41.

²⁴⁵ A. Yakubovski, "Merv", **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s. 773.

olduğunu aktarmaktadırlar.²⁴⁶ Hatta halk arasında buraya İskender Kale denilmiştir.²⁴⁷ Plinius, “Doğa Tarihi” adlı eserinde bu “Helenistik” kentin kurucusunu Makedonyalı İskender olarak göstermektedir.²⁴⁸ Bazı İslam alimleri de Zülkarneyn olarak adlandırdıkları Makedonyalı İskender’i şehrin kurucusu olarak göstermektedirler.²⁴⁹ Bir diğer bilgiye göre ise şehir, İskender’in komutanlarından biri olan Selevkos’un oğlu Antioh Soter tarafından inşa edilmiştir.²⁵⁰ Böylelikle Erk Kale, Helenistik kent olan Gavur Kale’nin iç kalesi, kühendizi olmuştur.

Antioh Soter, şehri duvar ile çevreleyerek burada “Antiohya Margiana”yı kurmuştur. Strabo’nun yazdığına göre Antioh Soter buradaki düzlüğün verimliliğine hayret etmiş ve 1500 stadyum ölçüsünde şehri çevreleyecek sur inşa edilmesini emretmiş. Buradaki toprak şarap üretmek için uygunmuş, bazı üzüm asmaları çok kalınmış, hatta iki kişi onları zor kucaklayabilirmiş.²⁵¹ Antioh’un inşa ettiği bu görkemli surlar günümüze kadar sağlam bir şekilde kalamamıştır.

Gavur Kale’nin güneyinde bulunan ilk duvar M. Ö. III. asrın ikinci çeyreğine aittir.²⁵² Bu ilk duvar 10 m. yüksekliğinde, tabanı 6 m. ve üstü 1.5 m. enindedir. Duvar kerpiçten inşa edilmiştir. Bu helenistik duvar Part döneminde daha sağlam ikinci bir duvar ile değiştirilmiştir. Bu ikinci duvar pakşa* ve kerpiçten yapılmıştır. Yine Part dönemine (M. S. I-II. asır) ait üçüncü duvar, ikinci duvarın önüne inşa edilmiştir ve bu duvar da pakşa ile kerpiçten yapılmıştır.²⁵³

Erk Kale’de olduğu gibi Gavur Kale’de yapılan kazı çalışmalarında, Part ve Sasani (Şapur I, Şapur II, Şapur III, Yazdigerd I, Yazdigerd II, Varahran IV, Peroz,

²⁴⁶ Mesut Can, **a.g.e.**, s. 52.

²⁴⁷ Edmund O'Donovan, **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkés of Merv**, Vol. 2, New York, G.P. Putnam's Sons, 1883, s. 249.

²⁴⁸ Unesco, “State Historical and Cultural Park: Ancient Merv”, 1999, s. 9.

²⁴⁹ Mesut Can, **a.g.e.**, s. 48.

²⁵⁰ Georgina Herrmann, **a.g.e.**, s. 10

²⁵¹ V. A. Jukovski, **a.g.e.**, s. 4; Strabo, **a.g.e.**, s. 279.

²⁵² Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project Preliminary Report on the Eighth Season (1999)", **Iran**, Vol. 38, No. 1, 2000, s. 12.

* Pakşa: sıkıştırılmış balçıktan yapılan yapı malzemesidir.

²⁵³ "The international Merv project preliminary report on the ninth year (2000)", Vol. 39, 2001, s 15-18.

Hüsrev I) dönemlerine ve bunların dışında da Greko-Baktriyan dönemine ait sikkeler bulunmuştur.²⁵⁴

Gavur Kale'nin merkezinde yapılan kazı çalışmalarında ocak kalıntıları bulunmuştur. Ocak kalıntılarının yanında endüstri amaçlı olarak kullanıldığı düşünülen bir bina olduğu ve buranın bir çeşit endüstri bölgesi olduğu düşünülmüştür. Arkeoloji raporlarına göre bu ocaklar çelik imalatı için kullanılmıştır. Bilindiği gibi İslam sonrası silah üretiminde Horasan bölgesi önemli bir yere sahiptir.²⁵⁵ El-Kindi, Nişapur, Merv, Herat ve Belh gibi büyük Horasan şehirlerinin çelik imalatı merkezi olduğundan bahsetmiştir. Biruni ise kişisel tecrübelerine dayanarak, Merv'e has bir çelik üretme metodu hakkında yazmıştır.²⁵⁶

Gavur Kale'nin güneydoğusunda Budist stupası açığa çıkarılmıştır. Bu stupanın başta M.S. I-II. asırda yapıldığı düşünülmüş; fakat etrafında bulunan ostrakon* ve sikkeler stupanın IV. asra veya sonrasına ait olabileceğini, en azından mevcut kompleksin VI. asrın ikinci yarısına ait olabileceğini göstermiştir.²⁵⁷

Gavur Kale, isminden anlaşılacağı gibi İslamiyet öncesi dini inanışları işaret etmektedir. Gavur Kale'ye "Gabar Kale" de denilmektedir. "Gabar", "Gebr" kavramıyla alakalıdır, çünkü "Gebr" Mecusiliği benimseyen kişiler için kullanılan bir kelimedir.²⁵⁸ Merv Nasturilik, Budizm ve Mecusilik için tarihi bir merkez olduğundan Merv'in ilk yapılarında Hristiyanlık ve Mecusilik izleri taşıyan yapıların olduğunu söylemek doğru olur. Merv, Orta Asya'da Nasturi metropolitliği haline gelmiştir.

²⁵⁴ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994)", Vol. 33, 1995, s. 4; IMP, Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project: preliminary report on the fifth season (1996)", Vol. 35, 1997, s. 9.

²⁵⁵ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994)", Vol. 33, 1995, s. 33

²⁵⁶ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project: preliminary report on the fifth season (1996)", Vol. 35, 1997, s. 12.

*Ostrakon: üzerinde yazı olan kırık çömlek parçacıktır.

²⁵⁷ Georgina Herrmann, V. M. Masson and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project Preliminary Report on the First Season (1992)", Vol. 31, 1993, s. 43.

²⁵⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 90.

Kadim Merv'in, Erk Kale'nin 15 km. dışarısında "Harabe Köşk" olarak adlandırılan kilise kalıntlarına rastlanmıştır.²⁵⁹

Yapılan kazılar sonucu Gavur Kale'deki M.Ö. III. asra irtibatlanan buluntuların daha sık olması sebebi ile Gavur Kale'nin, Erk Kale'nin rabatı olarak ortaya çıktığı ve sonrasında gelişerek, ayrı bir yapıya dönüştüğü iddialar arasındadır.²⁶⁰

Gavur Kale'de doğudan batıya ve güneyden kuzeye doğru iki ana yolun geçtiği arkeolojik raporda söylenmektedir. Buna göre caddeler şehri dört parçaya bölmektedir.²⁶¹

Horasan'ın İslam fetihleri Hz. Ömer devrinde başlamıştır. Merv'in fethi ise 651 yılında Hz. Osman devrinde olmuştur. Fethin ardından Merv, askeri ve idari merkez haline gelmiştir. İslam öncesi devirlerde pazar yeri şehir merkezinin dışında kurulmaktaydı.²⁶² İslam'ın bölgeye gelmesi ile getirdiği yenilik, pazarı kalenin içine alması, aynı zamanda şehrin merkezine cami (veya türbe-cami ikilisi), kapalı çarşı vs. inşa ederek "Medine" veya "Şehristan" diye adlandırılan şehir unsurunu kurmalarındır.

Gavur Kale'nin merkezinde ve kuzeybatı tarafı yakınında, IX-X. asırdan XII. asır arası döneme ait olan cami ve kireç kurutmak veya çömlek pişirmek için kullanılan iki katmanlı bir fırın bulunmuştur.²⁶³ Bulunan bu cami İslam fethinden sonra Araplar'ın Merv'de inşa ettikleri ilk camidir. Bu cami, şehristanın belirleyici bir unsuru olan "Beni Mahan" camisidir.²⁶⁴ Beni Mahan camisi, Gavur Kale'nin merkezinin kuzey batısında bulunmaktadır. Caminin, Merv merzubanları tarafından 2.200.000 dirhemlik bir haraç karşılığında anlaşma yoluyla VII. asırda fetheden Abdullah b. Amir dönemine ait olduğu düşünülmektedir²⁶⁵. Arkeolojik çalışmalar, ortaya çıkarılan cami kalıntılarını daha sonraki dönemlere ilişkilendirse de bu cami

²⁵⁹ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, **a.g.e.**, s. 68.

²⁶⁰ V. M. Masson, "Merv, the "Soul of Kings, in World History", **Iran**, Vol. 29, 1991, s. 181.

²⁶¹ Georgina Herrmann, V. M. Masson and Kakamurad Kurbansakhatov, **a.g.e.**, s. 41.

²⁶² Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-NARŞAHÎ, **Târîh-i Buhârâ**, Çev. Erkan Göksu, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Ankara, Türk Tarih Kurumu 2013, s. 81., bkz.: 217. dipnot.

²⁶³ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994)", Vol. 33, 1995, s. 33.

²⁶⁴ İstahri, **a.g.e.**, s. 224.

²⁶⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, s. 221.

zamanla tahrip olmuş ve sonrasında büyük ölçekte bir tamir görmüş olabilir. İstahri eserinde Beni Mahan camisinin terk edilerek, şehrin dışında, Macan'da yeni bir cami inşa edildiğinden bahsetmektedir.²⁶⁶ İstahri'nin Merv'i X. asırda ziyaret ettiği düşünüldüğünde, Beni Mahan Cami'nin İslam Merv'inin erken dönemlerine ait olduğunu düşünmek daha makuldür.

Gavur Kale'nin dört kapısı vardır. Orta Çağ coğrafyacılarının bahsettiği Sincan, Balin ve Dermuşkan kapıları Gavur Kale ile ilişkilendirilmektedir. Bu kaynaklarda Babu Sincan olarak geçen kapı, Gavur Kale'nin doğusunda, Babu Balin kapısı güneyinde ve Dermuşkan kapısı ise kuzeyinde bulunmaktadır.²⁶⁷ Dördüncü kapı, O. G. Bolşakov'un V. V. Bartold'un çalışmalarını referans alarak çizdiği haritasına göre Rabad'ın Kapısıdır.²⁶⁸

İslam fethinden sonra şehir yavaş yavaş batıya doğru kaymaya başlamıştır ve daha IX. asırda Gavur Kale'nin batı kapısına cami, pazar ve idari binaların taşınmasıyla yeni bir şehir kurulmaya başlanmıştır.²⁶⁹ Gavur Kale'nin terk edilmesi de bu süreçlerden sonra olmuştur.

2.3. Sultan Kale: Yeni Şehristan

Sultan Kale diye adlandırılan üçüncü surlu şehir Orta Çağ Merv şehridir. Bu kale Erk Kale ve Gavur Kale'nin batısında bulunmaktadır. Sultan Kale 400 hektarlık bir alanı kaplamaktadır, etrafı birkaç katmanlı kerpiç ve pakşadan yapılmış surlarla çevrilmiştir.²⁷⁰ Gavur Kale'nin batı tarafında, Macan kanalı kıyısında oluşan yeni rabad, zamanla büyüyerek Merv'in bir sonraki şehri haline gelmiştir. Bu yeni şehrin oluşması ile şehir merkezi olan Gavur Kale terk edilmeye başlanmış ve Gavur Kale, bir endüstri merkezine özellikle de çelik üretim merkezine dönüşmüştür.²⁷¹ Sultan

²⁶⁶ İstahri, **a.g.e.**, s. s. 224.

²⁶⁷ V. V. Barthold, **Сочинения**, s. 179.

²⁶⁸ Harita için; Ek:5 s. 124 bkz.

²⁶⁹ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The international Merv Project preliminary report on the seventh season (1998)", **Iran**, Vol. 37, 1999, s. 21.

²⁷⁰ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994)", **Iran**, Vol. 33, No. 1, 1995, s. 56.

²⁷¹ Georgina Herrmann, "Early and medieval Merv: a tale of three cities", **PROCEEDINGS-BRITISH ACADEMY**, Vol. 94, 1997, s. 22.

Kale ismi ise Selçuklu Sultanlarına dayanmaktadır. Bu Ortaçağ Merv'i, Sultan Melik Şah zamanında surlarla çevrilmiştir. Şehrin etrafını çeviren bu duvarlar 12.300 adımlık büyüklüktedir. İncelenen bazı kaynaklar, Sultan Kale'nin ilk surlarının Çağrı Bey zamanında inşa edilmeye başlanıldığını ama Melikşah zamanında bitirildiğini yazmaktadır.²⁷²

Sultan Kale'nin duvarları Gavur Kale'de olduğu gibi nizami değildir. Sultan Kale'nin doğu ve batı duvarları kabaca düzgündür, güney ve kuzey duvarları daha düzensizdir.²⁷³ Bunun sebebi de organik bir büyüme modeli ile şekillenmesidir.²⁷⁴ Şehrin kuzeydoğu köşesinde Şehriyar Ark olarak bilinen bir hisar vardır. 400 hektarlık duvarla sarılmış Sultan Kale ayrıca kuzeyde 120 hektarlık ve güneyde 110 hektarlık ek yerleşkeyle çevrilidir. Sultan Kale'nin duvarları muhtemelen iç kaleden (Şehriyar Ark) önce inşa edilmiştir.²⁷⁵ Sultan Kale, Razik ve Hurmuzferre kanalları arasında bulunmaktadır. Bu iki kanal, Arapların bölgeye gelmesinden önce de bulunmaktaydı. Bu yüzden kanalları taşımak yerine şehir duvarlarını sulama sistemine göre inşa etmek daha makul olmuştur. Şehir duvarlarında, yaklaşık 189 tanesi günümüze ulaşan toplam 244 tane kule vardır. Bu kuleler şehrin doğu ve batı duvarında 25-30 m., güney ve kuzey duvarında ise 15-25 m. aralıklarla inşa edilmiştir.²⁷⁶ Sultan Kale, 20-25 m. genişliğinde ve 5 m. derinliğinde hendek ile çevrilmiştir.²⁷⁷

XI-XII. asırlar arası pakşa blokları ile inşa edilen Sultan Kale'nin surları 2 aşamalı bir tahkimat geçirmiştir. Birincil tahkimatı oluşturan duvarların yapısındaki incelik, ikincil tahkimattaki "fausse braire"* bölümleri ile giderilmeye çalışılmıştır. İkincil tahkimat sayesinde oluşan savunma yapısı sayesinde duvarlara mancınık dahi yerleştirilebilmiştir ki bu olgu Moğolların Merv'in istilasında ihtiyatlı davranmasına

²⁷² M. Mämmedov, **Gadymy Merw we Beýik Seljuklar Zamanynyň Binagärlik Medeniýeti**, Türkmen Döwlet Neşriyat Gullugy, Aşgabat, 2011, s. 26-27.

²⁷³ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project: preliminary report on the sixth season (1997)", **Iran**, Vol. 36, 1998, s. 68

²⁷⁴ Georgina Herrmann, **a.g.e.**, s. 22.

²⁷⁵ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project: preliminary report on the fifth season (1996)", **Iran**, Vol. 35, No. 1, 1997, s. 22.

²⁷⁶ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, **a.g.e.**, s. 68.

²⁷⁷ **A.e.**, s. 69.

*Fausse braire: surun ana duvarlarının dışında bulunan bir savunma duvarıdır. Ana duvarlardan daha düşük bir yüksekliğe sahiptir.

sebeplere olmuştur. Yine de bu tahkimatlar Sultan Kale'nin duvarlarının yıkılmasına engel olamamıştır. Bunun sebeplerini şu şekilde özetleyebiliriz: Duvarların inşa edilmesindeki temel güdü, kuşatma karşılığı bir önlem amacıyla değildir; göçebelerin saldırılarına engel olmaya yöneliktir. Selçuklu Mervi döneminde yaşanan “Selçuklu Barışı” ciddi bir militer tehlikeyi doğurmamıştır. Buna rağmen Selçuklu sultanlarının kabirlerinin bulunduğu, başkentliğini yaptığı ve sultanların şehri olarak anılan Sultan Kale'nin surlarının geçirmiş olduğu ikinci tahkimatın sebebi prestij olgusuna bağlayabiliriz. Ayrıca “Moğol Tehlikesi” doğduğu zaman kuşatmaya karşı surların yeniden tahkim edilmesi için yeterli olanak ve zaman olmamıştır.²⁷⁸

Sultan Kale'nin dört kapısı vardır. Bunlar Alemdar, Kuşmeyhen, Firuzi ve Şehristan kapılarıdır. Hz. Muhammed'in alemdarı olan Büreyde ve Gifari'nin kabirlerine baktığı için “alemdar” diye isimlendirilen Alemdar Kapısı, Sultan Kale'nin güneyinde yerleşmektedir ve bu kapı Herat'a götürmektedir. Kuşmeyhen kapısı Sultan Kale'nin kuzey kapısıdır ve kuzeyde bulunan Kuşmeyhen adlı yerleşim yerinden ismini almaktadır. Çünkü bu kapı Kuşmeyhen'e çıkmaktadır ve Horezm'e götürmektedir. Şehrin batı kapısı Firuzi kapısıdır. Bu kapı Serahs ve Abiverd'e götürmektedir. Arkeolojik çalışma sonucu bu kapının kuleli bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkarılmıştır.²⁷⁹ Dördüncü kapı ise Sultan Kale'nin doğu kapısı olan Şehristan Kapısı'dır. Burası “Derveze-i Şehristan” şeklinde zikredilmektedir.²⁸⁰

Merv, Selçuklu hâkimiyetine girdiğinde Kadim Merv rabadının çevresi surlarla çevrilmiş ve adına Sultan Kale denilmiştir. Sultan Kale'deki bu iskanlaşmanın Selçuklulardan önce başladığı aşikardır. Ebu Müslim döneminde Sultan Kale için yeni bir şehirleşme planlanmıştır. Bu dönemde Macan'ın kenarına hükümet merkezi, cami ve pazar inşa edilmiştir.²⁸¹ Aynı zamanda Gavur Kale'de olan şehristan Sultan Kale'ye taşınmıştır. Sarayın olduğu Şehriyar Ark ile Sultan Sencer'in türbesi bu bölgede olduğu için Selçukluların Merv'de ilk yerleştikleri bölgeyi Sultan Kale olarak

²⁷⁸ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson “The international Merv project preliminary report on the ninth year (2000)”, Iran, Vol. 39, 2001, s. 38-41.

²⁷⁹ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, **a.g.e.**, s. 69

²⁸⁰ V. V. Bartold, **Сочинения**, Moskova, Hayka, 1966, s. 182

²⁸¹ İstahri, **Ülkelerin Yolları**, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2015, s. 224; Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, **a.g.e.**, s. 69

nitelendirmek doğrudur. Sultan Sencer'in hayattayken kendi türbesini inşa ettirmesi ve bu türbenin imarının yanında medrese ve camiden oluşan bir bütünlüğün varlığı bize bir aile mezarlığı izlenimi vermektedir. Dolayısıyla Merv'de defnedildikleri bilinen Çağrı Bey ile Alp Arslan'ın mezarının burada olması muhtemeldir.²⁸²

Sultan Sencer, kuzeydoğu yönündeki düzensiz alanı, Şehriyar Ark'ı yani "Kraliyet İç Kalesi"ni oluşturmak için kapatmıştır. Bu iç kale kabaca üçgen planında ve 775x400 m ölçülerindedir.²⁸³ Şehriyar Ark 20-30 metre aralıklı, yarı dairesel kuleler ile savunulmuştur. Toplamda 80 kule olduğu düşünülmektedir. Bu kulelerin 72 tanesi günümüze ulaşmıştır. Şehriyar Ark'ın güney ve kuzey duvarları aşırı derecede hasar görmüştür, güney duvarı 60 m. haricinde neredeyse tamamen yok olmuştur.²⁸⁴

Şehriyar Ark'ın çevrelediği alan bazı önemli yapıları içermektedir. Bunlardan en önemlisi geç dönemde Selçuklu sarayı olduğu düşünülen ama muhtemelen erken dönem yapısı olan büyük yapı yakınındaki idari bir bina ya da depo olduğuna dair muhtelif yorumlarda bulunulan oluklu duvarlı köşktür.²⁸⁵ Bina, doğu-batı yönünde 33 m. ve kuzey-güney yönünde 24 m. uzunluğundadır. En iyi korunmuş kısmı, günümüzdeki toprak seviyesinden 2.5 m. yükseklikte kalmış olan doğu ucudur.²⁸⁶ Ayrıca Şehriyar Ark'ın içinde iyi korunmuş, alçak tepe şeklinde höyükler bulunmaktadır. Bu höyükler, duvarların iç kesimlerini ayakta tutan niş kalıntılarıyla ikiye bölünmüş tek, uzun, tonozlu bir odadan ibaret bir köşkün olağandışı ve küçük bir modelini içeriyorlar.²⁸⁷ Şehriyar Ark, Sultan Sencer zamanında yapılmıştır ve içindeki tüm yapılar onun devri ile ilişkilidir. Binanın kerpiç çöküntüsündeki materyallere göre IX-XII. asır stiline ait çömlek kalıntıları vardır.²⁸⁸ Şehriyar Ark'ta

²⁸² Mehmet Mahfuz Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 104.

²⁸³ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project: preliminary report on the fifth season (1996)", Iran, Vol. 35, 1997, s. 2.

²⁸⁴ **a.e.**, s. 20.

²⁸⁵ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project: preliminary report on the fourth season (1995)", Vol. 34, 1996, s. 17.

²⁸⁶ **A.e.**, s. 18.

²⁸⁷ Georgina Herrmann, **a.g.e.**, s.33.

²⁸⁸ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The international Merv Project preliminary report on the seventh season (1998)", **Iran**, Vol. 37, 1999, s. 17.

İslam Mervi dönemine ait kavanoz, geniş ağızlı oyulmuş testi, sürahi, ibrik, oyma eşyalar vs. bulunmuştur.²⁸⁹

Kadim Merv harabelerinin güneydoğusunda Şaim Kale adlı bir surlu yapının kalıntıları bulunmaktadır. Şaim Kale Selçuklu Karargahı olarak varsayılmaktadır, fakat yapılış tarihi kesin olarak belli değildir. Burada bulunan seramik kalıntılarına dayanarak Şaim Kale'nin, İslam'ın Merv'e gelişinden sonra kurulduğu düşünülmektedir.²⁹⁰

Arkeobotanik araştırmaları sonucunda Sultan Kale'de buğday, arpa, anız, darı tohumları, ayrıca üzüm, kavun, şeftali gibi meyve tohumlarının izlerine rastlanmıştır.²⁹¹ Sultan Kale'de Merv'in İslam dönemi çömlekçiliğine ışık tutmak için de kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu kazılarda erken Abbasi-Semani (IX-X. asırlar), Selçuklu (XI-XII. asırlar), Harzemşah (XII. asrın sonu ve XIII. Asrın başı), Moğol (XIII. asrın başı ve XIV. asrın ortası) ve Timur dönemlerine ait seramik parçaları bulunmuştur.²⁹² Sultan Kale'nin kuzey duvarında yapılan kazı sonucu 900 tanesi analize uygun, toplamda 3000 çanak-çömlek kırığı bulunmuştur. Bu kırık parçalar XI. asra aittir. Literatürdeki kanı, duvarların ilk katmanının ya da boş duvarın Sultan Melikşah döneminde inşa edildiğine dairdir.²⁹³ Bulgular da bu kanıyı güçlendirmektedir.

Sultan Kale'de Part (Mitridat II), Abbasi, Harzemşah (Tekeş) dönemine ait ve dönemi tespit edilemeyen birçok sikke bulunmuştur.²⁹⁴

²⁸⁹ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project Preliminary Report on the Eighth Season (1999)", *Iran*, Vol. 38, No. 1, 2000, s. 18-19.

²⁹⁰ Georgina Herrmann and Kakamurad Kurbansakhatov, "The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994)", *Iran*, Vol. 33, 1995, s. 57.

²⁹¹ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The International Merv Project: preliminary report on the sixth season (1997)", *Iran*, Vol. 36, 1998, s. 72.

²⁹² *A.e.*, s. 73.

²⁹³ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The international Merv Project preliminary report on the seventh season (1998)", *Iran*, Vol. 37, 1999, s. 22.

²⁹⁴ Georgina Herrmann, Kakamurad Kurbansakhatov and St John Simpson, "The international Merv project preliminary report on the ninth year (2000)", *Iran*, Vol. 39, No. 1, 2001, s. 27-30.

2.4. Ribat

Ribatlar, çoğu zaman sınırlarda, stratejik önemi olan başlıca yerlerde kurulmuştur. Ribat, binaları surlarla çevrilmiş, içinde cami, hamam ve ahır bulunan askeri birliktir. Ribat gönüllü askerlerin toplandığı bir merkezdir. Bu askerlere “murabit” denmektedir.²⁹⁵ Ribat, surlarla çevrilmiş binaları, silah depoları ile birlikte işaret kulesini içine alan bir bütündür.²⁹⁶

Maveraünnehir ve İran’daki ribatlar, ticari ve ulaşım yollarını korumak, akınları ve talanları engellemek, Müslümanlığı kabul etmemiş tebaanın isyanlarına karşı önlem almak için garnizon olarak kullanılıyordu. Merv’de ve Semerkand’da daha VIII. asırda ribatlar yapıldığı, yine bu asırda Abbasi İmparatorluğunun Horasan ve Maveraünnehir’de ribatların inşasına büyük önem verdiği ve Horasan valiliğinde bulunan Fadl b. Yahya’nın mescitler ve ribatlar yaptırmak ile şöhret kazandığı bilinmektedir.²⁹⁷ İbn Hallikan’a göre sadece Maveraünnehir’de 10.000 ribat kurulmuştur.²⁹⁸

Ribat X. asırdan itibaren “hanakah” tabiri ile nitelendirilmiştir.²⁹⁹ Bu tabir İslam’ın tehdit edilmediği şark coğrafyasında tasavvufun artması ile kullanılmaya başlanmıştır. Bu zamanda ribatın kullanım amacı değişmiştir. Ribatlar zamanla tekke haline gelmiştir. Ribatlar daha sonra “kervansaray, han, menzil” gibi isimlerle adlandırılan hayır ve emniyet kurumlarına dönüşmüştür. Kervansarayların köklü bir medeniyet unsuru olarak yer almaya başladığı, en yaygın şekilde ve en tipik örneklerinin vücut bulduğu dönem Selçuklu dönemidir.³⁰⁰ Selçuklu devrinde çok sayıda ribat yapılmıştır. Ribatların genel olarak kullanımı ve evrimi; askeri garnizon, ticari ve ulaşım yollarını korumaya ve iç kontrolü sağlamaya yönelik karakol, kervansaray, medrese ve tekke şeklinde olmuştur.³⁰¹

²⁹⁵ Fuat Köprülü, "Vakfa ait Tarihi İstilahlar: Ribat", **Vakıflar dergisi**, II, Vol. 1942, s. 101-121 s. 269.

²⁹⁶ Georges Marçais, “Ribat”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 9, s. 734.

²⁹⁷ Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 270-271

²⁹⁸ **A.e.** s. 268.

²⁹⁹ **A.e.**, s. 273

³⁰⁰ Selami Sönmez, "Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribatlar) Fonksiyonları", **KKEFD/JOFKEF**, Vol. No. 15, 2007, s. 276

³⁰¹ Fuat Köprülü, **a.g.e.**, s. 274-277.

Mukaddesi ve İbn Funduk gibi Orta Çağ seyyahları, inşa tarihini belirtmedikleri bazı ribatlardan bahsetmektedirler. Bunlar Merv ve Amül arasındaki “Ribat Hadid”, Amül ve Merv arasındaki “Ribat Baris” ve Merv-Amül civarında bulunan “Ribat Nasrak” ribatlarıdır. Bunların dışında Merv’de Abdullah İbnü’l-Mübarek’in (Ribat İbnü’l-Mübarek) iki adet ribat inşa ettirdiği bilinmektedir.³⁰² Bu ribat yatılı eğitim veren bir medreseye benzemektedir.³⁰³

Merv’deki bir diğer ribat ise Mukaddesi’nin bahsettiği, Merv’den Serahs’a giden yol üzerinde bulunan “Ribat Kabr el-Hüseyin” ribatıdır.³⁰⁴ Merv’de bulunan diğer ribatların daha çok tekke amaçlı kullanıldığını görmek mümkündür. Bunlar Yusuf el-Hamedani, Ribatu’s-Sultani, Ya’kub es-Sufi, Ribatu Ebubekir eş-Şerabi ve Muhaddisler ribatlarıdır.³⁰⁵

³⁰² Recep Uslu, **a.g.e.**, s. 150

³⁰³ Mehmet Mahfuz Söylemez, **a.g.e.**, s. 295.

³⁰⁴ **A.e.**, s. 295.

³⁰⁵ **A.e.**, s. 296-297.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

3.1. Eserin Değerlendirmesi

Türkolog V. V. Barthold'un, Merv ile ilgili kaleme aldığı çalışmada Prof. Jukovski'nin eserinden yararlandığı açık bir şekilde görülmektedir. Barthold, bu eserin dönemin Rus ve Avrupa akademisinde neredeyse hiç kullanılmadığını belirtmektedir. Jukovski'nin 1894 yılında yazdığı eserinden sonra Guy Le Strange'in 1905 yılında yayımladığı "Doğu Hilafetinin Memleketleri" adlı eserinde bulunan Yakut'un Merv kütüphaneleri hakkında aktardıklarının çevirisinde, Barbier de Meynard'ın yaptığı hatayı tekrarlamıştır. Fakat Meynard'ın yaptığı bu hata Jukovski'nin eserinde düzeltilmiştir. Arkeolog Dr. Schmidt 1904 yılında yaptığı çalışmada, Gavur Kale'nin tarihini ele alırken kazı çalışmalarında bulunduğu sikkelere dayanarak şehri tarihlendirmeye çalışmaktadır ve Jukovski'nin eserinde Gavur Kalenin tarihini, Merv ile ilgili tarihi ve coğrafi kaynaklara dayanacak şekilde daha ayrıntılı ele aldığından hiç bahsetmemektedir. Ayrıca Jukovski'nin eseri sayesinde Arap yazarlarının Merv sulama sistemi hakkında aktardıkları değerli bilgiler ortaya çıkmıştır.³⁰⁶

Yaptığı çalışmada Jukovski'nin eserini değerlendiren Barthold'e göre Jukovski, Arap coğrafyacılarının kesin ve belirgin bir şekilde yerleşmiş coğrafi terimlerini anlaşılır ve tutarlı olarak vermemiştir.³⁰⁷ Jukovski, İstahri'yi tercüme ederken "beled" ve "medine" kelimelerinin kullanımındaki farka dikkat etmemiştir ve dolayısıyla Mukaddesi'nin "rabad" kelimesini "medine" anlamında kullanıldığı şeklinde akıl almaz bir varsayımda bulunmuştur.³⁰⁸ Bunların sonucunda da Macan, Hurmuzferre ve Es'adi el-Horasani kanallarını Gavur Kale'ye yerleştirmiştir. Yine aynı nedenlerden dolayı coğrafyacıların verdiği çoğu bilgiyi Gavur Kale ile bağdaştırmıştır.

³⁰⁶ V. V. Bartold, **a.g.e.**, s. 172-173.

³⁰⁷ **A.e.**, s. s. 173; 1) مدينة – Medine (Şehristan); 2) قهندز – Kühendiz (İç kale); 3) روض – Rabad (Dış Mahalle); 4) بلد – Beled (Kent ve dış mahalleleri); 5) رستاق – Rustak (Köyler grubu)

³⁰⁸ **A.e.**, s. 174.

Barthold, Jukovski'ye "Şehristan Kapısı"nın (Babu Medine ve Derveze-i Şehristan) konumu hakkında da eleştiri getirmektedir. Barthold'e göre Jukovski Şehristan Kapısını, Gavur Kale'nin doğusuna konumlandırarak yanlış yerleştirmiştir. Bunun sebebini ise Jukovski'nin, Ortaçağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde Gavur Kale'nin terk edilmesini ve Sultan Kale'yi Ortaçağ Merv şehri olarak gördüğünü belirtmesine rağmen Moğolların Merv istilası hakkında aktarılan bilgileri Jukovski'nin yanlış yorumlamasında görmektedir. Barthold'e göre eğer Şehristan Kapısı Gavur Kale'de bulunuyor olsaydı; Moğollar saldırıyı bu kapının bulunduğu taraftan gerçekleştirmezlerdi. Sonuç olarak Barthold, bahsi geçen kapıları Sultan Kale'nin batı tarafına yerleştirmektedir.³⁰⁹ Ayrıca Barthold "Der Muşkan Kapısı" ifadesi yerine "Nik Kapısı" ifadesini kullanmaktadır.³¹⁰ Barthold'un bu değerlendirmeleri daha sonra Merv'de yapılan arkeoloji çalışmaları tarafından da desteklenmektedir.

Barthold'un Merv ile ilgili yazdığı çalışmanın Gurban Hüseyinov tarafından yapılan Türkçe tercümesi³¹¹ hakkında belirtilmesi gereken hususlar vardır. Tercümede göze çarpan hatalar mevcuttur. Tercümenin 210. sayfasında Barthold'un sözünü ettiği coğrafi terimlerden üçüncüsü "Ribad" olarak yazılmıştır fakat bu terim orijinalinde "Rabad" olarak geçmektedir. Zira ribat askeri bir kurum olmasına karşın rabat şehrin bir bölümünü ifade eden terimdir.³¹² Tercümenin 211. Sayfasında bulunan "... geniş anlamda kent'e (ribad)..." cümlesindeki "ribad" ifadesi orijinalinde "بلد" (beled) olarak geçmektedir, bu sebepten dolayı bütün paragrafta "beled" olması gereken yerler "ribad" olarak nakledilmiştir. Aynı paragrafta "... ribad kelimesi değil medine kelimesi kullanılmıştır..." ifadesi "...medine kelimesi değil beled kelimesi kullanılmıştır..." şeklinde olmalıdır. Barthold'un eserinde şehirle ilgili bilgiler aktarılırken sık olarak "цидатель" terimi kullanılmıştır; tercümede ise bu terim "kale" olarak geçmektedir. Fakat "цидатель" terimi "iç kale" olarak tercüme edilmelidir. Tercümenin 214. sayfasında "kalenin sağında" diye tercüme edilen kısım orijinalde "как раз вправо от кремля" olarak geçmektedir. Bu ifadenin tercümesi "tam da kremlin sağında" şeklinde olmalıdır. Barthold burada Jukovski'ye atıf yapmıştır ve bu

³⁰⁹ A.e., s. 188-189.

³¹⁰ A.e., s. 178.

³¹¹ Gurban Hüseyinov, a.g.e.

³¹² Bu konu hakkında detaylı açıklama ikinci bölümün dördüncü alt başlığında yapılmıştır, s. 105. bkz.

iki alimin eserlerinde “кремль” (kreml) kelimesi özellikle belirtilmiştir. Kreml, “iç kale” yani Merv’in iç kalesi olan “Erk Kale” için kullanılmıştır. Tercümenin 215. sayfasında “... Ebu Müslim döneminde şehir pazarlarının...” diye geçen ifade – “...Ebu Müslim döneminden önce de olan şehir pazarlarının...” şeklinde olmalıdır. Tercümenin 215. sayfasında “... birinin surlardaki zaafı gösterince...” ifadesindeki “zaaf” kullanımı hatalıdır. Çünkü orijinalde “брешь” kelimesi geçmektedir ve bu da “delik, boşluk” anlamına gelmektedir, “zaaf” kelimesi yakın olsa da tercüme açısından gerekli vurguyu verememektedir. Tercümenin 216. sayfasında “işlemeli penceresi” ifadesi hatalı bir çeviridir. Orijinalde “решетчатое окно” olarak geçen bu ifadeyi “kafesli pencere” olarak çevirmek gerekmektedir. Tercümenin 217. sayfasında “... medine kelimesine değil beled kelimesini kullanır...” ifadesi – “... beled kelimesi değil medine kelimesini kullanır” şeklinde olmalıdır; 218. sayfada “... Hakan’ın bulunduğu yeri ve...” ifadesi – “Yöneticinin ikamet yeri ve...” olmalıdır. “Hakan”, Arapların “Kağan” için kullandıkları bir unvandır ve Türk, Moğol ve Çin hükümdarları için kullanılmıştır.³¹³ Dönem itibariyle Merv’in bir “Hakan”ı olamayacağından dolayı bu şekilde çevrilmesi uygun değildir. Tercümenin 219. sayfasında “... “sur”lardaki boşluklardan yararlanılarak...” ifadesi – “sur”lardaki yarıklardan yararlanılarak...” şeklinde olmalıdır, çünkü orijinalde “пролом” olarak geçen bu ifade “yarık, kırık” anlamına gelmektedir. Tercümenin 221. sayfasında “... Varsayımlardan birine göre...” ifadesindeki “varsayım” kelimesi orijinalinde “версия” olarak geçmekte ve bu da “versiyon, yorum” anlamına gelmektedir. Aynı sayfada “... oradaki türbeye (akt)...” ifadesindeki “türbe” kelimesi orijinalde “свод” olarak geçmektedir. Bu kelimenin mimari literatürde karşılığı “tonoz”dur. Barthold bu kelimeyi kasıtlı kullanmıştır. Yine tercümedeki aynı paragrafın devamında ikinci “versiyondan” bahsederken, Barthold “наус” ifadesini kullanmıştır. “Naus” gayrimüslimlerin defnedildikleri yer anlamına gelmektedir. Son olarak tercümenin 224. sayfasında “... Aşabat’ın kuzeyinde Ahalteki...” ifadesindeki “Ahalteki”, “Ahal-Teke” olmalıdır. “Teke”, Ahal ve Mary vilayetinde yaşamakta olan Türkmen kabilesidir.

³¹³ Aydın Taneri, “Han”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 15, s. 518.

Bu hususlar belirtilmediği takdirde, bahsettiğimiz tercümeden faydalanmak isteyen araştırmacı Barthold'u muhtemelen yanlış anlayacaktır. Rusça kaynaklara erişimi olmayan araştırmacıların eseri yanlış anlayıp, başka türlü yorumlamaları için bu hususları belirtmek zorunda kalınmıştır. Bu tercüme çerçevesinde vurgulamaya çalıştığımız yanlışlıklar, önemli gördüğümüz yanlışlıklardır. Bahsettiğimiz tercüme okuduğumuzda, Barthold'un Jukovski'ye ağır eleştiriler getirdiği algısı oluşmaktadır. Fakat Barthold, aslında Jukovski'yi övmekte ve takdir etmektedir. Kanaatimizce Barthold'un çalışması tekrardan gözden geçirilerek tercüme edilmelidir. Çünkü bahsettiğimiz tercüme detaylı bir şekilde incelendiğinde daha fazla çeviri hatalarını görmek mümkündür.

3.2. Türk-İslam Şehri olarak Merv

İslamiyet, her dinde olduğu gibi fert üzerine yükümlülükler koyarak belirli bir yaşam tarzının sürdürülmesini öngörmüştür. Yükümlülükler dayanarak belirli olan bu yaşam tarzı elbette ki toplumsal gerçekliklerle iç içe ilerlemiştir. Arap coğrafyasından dünyaya yayılan İslamiyet, Antik Yunan, Mısır, Mezopotamya ve İran medeniyet havzalarında derin bir etkileşim yaratmıştır. İslamiyet, şehir özelinde metin olarak suskun olmasına rağmen ortaya koyduğu yükümlülükler sebebiyle şehirleşmeyi bir dinamik haline getirmiştir.³¹⁴ Özellikle bayram namazının ve Cuma namazının cemaat ile beraber kılınmasının zorunluluğu, Cuma Namazındaki "Hutbe"nin önemi bahsedilen dinamiğin önemli unsurlarından olduğu vurgulanmalıdır.³¹⁵ Ayrıca İslam'ın etkileşimde bulunduğu medeniyet havzaları da şehirleşme özelindeki bu dinamiği beslemiştir.³¹⁶

Ortaçağ itibarıyla bahsettiğimiz medeniyet havzalarında da üç unsurlu şehirleşmenin yaygın olduğu görülmektedir. İlk İslam şehirlerindeki şehirleşme modellerinde, Arap toplumsallığının şehirleşme dinamiğine olan etkisi söz konusudur. İslamiyet öncesi Arap toplumunda güvenlik ihtiyacının doğurduğu surlu yapılar

³¹⁴ Yılmaz Can. "İslam Şehirlerinin H. I-III. (M. V-VII.) Y.Y. Fiziki Yapısı", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Ankara Üniversitesi SBE İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler ABD, 1991. s. 14.

³¹⁵ a.g.e., s. 12-13.

³¹⁶ a.g.e., s. 8-16.

yaygın değildir. Aynı zamanda Arap toplumunun karakteristik özelliği olan ticaret algısının şehri şekillendirdiği görülmektedir. İslamiyet ile beraber bu karakteristik ticaret algısı, çok daha büyük bir dinamizm kazanmıştır.³¹⁷ İlk dönem İslam şehirlerinde bu yüzden üç unsurlu şehirleşme modeli görülmemektedir.³¹⁸ Yalnız İslamiyet'in bir önceki paragrafta değinilen medeniyet havzalarının coğrafyasında yayılmasıyla beraber üç unsurlu şehirleşme modelinin kendisine özgü yorumunu benimsediği anlaşılmaktadır.³¹⁹

İslam Medeniyetinin tatbiki olarak göstermiş olduğu üç unsurlu şehirleşme modelini ve bunun tipik özellikleri özetlememiz gerekmektedir. Üç unsurlu şehir “Kühendiz”, “Şehristan” ve “Rabat”tan oluşmaktadır. Şehristan, esas şehrin olduğu ve Cuma camisi ile politik idarenin bulunduğu esas şehirdir. Şehristanın Arapçası “Medine”dir ve Ortaçağ coğrafyacılarında bu tabir sık olarak geçmektedir.³²⁰ Şehristanda şehrin önde gelenleri, ticaret ve zanaat ile uğraşan kesim yaşardı. Dolayısıyla şehrin idaresinin ve temel iktisadi faaliyetlerinin döndüğü bu kısım şehrin merkezidir. Kühendiz, şehrin politik idarecilerinin mahiyeti ile birlikte yaşadığı şehristandan bağımsız bir yönetim merkezi olduğu şehrin kısmıdır. Kühendize aynı zamanda iç kale de denmektedir.³²¹ Rabat, rabaz veya rebaz şeklinde ifade edilen bölüm ise dış mahallerini oluşturan ve şehrin büyüme yönünü gösteren kısmıdır.³²² Üç unsurlu şehirleşme modelini benimseyen ilk İslam şehirlerinde şu yapılar gözlenmektedir: şehrin merkezinde birincil unsur olarak cami, ikincil unsur olarak yönetim merkezini ve bunların baktığı bir meydan mevcuttur; çarşılar şehrin çekirdeğinde bulunmakla beraber uzmanlaşarak farklılaşan ve örgütlenen bir şekilde yerleşmektedirler. Şehrin merkezinde özellikle çarşı-mabet ikililiğin belirliliği mevcuttur. Şehrin altyapısını oluşturan yollar caminin ve politik idarenin bulunduğu şehristana doğru ışımsal bir formda ve dar bir şekilde bulunmaktadır. Organik büyümeye dayalı şehristanın rabatlara doğru kayması, çarşıların ve merkez camilerin

³¹⁷ a.g.e., s. 10-11.

³¹⁸ a.g.e., s. 8.

³¹⁹ a.g.e., s. 15.

³²⁰ V. F. Büchner, “Şehristan”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 11, s. 392.

³²¹ V. V. Bartold, a.g.e., s. s. 173.

³²² E. Levi-Provençal, “Rebaz”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 9, s. 651.

taşınmasıyla gözlenmektedir.³²³ Tüm bu bahsettiğimiz çıkarımlar, tez boyunca değindiğimiz arkeolojik raporların ve dönemin coğrafyacılarının, tarihçilerin aktardıklarına özellikle Gavur Kale özelinde büyük bir uyum göstermektedir.

Beşeriyet tarihinde kadim bir millet olan Türkler de şehirlere önem vermiş ve kendilerine ait bir şehirleşme modeli geliştirmişlerdir. Bu model “Orduğ” şehridir. Orduğ şehrin oluşumu da üç unsurlu bir şehirleşme modelidir. Türkler militer karakterlerinden dolayı derin bir hiyerarşik düzene dayalı bir toplumsallığı benimsemişlerdir ve bu toplumsallığı kurdukları şehirlerde de göstermişlerdir.³²⁴ Orduğ şehrindeki en önemli amaç o şehri Hakan şehir, yani Başkent kılmaktır. Üç unsurlu orduğ şehir modelini açıklamamız gerekmektedir. Orduğ şehrinin birincil kısmı “orduğ” bölümüdür. Bu bölüm, hükümdarın mahiyeti ile birlikte yaşadığı özerk bir kısımdır. Bu bakımdan orduğ bölümü iç kaleye, yani kühendize benzemektedir. Orduğ bölümü köşeli surlar ile çevrilmiş olması ve şehrin kuzeyinde, özellikle kuzeydoğusunda yerleşmesi ile karakteristik bir özellik gösterir. İkincil bölüm olan “balık” bölümü şehrin merkezini oluşturmakta ve şehrin iktisadi ve idari faaliyetlerinin gerçekleştiği yerdir. Bu sebeple balık bölümü şehristana benzemektedir. Son bölüm olan “kıy” şehrin dış yerleşkelerini oluşturan kısımdır ve rabata benzemektedir.³²⁵ İslamiyet ile beraber orduğ şehrinde türbeli, merkez camili yapılar içselleştirilmiş ve bunlar orduğ şehirleşmesine göre yerleştirilmiştir. Selçuklu şehri olan Sultan Kale’nin fiziki yapısına bakıldığında, Sultan Kale’nin yukarıda bahsedilen unsurları içerdiği anlaşılmaktadır.³²⁶ Gerek Şehriyar Ark’ın Sultan Kale’nin kuzeydoğusunda bulunması ve köşeli surlarla çevrilmiş olması, gerekse şehrin merkezinde Sultan Sencer’in türbesinin ve coğrafyacılarının da bahsettiği merkez caminin bulunması, Sultan Kale Merv şehrinin tipik bir orduğ şehri olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

³²³ Yılmaz Can, **a.g.e.**, s. 105-106

³²⁴ Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İş Bankası Kültür Yayınları, 1977 ; Emel Esin, "Orduğ (başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri)", **TAD**, Vol. VI, No. 10-11, 1968, s. 137-175.

³²⁵ **a.g.e.**, s. 141-143.

³²⁶ **a.g.e.**, s. 173-175.

SONUÇ

Görüldüğü gibi Kadim Merv şehri birçok devletin adı altında var olmuş, kurulduğu günden beri bereketli bir vahada bulunuyor olmasının da etkisiyle hep canlılığını korumuş ve Horasan'ın "incisi" olmuştur. İslam fethinden sonra Merv gelişimine ara vermemiştir, özellikle de Abbasi ihtilali sonrası istikrarlı bir büyüme sergilediği görülmektedir. Merv en parlak dönemini ise Selçuklular zamanında yaşamıştır. Dolayısıyla Ortaçağ Merv'inin tarihi süreçte iki kez sıçrama yaşadığını söyleyebiliriz. Biri Abbasi döneminde Me'mun'un hilafetinde ve diğeri Sultan Sencer'in Selçuklu hükümdarı olduğu zamanlardır. Bu iki dönemde de Merv başkent olmuştur.

Ortaçağ Merv'inin şehirleşme dinamiğini oluşturan iki tane tarihi süreç vardır. Bunlar İslam Fethi ve Selçuklu hakimiyetidir. Bu iki dönemin getirdiği şehirleşme dinamiğini "İslam" şehri ve "orduğ" şehri modelinde görmekteyiz. Dolayısıyla Ortaçağ Merv'i şehir olarak Türk-İslam medeniyetinin güzide bir örneğidir.

Türk-İslam medeniyeti çerçevesinde ele almak zorunda olduğumuz Merv'in bu çerçevedeki bir diğer önemi de Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın kabrine ev sahipliği yapıyor olmasıdır. Ne yazık ki Alp Arslan'ın kabrinin Merv'deki yeri bilinmemektedir. Dolayısıyla Ortaçağ Merv'i hakkında yapılacak arkeolojik çalışmaların Türk-İslam Medeniyeti tarihi açısından büyük bir önem arz ettiğini söylemek zorundayız.

Türkçe tercümesini yaptığımız Prof. Jukovski'nin Merv tarihini ve arkeolojisini anlatan eseri okumak hem Barthold'u anlamak hem de Merv şehrinin geçirdiği tarihi süreci bilmek için önemlidir. Gelecekte Sultan Alp Arslan'ın Merv'deki kabrini bulmaya yönelik yapılacak arkeolojik çalışmalar için tercüme ettiğimiz Jukovski'nin eseri faydalı olacaktır. Çünkü Jukovski bu eserinde Sultan Alp Arslan'ın kabrinin nerede olduğu ile ilgilenmiştir.

Prof. V. A. Jukovski'ye göre türbe Selçuklu şehri olan Sultan Kale'de aranmalıdır ve bu türbe Sultan Kale'nin merkezinde konumlanan Sultan Sencer Türbesini odak noktası alacak şekilde yarı çapı 3 verstlik bir dairenin alanında

aranmalıdır. Orduğ şehrinin karakteristik dinamikleri düşünöldüğünde Sultan Sencer'in vefatından önce kendi türbesini Sultan Kale'nin merkezine yaptırması burada bir hükümdar ailesi mezarlığının olduğunu varsaymamızı sağlıyor. Yaptığımız bu varsayım Jukovski'nin önerisini destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Altungök, Ahmet.: **İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi: Sâsâni Dönemi- (M.S. 226-652)**, Ankara, Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Barthold, V.
V.: Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. Hakkı Dursun Yıldız *Ankara: TTK*:1990.
- Barthold, V.
V.: **Сочинения**, Moskova, Наука, 1966.
- Bozkurt, Nahide.: "Me'mun", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, s.s. 101-104
- Büchner, V. F.: "Şehristan", **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 11, ss. 392-393
- Can, Mesut.: **İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri: Fethinden Tâhîrîler Dönemine Kadar**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2017.
- Can, Yılmaz.: "İslam Şehirlerinin H. I-III. (M. V-VII.) Y.Y. Fiziki Yapısı", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Ankara Üniversitesi SBE İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler ABD, 1991.
- Cezar,
Mustafa.: **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Darmesteter,
James.: "The Zend-Avesta".Müller, F. Max (editör). **The Sacred Books of The East** London, Oxford University Press 1880, ss. 1-235.
- El-Belazuri, Ahmed B.
Yahya.: **Fütuhu'l-büldan**, Çev. Fayda, Mustafa, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- El-Mukaddesî, Muhammed
b. Ahmed.: **İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm)**, Çev. Batur, D. Ahsen, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.
- En-NARŞAHÎ, Ebû Bekr
Muhammed b. Ca'fer.: **Târîh-i Buhârâ**, Çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Erkan Göksu, Ankara, Türk Tarih Kurumu 2013.

- Erdem, İlhan.: Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092) *TAD*, 35:2016, s.s. 59-71.
- Esin, Emel.: Orduğ (başlangıçtan Selçuklulara kadar Türk hakan şehri) *TAD*, VI:1968, s.s. 137-175.
- Esîr, İbnü'l.: **İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi**, C. 3, Çev. Ağırakça, Ahmet, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.
- Esîr, İbnü'l.: **İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi**, C. 9, Çev. Ağırakça, Ahmet, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.
- Esîr, İbnü'l.: **İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi**, C. 12, Çev. Ağırakça, Ahmet, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.
- Frye, Richard Nelson.: **The history of ancient Iran**, CH Beck, 1984.
- Havkal, İbn.: **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, Çev. Şeşen, Ramazan, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2017.
- Herrmann, Georgina.: Early and medieval Merv: a tale of three cities *PROCEEDINGS-BRITISH ACADEMY*, 94:1997, 1-43.
- Herrmann, Georgina - Kurbansakhatov, Kakamurad.: The international Merv Project preliminary report on the second season (1993) *Iran*, 32:1994, s.s. 53-75.
- Herrmann, Georgina - Kurbansakhatov, Kakamurad.: The International Merv Project: preliminary report on the third season (1994) *Iran*, 33:1995, s.s. 31-60.
- Herrmann, Georgina - Kurbansakhatov, Kakamurad - Simpson, St John.: The International Merv Project: preliminary report on the fourth season (1995) *Iran*, 34:1996, s.s. 1-22.
- Herrmann, Georgina - Kurbansakhatov, Kakamurad- Simpson, St John.: The International Merv Project: preliminary report on the sixth season (1997) *Iran*, 36:1998, s.s. 53-75.

- Herrmann, Georgina-
Kurbansakhatov,
Kakamurad- Simpson, St
John.: The international Merv Project preliminary report on
the seventh season (1998) *Iran*, 37:1999, ss. 1-24.
- Herrmann, Georgina-
Kurbansakhatov,
Kakamurad- Simpson, St
John.: The International Merv Project Preliminary Report on
the Eighth Season (1999) *Iran*, 38:2000, ss. 1-31.
- Herrmann, Georgina-
Kurbansakhatov,
Kakamurad- Simpson, St
John.: The international Merv project preliminary report on
the ninth year (2000) *Iran*, 39:2001, ss. 9-52.
- Herrmann, Georgina,
Masson- V. M.,
Kurbansakhatov-
Kakamurad.: The International Merv Project Preliminary Report on
the First Season (1992) *Iran*, 31:1993, ss. 39-62.
- Hurdazbih, İbn.: **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Kitabevi, 2008.
- Hüseynov, Gurban.: Merv Tarihine İlişkin, *Tarihin Peşinde*: 2016, ss.
207-230.
- Ibn-al-‘Adîm, Kamāl ad-
Dîn.: **Biyografilerle Selçuklular tarihi: İbnü'l-Adîm
bugyetü't-taleb fî tarihi Haleb (seçmeler)**, Çev.
Sevim, Ali, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982.
- İstahri.: **Ülkelerin Yolları**, Çev. Ağarı, Murat, İstanbul,
Ayışığı Kitapları, 2015.
- Jukovski, V. A.: **Развалины Старого Мерва**, St. Petersburg, 1894.
- Kala, Ahmet.: **Şehir Ekonomisi Ders Notları**, İstanbul, 2017.
- King, Leonard- William
Thompson- Reginald
Campbell- Budge- Ernest
Alfred Wallis.: **The sculptures and inscription of Darius the
Great: on the rock of Behistûn in Persia**, British
museum, 1907.
- Köprülu, Fuat.: Vakfa ait Tarihi İstilahlar: Ribat *Vakıflar dergisi*,
II:1942, s.s. 101-121.
- Le Strange, Guy.: **Doğu Hilafetinin Memleketleri: (Mezopotamya–
İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur**

- Zamanına Kadar**, Çev. Tomar, Adnan Eskikurt ve Cengiz, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015.
- Levi-Provençal, E.: “Rebaz”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 9, ss. 651-652.
- Marçais, Georges; “Ribat”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 9, ss. 734-737.
- Masson, V. M.: Merv, the "Soul of Kings, in World History *Iran*, 29:1991, s.s. 181-183.
- Merçil, Erdoğan- Sevim, Ali.: **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Ankara, TTK Yayınları, 1995.
- Minorsky, V.: **Hudud al- Alam**, London, Oxford University Press, 1937.
- Mämmedov, M.; **Gadymy Merw we Beýik Seljuklar Zamanynyň Binagärlik Medeniýeti**, Türkmen Döwlet Neşriyat Gullugy, Aşgabat, 2011.
- O'Donovan, Edmund.: **The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months' Residence Among the Tekkés of Merv**, New York, G.P. Putnam's Sons, 1883.
- Orazpolat Ekäýew, Öwez Gündogdyýew.: **Mary Şalaryň Kalby**, Aşgabat, 1998.
- Schmidt, Hubert.: "Archeological Excavations in Anau and Old Merv".Pumpelly, Raphael (editör). **Explorations In Turkestan: Expedition of 1904** Washington, Press of Gibson Bros., 1908, ss. 83-120.
- Sevim, Ali.: “Çağrı Bey”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 8, ss. 183-186.
- Sobti, Manu P.: ”Urban Metamorphosis and Change in Central Asian Cities after the Arab Invasions”,**Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Georgia Institute of Technology, 2005.
- Sönmez, Selami.: Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribatlar) Fonksiyonları **KKEFD/JOFKEF:2007**.

- Söylemez, Mehmet Mahfuz.: **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Strabo.: **The Geography of Strabo V**, Çev. Jones, Horace Leonard, London, Harvard University Press, MCMLXI.
- Özaydın, Abdülkerim.: “Sencer”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 36, ss. 507-511
- Özgüdenli, Osman Gazi.: “Merv”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, ss. 221-223
- Taneri, Ayhan.: “Han”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 15, s.s. 517-518
- Turan, Osman.: **Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti**, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Uslu, Recep.: ”Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. İstanbul: Uludağ Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları ABD, 1997.
- Ya'kubi.: **Ülkeler Kitabı**, Çev. Ağarı, Murat, İstanbul, Ayıışığı Kitapları, 2002.
- Yakubovski, A.: “Merv”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 7, ss. 773-777.
- Yazberdiyev, A- Ege, Tülin- Karataş, Ahmet.: **Eski Merv ve kütüphaneleri**, TC Kültür Bakanlığı, Millî Kütüphane Başkanlığı, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun.: “Abbasiler”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 1, ss. 31-48
- Yıldız, Hakkı Dursun.: “Ebu Müslim-i Horasani”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 10, ss. 197-199
- ИРИ Институт изучения и исследования культуры.: **Мерв–Наме (Книга о Мерве)**, Çev. Курбанов, Г., Ашкabad, Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003.

EKLER

EK 1: ESKİ RUS AĞIRLIK VE UZUNLUK ÖLÇÜ SİSTEMİNİN METRİK SİSTEMDE KARŞILIĞI

1 verst	1,0668 km
1 sajen	2,1336 m
1 verşok	4,445 cm
1 arşin	71,12 cm
100 sotka	1 hektar
1 funt (fun.)	409.51718 g
1 zolotnik (zolut.)	4,266 g

EK 2: TERCÜME EDİLEN ESERDE YER ALAN RESİMLERİN TÜRKÇE AÇIKLAMALARI

Resim No.	Açıklama
1	Gavur Kale'nin doğu tarafı ve güneydoğu köşesi (112. s.)
2	Sultan Kale'nin "Şehriyar Ark" binasının, onun iç duvarından görünüşü (120. s.)
3	Sultan kalenin "Şehriyar Ark'ta çığ materyalden inşa edilmiş bir bina (121. s.)
4	Sultan Sencer Türbesinin güney ve doğu tarafı (122. s.)
5	Sultan Sencer Türbesinin kuzey tarafı (123. s.)
6	Sultan Sencer Türbesinin tamburundaki yazıların izleri olan iç kısmının güneydoğu köşesi (124. s.)
7	"Sahabelerin" Kabirleri (127. s.)
8	Abdullah Han'ın batı duvarı (139. s.)
9	Abdullah Han'ın doğu duvarındaki kapısının dış cephesi (140.s.)
10	Abdullah Han Kremlinin güney duvarının iç cephesi (141. s.)
11	Abdullah Han'ın Kremlinde bulunan yöneticinin sarayının güney cephesi (142. s.)
12	Abdullah Han'ın Kremlinin doğu duvarında bulunan bina (143. s.)
13	Abdullah Han'daki caminin güneybatı köşesi (144. s.)
14	Abdullah Han'daki caminin doğu tarafı. (145. s.)
15	Abdullah Han'da bulunan caminin yakınındaki medrese (146. s.)
16	Medreseden Abdullah Han'daki caminin avlusuna çıkan arklı giriş (147. s.)
17	Abdullah Han'daki harabeler (148. s.)
18	Şehir duvarlarının ardında yarı harabe haldeki ev (149. s.)
19	Abdullah Han'dan kuzeye doğru bulunan bir buzhanen (150.s.)
20	Şehir duvarlarının ardındaki ham materyalden yapılmış kule (151).
21	Ham materyalden yapılmış kulenin avlusu (152. s.)
22	Muhammet Hanapiya camisinin kuzeydoğu köşesi (153. s.)
23	Pehlivan Ahmet ve Mizrab Şah'ın Kabirleri (158. s.)
24	Kız Bibi Türbesi (kuzeydoğu köşesi) (163. s.)
25	Büyük Kız Kale binasının doğu tarafı (165. s.)
26	Büyük Kız Kale binasının iç tarafından kuzeybatı köşesi (166. s.)
27	Hoca Yusuf Camisinin iç cephesinin batı tarafı (168. s.)

EK 3: TERCÜME EDİLEN ESERDE YER ALAN TABLO VI: BÜREYDE EL-ESLAMİ'NİN MEZAR TAŞI

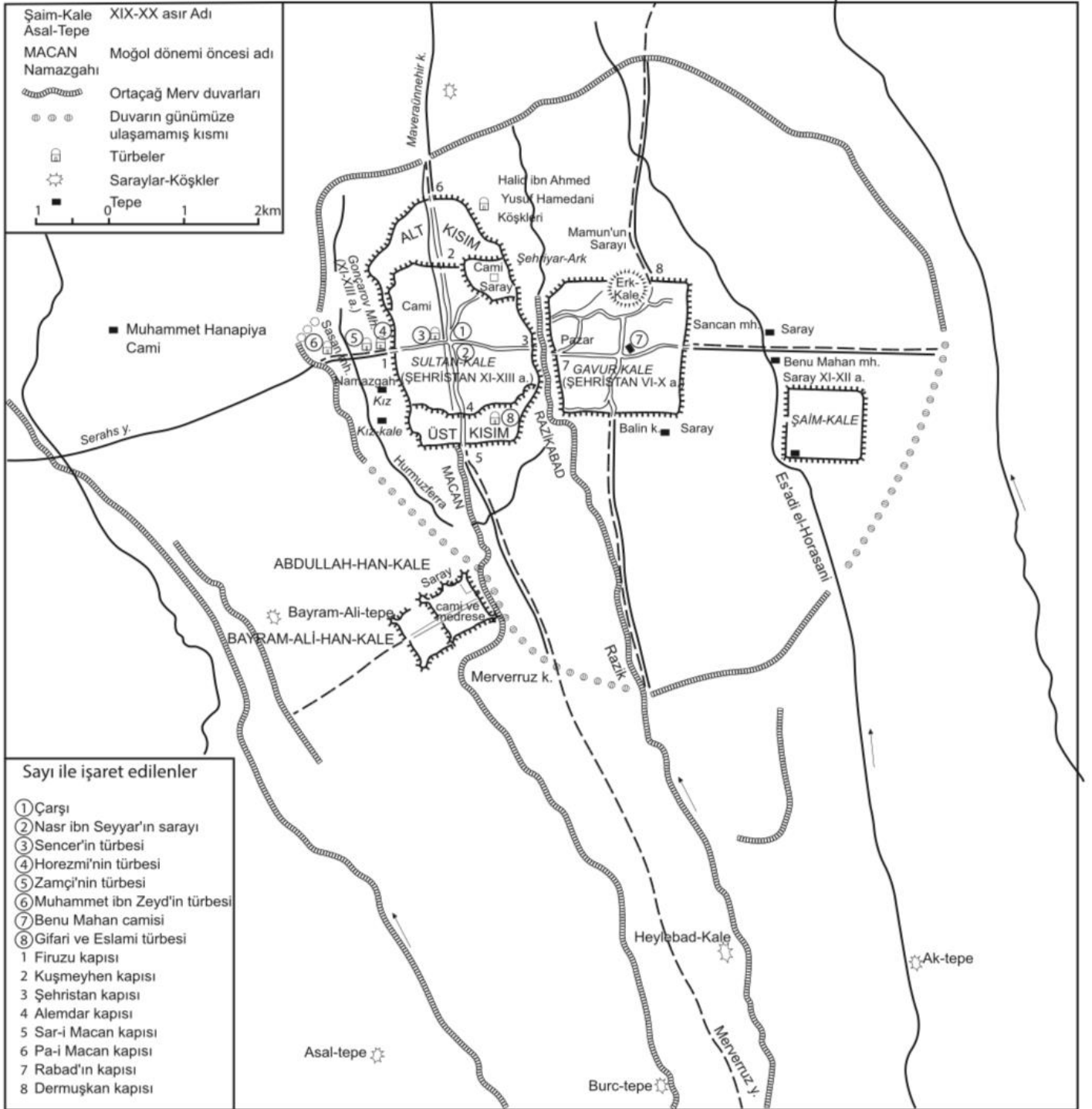
لا اله الا الله محمد رسول الله || الموت كاس وكل الناس شاربه || والقبر باب وكل الناس داخله || محمد محمد محمد
محمد || هذا مقام كريم يتوقع لمن ينزل بارجائه اصابة رجائه ولا يظن بمن يحزم الى حريمه ان يحرم اجابة دعائه يشبه البيت
العتيق فمن دخله فهو آمن يسقى من سحاب الافصال بمطار البركات و [م] يامن || يستشفع به الى الله تعالى فى قبول ||
السؤال فلا غرو ان يشد السائلون مطايا الترحال الى مرو لله دره من قبر ما اعزه واكرمه ومن مقد ضمر اعظم صاحب
رسول الله صلى الله عليه وسلم ما اشرفه واعظمه ومن مضجع برده الله تعالى || بلكان بريدة احد من الصحابة || الكرام
الدرار الذين وجب رسوخ حبههم فى النفوس بمنزلة النقوش فى الاحجار وهو ابو عبد الله بريدة ابن الحبيب بن عبد الله
بن المحارث الاسلمى رضى الله عنه اسلم لنا مر به النبي عليه الصلوة [و] [ا] - [لام] || [م] هاجرا بموضع يسمى بالغميم وقد
مر عليه || بعد بدر و احد و فاز بانعامه العيم و شهد حديبية و بايعه تحت الشجرة و اجنبي من اغصان الرضوان (sic) هذه
البيعة اطيب الثمرة و جاور المدينة مدة ثم فارها الى البصرة ثم جاوزها الى خراسان ناصبا بها للدين || الحنيفى اعلام الفتح
و النصره حتى بلغ بلاد الترك || وقع بها اهل البغي و الشرك ثم ترك تلك || البلاد راجعا الى مرو ففضى فيها نجده ||
و لقي بالرضوان اربعة سنة اثنتين او ثلث و ستين *

EK 4: TERCÜME EDİLEN ESERDE YER ALAN TABLO VII: EL-HAKEM GİFARİ'NİN MEZAR TAŞI

لا اله الا الله محمد رسول الله || الموت كاس وكل الناس شاربہ || والقبر باب وكل الناس داخله || محمد محمد محمد
محمد || وما يُنقشُ على لوح الجنان ويترجم عنه باللسان ويستحکم بناؤه بشهادة الاركان شكر الله تعالى قبل الصلوة على
النبي وصحبه اهل الرحمة والرضوان وبعد فان || صاحب هذا المرقد صاحب ذيل || المجد والشرف ببركة مصاحبة
رسول الله صلى الله عليه وسلم على هام الفرقد المحکم بن عمرو بن مجدع بن حذيم ابن الحارث الغفارى كان حکما
على البصرة فصرف عنها || الى ولاية بعض الاعمال بخراسان الى ان || انتقل بمرو الى جوار الله تعالى فى الجنان ودفن
فى هذا الموضع بجانب صاحبه بريدة بن الحصيب الاسلمى رضى الله عنهما فطوبى لموضع شرفه هذان الجسدان الكريمان
كاذ [أ] || [برج] ذو جسدین من الفلك الا [على] || [أ] جتمع به النيران العظیمان بحوى جهتي بيوت السعادة وانتقال
الزائرین عنه بالحسنى و بزيادة فيما ايها العاكفون قريب هذه المحوزة الشريفة والطائفون حول هذه البقعة المنية [أ] || و
القاصدون اليها رجالاً وعلى ضواير || من كل فج عميق و صوب سميت تقربوا || الى الله تعالى بتعظيمها تزدد مراتب قربكم
و || تعرضوا لما يفيض فى أيام الدهر على حريمها من نجمات ربكم || و ارفعوا فيها ابدى الدعا برفع الى مساعد القبول
وابسطوا اكف السؤال تصلوا بيسط النوال الى غاية السؤل ونهاية المامل و اعلوا ان للارواح الطاهرة اثاراً ظاهرة و انواراً
باهرة و ارواحاً طيبة تصوع لمن اورده نصوع الطوية و صفاء العقيدة بالاكابر الى ما ضمّر || اجسادهم المباركة
من المقابر سماً الصحابة || الذين هم ارجى الناس للرضوان من ربهم و || جعل رسول الله صلى الله عليه وسلم بغضه
فى || بغضهم و حبه فى حبهم حيث قال عليه الصلوة والسلام الله الله فى اصحابي فمن احبهم فحبي احبهم و من ابغضهم
فببغضى ابغضهم اعاذنا الله تعالى من بغضهم و اسامة الظن بكلمهم او بغضهم و نفعنا بحبهم اجمعين و رضى عنهم و عن
جميع السليين *

**EK 5: O. G. BOLŞAKOV'UN "AKADEMİK V. V. BARTHOLD'UN
"SOÇİNEŃİYA'LARINA" EKLENTİLER" ADLI ÇALIŞMASINDAKİ
MERV HARİTASI**

MERV PLANI VI-XIX ASIR

EK 6: INTERNATIONAL MERV PROJECT KAPSAMINDA YÜRÜTÜLEN ÇALIŞMALARDA YER ALAN MERV HARİTASI

